V. Gordon Childe

Doğu'nun Prehistoryası

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
X. SERİ — Sa. 2a

V. GORDON CHILDE
D. LITT., D. SC., F. B. A., F. S. A.

DOĞU'NUN PREHİSTORYASI

İngilizceden Fransızcaya Çeviren
E. J. Lévy

Fransızcadan Türkçeye Çeviren
ŞEVKET AZİZ KANSU

2. Baskı (Tıpkı basım)

Metin içinde 102 resim, metin dışında 1 harita ve 32 levha vardır.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1971

Bu eser 1935'de Paris'te Payot Kitabevi tarafından basılan nüshadan dilimize çevrilmiştir.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Metin içindeki resimlerin listesi	VI
Metin dışındaki harita ve levhaların listesi	IX
Düzeltmeler	X
Profesör V. Gordon Childe'ın eserin Türkçe tercümesi için yazdığı ÖNSÖZ	XI
Tercüme edenin ÖNSÖZ'ü	XIII
Müellifin eserin İngilizce aslına yazdığı ÖNSÖZ	XV
Eserin Fransızca tercümesine Dr. G. Contenau'nun yazdığı ÖNSÖZ	XVIII
BİRİNCİ BÖLÜM: Tarihten prehistoryaya	1—16
İKİNCİ BÖLÜM: İlk sahne	17—39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Mısır'ın ilk çiftçileri	40—67
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Mısır'ın predinastik birleşmesi	68—83
BEŞİNCİ BÖLÜM: Sülâlelerin zuhuru	84—99
ALTINCI BÖLÜM: Mezopotamya'da Prehistorya devirleri	100—130
YEDİNCİ BÖLÜM: Arkayik Sumer medeniyeti	131—159
SEKİZİNCİ BÖLÜM: İsa'dan önce üçüncü binyılda Hint medeniyeti	160—178
DOKUZUNCU BÖLÜM: İran ve Suriye	179—221
ONUNCU BÖLÜM: Yayılmanın mekanizması	222—235
Kısaltmalar	237—239
İndeks	241—250

METİN İÇİNDEKİ RESİMLERİN LİSTESİ

		Sayfa
Resim 1	— Kaya üzerine gravür	19
Resim 2	— Uçlar	22
Resim 3	— «Capsien» çakmak taşı; devekuşu yumurlarından kurslar	25
Resim 4	— «Capsien»'in son safhasından (Getulien) çakmak taşı	26
Resim 5	— Çakmak taşından âletler (Natufiyen)	27
Resim 6	— Hindistan'da Vindhya Hiell'de bulunmuş minik taşlar	28
Resim 7	— Bubalus Antiquus adlı ortadan kalkmış hayvan nevinin kaya üzerinde tasviri	29
Resim 8	— Kaya üzerinde fil ve pars tasviri	29
Resim 9	— Bir kaya sığınağının (abri sous roche) duvarlarına resmedilmiş sahneler	31
Resim 10	— Bir kaya sığınağı resimleri	32
Resim 11	— İki «Natufiyen» zıpkın	33
Resim 12	— Tasiyen olta	42
Resim 13	— Tasiyen çanak	43
Resim 14	— (A) orak parçası, (B) ok ucu ve (C) yan vurma ile koparılmış yonga (éclat) Caton-Thompson'a göre	44
Resim 15	— Balta ve topuz başları	45
Resim 16	— Kemik âletler, balta ve muska	48
Resim 17	— Kulplu kâse ve kâseler	49
Resim 18	— Tahta Boomerang	53
Resim 19	— Badari keramiği	54
Resim 20	— Fildişinden ve oyulmuş taslar	54
Resim 21	— Predinastik vazolar üzerine çizilmiş desenler	57
Resim 22	— Bakırdan küçük âletler	59
Resim 23	— Eski predinastik devir çakmak taşı âletleri	60
Resim 24	— Amratiyen çağa ait fildişinden vazolar ve harponlar	61
Resim 25	— Sepetçilik modellerini taklid eden çizgi bezekli keramik	62
Resim 26	— Çizgili siyah keramik	63
Resim 27	— Balık biçimi şist palet	64
Resim 28	— Fildişi taraklar	65
Resim 29	— Arkayik figürinler	66

	Sayfa
Resim 67 — Enine Sumer baltası	149
Resim 68 — Ay biçim balta	150
Resim 69 — Bıçak ve mil	151
Resim 70 — Bakırdan iğneler	153
Resim 71 — Palet biçiminde iğneler	154
Resim 72 — Kulak halkaları	155
Resim 73 — El-Ubeyd mezarlığının kadehleri	156
Resim 74 — El-Ubeyd mezarlığında bulunmuş olan emzikli vazolar	157
Resim 75 — Antropomorf tutaklı küpler	158
Resim 76 — Kilden leğen veya sunum masaları	158
Resim 77 — Bakırdan kaplar	159
Resim 78 — Bakırdan bıçak, hançer, ustura, mızrak ucu	163
Resim 79 — Bakırdan çanak	164
Resim 80 — Çanak	165
Resim 81 ve 82 — Çakmak taşından ok uçları ve kalkerden topuz başı	182
Resim 83 — Kulaklı vazo, emzikli vazo	183
Resim 84 — Birinci Susa devrine ait vazo parçaları üzerinde insan resimleri	184
Resim 85 — Albatr'dan vazo	185
Resim 86 — Gri taştan konik bir vazo	186
Resim 87 — İnci mühürler	187
Resim 88 — Pişmiş topraktan boyalı kadın heykelcikleri	187
Resim 89 — Susa I C de Uruk üslûbunda çanak, çömlek	188
Resim 90 — Bakırdan ve taştan enine baltalar	189
Resim 91 — Hayvan şeklinde, Albatr'dan küçük vazolar	190
Resim 92 — Albatr'dan ikiz vazolar	191
Resim 93 — Mühürler	192
Resim 94 — Hayvan biçiminde mühür veya ağırlık	193
Resim 95 — Pişmiş tuğladan (kerpiç) mezarlar	194
Resim 96 — Kırmızı ve siyah desenlerle bezenmiş zahire küpü	196
Resim 97 — Kırmızı ve siyah bezekli vazo	198
Resim 98 — Bakırdan toplu iğne, balta, iğne. halka, mızrak ucu, ok ucu	200
Resim 99 — Bir hayvan ve kapalı araba modeli	205
Resim 100 — Boyalı kadekler ve kâseler	207
Resim 101 — Boyalı kadeh	209
Resim 102 — Billa vazoları	210

METİN DIŞINDAKİ HARİTA VE LEVHALARIN LİSTESİ

Levha		Sayfa
	Yakın ve Orta doğu haritası	1
I	Ur kıral mezarları, kavkı kakmaları	1
II	a. Muflon koçu, b. Ur koçu	1
III	a. Fayum sepeti, b. Keramik. Defne dalı şeklinde çakmak taşı (Badari)	16
IV	a. Badari heykelciği, b. Amrati heykelciği	17
V	a. Fildişinden heykelcik, b. Siyah kenarlı vazolar	32
VI	a. Bazalt ve Albatr'dan vazolar, b. Beyaz bezekli bir kâsenin içi	33
VII	a. b. Mezar eşyası. Diospolis Parva	48
VIII	a. b. Mezar eşyası. Diospolis Parva	49
IX	a. Taştan vazolar ve keramikten kopyaları, b. Dalgalı kulplu vazolar, c. V şeklinde lâm; çakmak taşından hançer, d. çakmak taşından bıçak . . .	64
X	a. Predinastik model. Evcil hayvanlar, b. c. Orta predinastik bir ev modeli	65
XI	Aslan avı paleti	80
XII	a. b. Bilezikler; kıral Zer'in mezarından	81
XIII	El-Ubeyd'den salçalık, b. Samarra'dan kap, c. El-Ubeyd heykelcikleri	96
XIV	a. Emzikli vazo. Cemdet Nasr, b. Polikrom vazolar Cemdet Nasr	97
XV	a. Taştan ayı, Ur. b. Hayvan sürüleriyle süslenmiş taştan vazo, Erek	112
XVI	Sağma sahneleri. El-Ubeyd'de A-Anni-Padda tapınağının duvarlarından	113
XVII	a. Bir arabayı tasvir eden kabartma (Ur), b. gümüşten kayık. Kıral mezarları, Ur	128
XVIII	a. Lapis kabzalı altın hançer ile kılıfı (Ur), b. Tuvalet takımı ve mahfaza (Ur)	129
XIX	a. Kıraliçe Shoub-Ad'ın arabasına ait dizginlik ile «Mascotte», b. Küpeler. Ur mezarlarından	144
XX	a. b. c. Mücevherat. Ur mezarlarından	145
XXI	Taştan heykelcik. Mohenjo-daro	160
XXII	Boyalı vazo. Mohenjo-daro	161
XXIII	a. b. c. d. Mühür ve tılsımlık; Fayanstan bilezik. Harappa	176

Levha		Sayfa
XXIV	Mücevherat. Mohenjo-daro	177
XXV	Kâse içi. Susal. "Nekropol„ u	192
XXVI	Kupalar. Susal. "Nekropol„ u	193
XXVII	Susa II vazoları	208
XXVIII	Tabak. Samarra. Vazo. Samarra	208—209
XXIX	Tel Halef. Vazoları	208—209
XXX	a. b. Bir araba ile süslenmiş Tel Halef vazosu . .	208—309
XXXI	a. Kap. Mehi. b. Polikrom vazo. Nal	224
XXXII	a. b. Tabak ve küçük basık kap. Shahi-Tump . .	225

DÜZELTMELER

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
4	12	Şüerayı yemani	Şiirayı yemani
109, 110	38, 37, 35,	Wolley	Woolley
111, 112	37, 9, 32,		
	35, 36		
172	18	tekallüs	tekellüs

Metinde geçen "Niniva„ ve "Ninev„ adı "Ninive„ olarak düzeltilmelidir.

PROFESÖR V. GORDON CHİLDE'IN ESERİN TÜRKÇE TERCÜMESİ İÇİN YAZDIĞI

ÖNSÖZ

Türkçe tercümesi

Medeniyet - şehir hayatı, yazı, kanun, matematik — büyük nehir vadilerinde — Nil, Dicle, Fırat, İndus — doğmuştur ve yalnız buralarda doğabilirdi. Sulamaya dayanan ziraat vasıtasiyle, sanatkârlardan, tüccarlardan, kâtip ve memurlardan müteşekkil bir nufusu beslemeğe yetecek fazla gıda maddelerini yetiştirmek ve bu fazlalığı şehirlerin merkezi ambarlarında biriktirmek evvelâ yalnız buralarda mümkündü. Fakat bir defa başladıktan sonra, medeniyet yayılmak zorunda idi. Mısır ve Mezopotamya kaynaklarına yakın ve şehir halkının muhtaç olduğu madenler ve diğer ham maddeler bakımından zengin olan Türkiye biraz sonra bu fazlalıktan faydalanmağa ve kendi medeniyetini geliştirmeğe başladı. Bu kitap on sene evvel yazıldığı zaman, bunu gösteren deliller esas itibariyle istidlâlî idiler. Bu zamandanberi Türk meslektaşlarım ve bunların akıllıca ve cömertçe yardımına mazhar olan başkaları (yabancı meslektaşlar) tarafından yapılan istikşaflar bu tablonun noksan kısımlarını doldurmağa başlamıştır. Böylece, bu küçük kitabımın tercümesinin bu parlak keşiflerin takdir ve tefsir edilmelerini sağlayan esası aydınlatmak bakımından el'an faydalı olabileceğini ümid ediyorum. Bu kitabın tercümesini üzerine aldığı için muhterem dostum ve meslektaşım Profesör Ş. A. Kansu'ya minnettarım.

İngilizce metni

Civilization - city life, the state, writing, law, mathematics- was born and could only have been born in the valleys of the great rivers-the Nile, the Tigris, Euphrates, the Indus: there alone was it at first possible not only to produce by irrigation-farming, a surplus of food-stuffs adequate for the support of a

substantial population of craftsmen, merchants, clerks and officials, but also to collect this surplus in the cities' central granaries. But once started, civilization had to spread. Turkey lying near the Egyptian and Mesopotamian cradles, and being rich in metals and other raw materials needed by the urban populations, soon came to share in the surplus and to develop her own civilization. When this book was written ten years ago, the evidence for this was mainly inferential. Since then the explorations undertaken by my Turkish colleagues and by those whom they have wisely and generously helped have begun to fill in the picture. So I hope the translation of my little book will still be useful as revealing the background in the light of which these brilliant discoveries can be appreciated and interpreted. I am therefore very grateful to my esteemed friend and colleague, Professor Ş. A. Kansu for undertaking the translation.

V. GORDON CHILDE

TERCÜME EDENİN ÖNSÖZÜ

Edinburgh Üniversitesi Prehistorik Arkeoloji Profesörü V. Gordon childe'ın "Newlight on the most Ancient East„ adlı eserinin Fransızca tercümesi Paris'deki Guimet müzesi ateşelerinden J. Lévy tarafından "L'orient Prehistorique„ tarihöncesi doğu adı altında 1935 yılında Payot kitapevi tarafından bastırılmıştır. Biz dilimize eserin aslının bu tercümesini çevirdik.

Dostum Profesör G. Childe'a eserini Türk Tarih Kurumu yayınları arasında basılmak üzere tercüme ettiğimi ve mümkünse bu tercüme için bir önsöz yazmasını bir mektupla rica ettim. Sayın Profesör tercümemizin başında bulunan 24 ağustos 1945 tarihli yazıyı gönderdi.

Bu önsöze ilişik olarak yolladığı yine aynı tarihli bir mektubuda burada yayınlamaktan ayrıca bir zevk duymaktayım :

THE ATENAEUM
PALL MALL S W.1
Le 24 août 1945

Mon cher Collègue

Je venais de recevoir votre lettre aimable du 22 juin avec les tirages à part dont je vous remercie beaucoup. A cause des vacances les lettres ne me parviennent qu'après un peu de délai. Vous me faites grand honneur en voulant bien traduire mon Orient Préhistorique. J'envoie ci-dessous une introduction assez courte pour l'édition Turque - Surtout pour faire allusion aux belles découvertes de vous et de vos collègues (et aussi celles de Garstang et de Winifred Lamb).

Je voudrais maintenant abaisser toutes les dates mésopotamiennes pour 2 ou 3 siècles, à cause de la constatation du Prof. Sidney Smith qui fait dater Hammurabi vers 1790 avant J.—C. (Alalakh and chronology, 1939). Peut-être aurez vous la bonté d'en inserer une note...„

Profesör G. Childe mektubunda işaret eylediği üzere Prof. Sidney Smith'in 1939 da yayınladığı ve Hammurabi'yi İsa'dan önce 1790 yılına doğru tarihlendirdiği Alalakh and chronology adlı tetkikine dayanarak Mezopotamya tarihlerini şimdi 2 veya 3 yüzyıl daha aşağıya indirmektedir. Profesör Gordon Childe memleketimizi seven ve sahasında dünya ölçüsünde değerli bir bilgindir. Bir çok değerli araştırmalarından başka en önemli eserleri şunlardır:

The dawn of Eurapean civilisation, The most Ancient East, The Danube in Prehistory, The Bronze age, New light on the most ancient East, Skara Brae, The Prehistory of Scotland, Prehistoric Communities of the British Isles.

İkinci Türk Tarih Kongresine davetli olarak iştirak etmişti. Sayın dostuma eserinin Türkçe tercümesine karşı gösterdiği ilgiden dolayı, burada, samimi teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tercümenin müsveddelerinin gözden geçirilmesinde yardımı okunan doçent bay Nusret Hızır'a ve indeksini hazırlayan doçent Dr. bayan Nermin Aygen'e, eseri yayınları arasına sokan Türk Tarih Kurumuna da teşekkür benim için güzel bir ödevdir.

ŞEVKET AZİZ KANSU

MUELLİFİN ESERİN İNGİLİZCE ASLINA YAZDIĞI ÖNSÖZ

İngiliz dili konuşan bütün memleketlerde, Batı medeniyetinin, kökünü ta Antik dogudan alan icad ve keşifler geleneğinin sonucu olduğu kabul edilmektedir. Ancak harptenberi (I. dünya savaşı) İrak ve Suriye'nin sistematik bir şekilde istikşafından sonradaki doğu medeniyetinin muazzam eskiliği ve bizim bu medeniyete neler borçlu olduğumuzun kesin delilini elde etmiş olduk. Mısır'da Asur ve Babilonya'da, İran ve Hindistan'da, devrim yapan, bir sıra keşifler tarihçinin ufkunu işidilmemiş bir şekilde genişlettiler.

Ur kıral mezarları keşiflerinin yankılarını, meselâ, 1872 de Schliemann'ın Turova hazinelerini keşfi ile veya 1900 de Evans'ın minoyen medeniyetini yeniden sahneye çıkarması ile kıyaslamak kabildir. Çok daha hayreti çeken ise İngiltere'de 1924 yılında Sir John Marshall tarafından (Daya Ram Sahni tarafından daha 1921 de yazılmış olan) İndus vadisindeki şehir harabeleri kalıntılarının yayınlanması neticesi olmuştur. Bu suretle İsa'dan önce 3000. yılda yüksek bir şehir medeniyetinin yurdu olan ve Babilonya ile çoktan temasa geçmiş ve bizim tevarüs eylemiş bulunduğumuz bu müşterek kültür geleneğinin teşekkülüne gerçektenn yardım etmiş olan Pre-ariyen bir Hindistan karanlıklardan sıyrılmıştır.

Bütün bu keşifler gündelik ve haftalık gazetelede yeter derecede tanıtıldılar ve teknik dergilerde de gereği gibi incelendiler. Fakat bu yazılar halka olduğu kadar oryantalist olmıyan arkeologlara da yeni buluntuların manası ve sonuçları hakkında gerçek bir fikir vermeğe muvaffak olamadılar. Dahası var, ilgisi uyanmış olanlar, daha geniş bilgi elde etmek için anlaşılır ve uygun bir şekilde resimli genel hiç bir esere müracaat edemiyorlardı. İşte bunun içindirki 1928 de *The Most Ancien East* de, çoktan yerleşmiş bilgilerin genel temeline nisbetle yeni olayları bildirmeğe çalışmış olduğum bir sıra konferanslar yayınlamagı denemiştim. Lâkin, o zamanda söyleşmiş

olduğum gibi, kazıların seyri, bu eseri birkaç yıl içinde, zarurî olarak, modası geçmiş bir duruma sokacaktı.

Gerçekten, önceden sezdiğim gibi, beş yıllık süreli ve sistematik kazılar prehistorik doğu hakkındaki bilgilerimizi o kadar arttırmışlardır ki, eski malzememiz şimdi çok başka bir manzara almaktadırlar. Rodeziya'da, Kenya'da, Kharga vahasında, Filistin, Kürdistan ve Hint'deki çalışmalar taş çağının eskiden bağsız olan kalıntılarını muayyen bir nizama sokmağa muvaffak oldu.

Mısırda yepyeni bir neolitik kültür keşif edildi. Mezopotamyada, yazının, aritmetiğin ve Anıtlık mimarlığın kaynaklarını açıkça meydana çıkarmak kabil olan ve varlığı asla tasavvur edilmemiş bulunan bir medeniyet safhası, buradaki diğer medeniyetlere eklenmiştir. Daha beş yıl önceye kadar bilinmeyen, Asur ve Bülücistan Prehistoryası doğmuştur.

Bu araştırmaların sonucu sadece eski olaylara yenilerini katmak değildir. Aksine, yeni veriler boşlukları doldurarak ve arka plânı aydınlatarak eskilerin mahiyetini tamamen değiştirmişlerdir. Onun için *The Most Ancient East*'e mekanik olarak yeni malzemeyi sokmakla yetinerek, onun ikinci bir basımını yapmak mümkün görünmedi. Plânı tamamen değiştirmek ve kitabı yeniden yazmak lâzım geldi. Diğer yandan resimlerde gösterilmiş olan eşyalar ve birinci eserde yazılmış olan müşahhas olaylar yeni ve çok daha açık bir kadro içine konmak için, manalarını kayıp etmemişlerdir. Bütünün kavranması ve anlaşılması için temel teşkil ettiklerinden bu eserde de gösterilmişler veya yeniden yayınlanmışlardır. Bununla beraber bu kitap ne tam ve ne de kesin olmak iddiasında değildir. Yeni keşifler çözdükleri problemler kadar da yeni problemler ortaya koymaktadırlar. Yakın doğunun kültürel inkişafı bize beş yıl önce tahmin eylediğimizden daha çok girift görünmektedir. İşte bunun içindir ki soruları cevaplandırmadan koymaya ve olayları tefsire yeltenmeden göstermeğe mecbur kaldık. Bununla beraber, medeniyetin yaradılması vetiresi gözlerimiz önünde gittikçe şekil almaktadır ve boşluklara ve karanlıklara rağmen, biz bugünkü modernlerin, varisleri bulunduğumuz yalnız maddî medeniyetin değil, fakat bilimin, sanatın ve politik or-

ganizasyonun geleneğinin doğuşuna okuyucu daha şimdiden şahit olabilir.

Bu eseri hazırlamak için İrak ve Hindistan'da yapmış olduğum seyyahatta ev sahiplerine, *İrak Expedition of the oriental Institue of the University of Chicago, Uruk Expedition der Notgemeinschnft der deutschen Wissenschaft, Joint Expedition of the British and Pennsylvania University Museums* ve *Archaeological Survey of India* müdürlerine cömerd musafir severlikleri için olduğu kadar bana istasyonlar ve kalıntılar göstermek ve açıklamak lûtfunda bulunduklarından ötürü teşekküre müsaade edilsin.

Miss D. Garrod, Profesör Frankfort, Profesör Junker, Doktor Leakey. Baron von oppenheim ve Doktor Woolley daha yayınlanmamış olan buluntular hakkında bana çok nazikçe bilgiler verdiler. Bundan başka M. G. Brunton, M. M. C. Burkitt, Miss Caton-Thompson, Doktor Mackay ve Doktor Mallowan da müsvddelerimin bazı parçalarını gözden geçirmek ve düzeltmek iyiliğinde bulundular. Resimler için *British Museum*'un Trusteeslerine *Ashmolean* Keeper'ine Director general of Archaelogy of Egypt'e Director general of Archaeologyin İndia'ya *Louvre*'ın Conservateur'üne, Director of *the Royal Scottisch Museum*'a *Cambridge* de keeper of *the University Museum of Archaeology*'ye, *Society of Antiquaries* of *London*'a *Royal Anthropological Institute'a, Egypt Exploration society'ye Antiquity* tabiine, Profesör Breuil'e M. G.Brunton, M. Campbell Thompson, Miss Caton-Thompson, Profesör Junker, Miss Garrod, Profesör Langdon, Profesör Menghin, Sir W. M. Flinders Petrie, Baron Max Freiherr Von Oppenheim, Doktor A. E. Speiser'e Şükranlarımı bildirmek benin için bir ödevdir.

V. GORDON CHILDE

ESERİN FRANSIZCA TERCÜMESİNE Dr. G. CONTENAU'NUN YAZDIĞI ÖNSÖZ

Mısır ve Mezopotamya'nın en eski medeniyetleri hakkındaki bilgimiz bu son yirmi yılda yapılan araştırmalarla değişmiştir. Bu hususta bildiğimiz şey, İsa'dan önce 3000 yıldan beriye tarihî devrin başlangıcını asla geçmiyordu.

Mısır'da, medeniyetin doğmasına yardım etmiş olan muhtelif yerleşme yerlerinde (site) yapılan kazılar, o zamana kadar bize birdenbire teşekkül etmiş gibi görünen - ve Badari ve Fayum gibi yerleşme yerlerinin açıkladığı- bu kültürün hazırlık devrini ortaya çıkardılar. Bu araştırmalarla Mısır'ın uzak geçmişi daha da geriledi ve denebilir ki Negadah ve Hierakonpolis mezarları muahhar Mısır mezarını teşkil edecek olan unsurları çoktan ihtiva etmektedirler.

Fakat bu sonuçlar, evvelden tahmin edilmemiş olsalarda, ancak Mısır'ı ilgilendiriyorlardı. Mısırın sahip bulunduğu saklı Anıtlar bakımından zengin olan birçok istasyonlar arasında Prehistorik devre ait olanlar meydana çıkarılmışlardı. Fakat burada Mezopotamya'daki gelecek araştırmalar için bir metod yoktu. Bu bölgede, keşifler tedrici oluyorlar ve hemen hemen sona ermiş görünüyorlardı. İlk kazılar Sargonid'ler devrinin Asur'lularını (İsa'dan önce VIII. ve VII. yüzyıllar) meydana çıkarmıştı ve dilleri gibi kendileri de Sâmî olduklarına bakılarak ve Asur ile Babilonya'nın hizmetini tebcil eden Tevrat'ın ve Yunan'lıların nakillerine iman edilerek bu medeniyetin tamamen Sâmî'lerin eseri olduğu neticesi çıkabiliyordu.

1877 de Tello'da Sumer'lerin keşif edilmesi ile bilim ne eşkâli ve ne de dili Sâmî olmıyan bir halka bağlı olan bu medeniyetin çok eski bir safhasını öğrenmiş oldu. Bu halkın sanatı üçüncü binyıl esnasında bir nevi olgunluğa varır ve bu bininci yılın başlangıcında oldukça silik eserlere rağmen, tarihin fecrinde çoktan olgun bir hale gelmiş bir ırk intibaını verir.

İran'ın güney-batısındaki Susa kazıları üçüncü bir medeniyet meydana çıkardılar ki Sumer ile olan temaslarına rağmen orijinaldir ve bir zaman onun Mezapotamya'daki medeniyetten çok daha eski olduğu sanıldı. Bu keşiflere atfedilen birkaç tarihe rağmen, tarihin başlangıcından ötesi vazıh görünmüyordu. Bu aşılması mümkün görülmiyen bir eşik gibi idi. Dahası var, Pers devrinden çok daha eski hiçbir şeyi meydana çıkarmıyan Fenike kazılarıda, kıyıda çok uzak bir geçmişe ait hiç bir şeyin mevcut olmadığı kanaatini kuvvetlendiriyorlardı.

Sadece bir usul meselesi. Arazinin bünyesinden ötürü Mısır Sitleri hemen toprak yüzünde dağılmış dururken, yıkılmış bir yapının kalıntılarını düzleyerek yeni yapıları yükselten, batı Asya inşa sanatı yalnız daha az eski yapıların üst temellerini teşkil etmekle kalmıyarak, birbirini takip eden bütün medeniyetlerin izlerini de ihtiva eyleyen harabelerden tepeler yığmışdır.

Daha 1914 yılında Sayda da Şato tepesinde girişilmiş olan sondajlar 19 metre derinlikte demir devri başlangıcı ile muasır seviyeye ulaşabilmişlerdir. Fakat Mezopotamyada Tel-Ubeyd ve Ur da derin kazılar metodu on seneden beri azamî verimini elde etmiştir. Bundan sonra yapılan başka istikşaflarda her yerde aynı neticeyi vermişlerdir.

Bâkir toprak ve su seviyesi, istikşafı yapılan nokta da insanlara ait ilk yerleşme yerlerine varıldığını gösterinceye kadar tabaka, tabaka gittikçe eskileşen medeniyetler meydana çıkıyorlardı.

Ve sonuçların sabitliği öyle oldu ki, bazı noktalârda, bir kalıntı tabakasının öneminden ötürü bu medeniyetleri, ziyadesiyle raslandıkları istasyonun adı ile anmak kabil oldu.

Bu suretle tarihe tekaddüm eden devirde geriye doğru Cemdet-Nasr, uruk ve El-Ubeyd medeniyetleri sayılıyor ki bunların her birisini de tali devirlere bölmek mümkündür. Bu devirlerde tekniklerin doğduklarını ve öldüklerini görmeğe müsait zaman vardır.

Ve işte istikşaf başka bir yurdu, Indus havzasını meydana çıkarıyor. Burada, bazı noktalardan aşağı Mezopotamya'daki ile oldukça kabili mekayese bir medeniyet, daha tarihin başlangıcında olgunlaşmış bir halde kendisini göstermektedir.

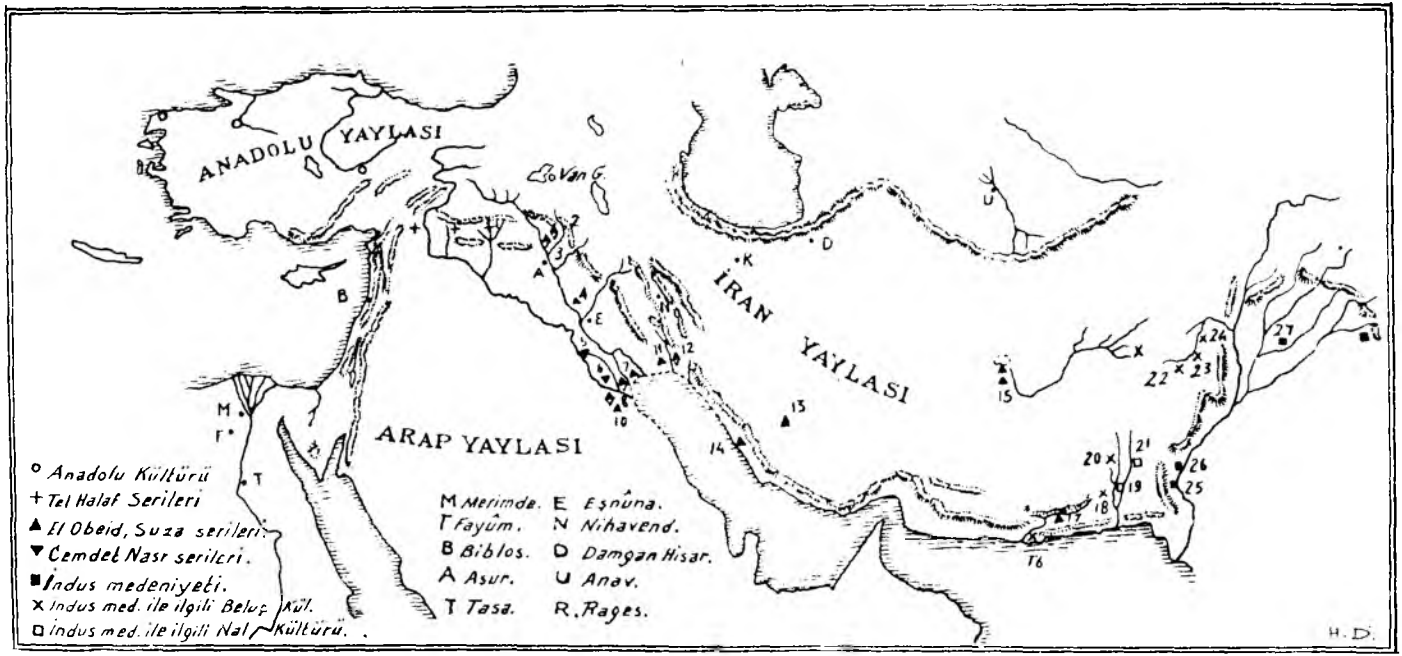
Bundan başka Bülücistan'ın, birini digerine bağlayan zincirin bir halkası olduğu zannediliyor. Üst üste gelen araştırmalar bu ilkel medeniyetlerin, gelişme yurdlarından çok uzaklarda, meselâ Rus Türkistanına ve hatta belki de Çin'e kadar olan akislerini tahmin ettirmektedir. Eski doğuda insanlığın genel bir tarihini kurmak için nekadar olay ve düşünce bolluğu, nekadar zengin malzeme yığını!.

İşte bu işe, Aryalı'lar ve Avrupa medeniyetinin kaynağı üzerine olan büyük etüdleri ile güç araştırmalara alışkın olan ve kendisini gittikçe daha çok doğu yollarına sürükleyen önceki çalışmaları sebebi ile de Edinbourg Üniversitesi Profesörlerinden Gordon Childe teşebbüs eylemiştir.

Genel düşüncelerden fıtrî bir zevk duyan, aletlerin ve artistik motiflerin doğuş ve intikal şartlarına dair bilgili olan *Doğunun Prehistoryosı* müellifi bize, Mısır'dan ta İndus'a kadar sıralanmış çeşitli kültürleri hangi münasebetlerin bağladıklarını göstermektedir. Müellif, mukayese yolu ile, onların çeşitli tezahürlerini nisbî bir kronoloji içine yerleştirmekte, mümkün olan tarihi teklif eylemektedir.

Bu, bir çok noktalardan bizim olduğu iddiasında bulunabilecek medeniyetlere müncer olan çabaların güzel bir Sentezidir.

Dr. G. CONTENAU

1, Tel Halef; 2, Tepe gavra; 3, Ninive; 4, Samara; 5, Kiş; 6, Farah; 7, Lagaş; 8, Erek; 9, Ur; 10, Eridu; 11, Mussian; 12, Susa; 13, Persepolis; 14, Buşir; 15, Seistan; 16, Suktagendor; 17, Sahi-tump; 18, Kulli; 19, Nundara; 20, Melhi; 21, Nal; 22, Sur-jangal; 23, Rano-gundi; 24, Pariano-gundi; 25, Amri; 26, Mohenjo-daro; 27, Harappa.

Ur Kıral mezarları. Kavkı kakmaları.

a. Muflon koçu.

b. Ur (Urial) koçu.

DOĞU'NUN PREHİSTORYASI

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHTEN PREHİSTORYAYA

Bin yıl var yok, İskoçya ve kuzey Avrupanın geri kalan kısmı, bilgisizliğin ve barbarlığın karanlıklarına dalmış bulunuyordu. Bin yıl önce, karanlık içindeki kıtamız üzerinde, Akdenizin kıyılarında, yalnız bir kaç nokta tarihin ışığiyle aydınlanmışlardır. Bundan önce gelen bin yılda, bu ışıklar birer birer sönüyorlar ve yalnız kahramanlık masallarının fantomlu akisleri Turova'nın ve Tirynth'in kademeli duvarlarını aydınlatıyorlar. Bununla beraber prehistoryacı, atalarımızın kaba aletlerini ve beceriksiz süslerini toplayarak ve bunları takriben muasır seriler veya mahallî gruplar halinde bir araya getirerek, bizden evvelki insanların barbar geçmişi üzerine biraz ışık serpmeğe muktedir bir haldedir. Bu suretle birbirini takip eden devirlerde Avrupanın şu veya bu yerinde yaşamış olan muhtelif kavimlerin maddî hayatlarının bir tablosunu yeniden çizmek ve hattâ, bazen, onların endüstri mahsullerinin yardımı ile bu insan gruplarının göçlerinin izlerini takip eylemek mümkündür. Bu suretle meydana çıkarılmış olan kavimler, yine zaruretle adsız kalmaktadırlar. Onların ruhî hayatı bize, bilkuvve, kapalı kalan kitaptır. Ve onların antikitesi bile bir çokları tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Fakat bu prehistorık Avrupalıların karışık ve girift tarihi içinden bir ipucu açık olarak ele geçmektedir: icadların, doğudan, onları kabul eden ve değiştiren batıya doğru dağılması. Avrupanın kültür bölgelerinde, dışardan gelmiş veya kopye edilmiş olsun, ve şark karakteri taşıyan objelerin tetkiki sayesinde, İsadan önce 1 inci binin yarısından önceki barbar Avrupanın bilinen muhtelif medeniyet gruplarının yaşını, tamamen nisbî müddetlerden daha iyi olarak, tayin edeceğimizi ümit etmemiz mümkündür.

Gerçekten Nil'de ve Mezopotamya'da yazılı tarihin açık ışığı yolumuzu elli yüzyıl müddetle aydınlatmaktadır. Ve bakış-

larımızı bu perspektiv üzerine çevirdiğimizde, bizden en uzakta olan öteki ucunda, organize bir devlet, bir şehir hayatı, bir yazı ve kendine hâkim bir sanat keşfediyoruz. Bundan başka, eski doğuda, medeniyet fethine müncer olan büyük dramın hiç olmazsa bazı vakaları, umumi bir sahne üzerinde oynanmıştır. Gerçekten perde kalktığı zaman en büyük anlar yani insanın parazitlik rolünden sıyrılmasına sebep olan devrim ve çiftçilik ve zahirenin toplanması ile insanın kendisini kuşatan muhitin oyuncağı olmaktan çıkarak bir müstahsil haline gelmesi, maden'in keşfi ve hassalarından istifade olunması çoktan geçmişe aittirler. Bununla beraber Nil ve Fırat'ın kıyılarında kaynakların o kadar yakınında bulunuyoruz ki, buralarda, Baltık denizi kıyılarındaki mutbak kalıntıları kümeleri (Kjoekkenmoedding) veya İskoçya sahillerindeki kavkaâ yığıntılarını tetkikten çok daha yukarıda bahsettiğimiz terakkilerin anahtarını ele geçirmek şansına sahibiz. Keza çok defa, şarkın verdiği bilgiler Avrupa prehistoryasının tefsirine yardım ederler. Eski şarkın bazı kavimleri, Avrupanın bazı bölgelerinin neolitik sakinlerinin ya yakın akrabaları, yahut da Avrupayı evvelce iskân etmiş olan paleolitik avcılar ırkının nesilleri idiler.

Barbar atalarımızın bu şarklı yeğenleri, bu barbar ataların ruhî hayatları üzerine bize birşey ifşa etmiyecekler midir? Şarkın edebi metinlerle şerhedilmiş olan pratikleri, sessiz kalmış bir Avrupanın muasır âdetlerini aydınlatamazlar mı?

Avrupa prehistoryasını doğru dürüst kavramak için, o halde, eski şarkın prehistorik ve protohistorik arkeolojisini tetkikle işe başlamak gerekiyor. Avrupa prehistoryası, başlangıçlarında, hemen hemen, şark dehasının fetihlerinin taklidi, veya daha iyisi, kabulüdür; bu fetihlerin tarihi bile şark prehistoryasında bulunurlar.

Arkeolojik veya antropolojik araştırmalar sahasında, eski şarktan başka hiç bir yerde o kadar şaşırtıcı keşifler yapılmamıştır. Mısırın en eski geçmişinin çok yeni bir bahsini, yâni Badari'de o vakte kadar tanılanlardan önce çok münkeşif bir neolitik kültürden veya İsadan önce 4. binin sonunda Sumer medeniyetinin işidilmemiş parlaklığının meydana çıkmasını ve nihayet Harappa ve Mohenjo-daro kazılariyle Hindistanın şark tarihinin sahnesine heyecan verici

bir şekilde girmesini zikretmekle yetineceğim. Bu keşiflerlerin insan medeniyetinin sırf arkeolojik tarihi bakımından kıymetlendirilmesi daha tecrübe edilmiş değildir. Dahası var, onların dahil bulundukları arkeolojik kompleks, prehistoryacı için kolaylıkla yanaşılır bir şey değildir. Benim sahamdan farklı fakat ona komşu bir sahanın uzmanlarının çalışma neticelerinin genel durumunu zaruretle bir taraflı ve noksan olarak, bu eserde ortaya koyduğumu itiraf ederim.

Başlangıç yerine, hikâyemin kadrosunu teşkil eden eski kronolojinin esaslarını tarif bakımından filologların elde ettikleri bazı neticeleri hulâsa etmek ve dramımızın ilk rollerini oynayacak aktörleri tanıtmak gerekiyor.

Mısırda, yazılı belgeler, ve ilk plânda gelen Manethon'un grekçe kaleme alınmış olan derlemesi-ki Ptolemaios Philadelphos zamanında tertip olunmuştur- bundan sonra çok daha eski yerli Mısır yıllıklarından bir kaç parça ve bilhassa İsadan önce 1300 de yazılmış olan Torino Papyrus'u ve takriben ondört yüzyıl daha evvel yazılmış olan Palermo taşı, İsadan once 3. binden itibaren arkeolojik anıtları tarihlemeye yararlar. Geleneğin Menes tesmiye eylediği fakat gerçekte komposit bir şahsiyet olan birinci firavun tarafından, yukarı ve aşağı Mısırın bir devlet halinde birleştirilmesi ile başlayan bu tarihî devir Manethon tarafından sülâlelere bölünmüştür.

Mısırın iktidar tarihinde modern tarihciler üç esaslı devir kabul ederler : birbirlerinden dekadans ve hattâ kaos fasılaları ile ayrılmış eski, orta ve yeni imparatorluk. Eski imparatorluk, Manethon kronolojisinde III-IV. sülâlelere, orta imparatorluk XI ve XII. sülâlelere ve yeni imparatorluk da XVIII ve XIX. sülâlelere tekabül ederler. Bütün bu devrin devamı müddetince, anıtların bir çoklarını, kıralların ve saltanatlarının listeleri sayesinde -ki Mısır takviminin hususiyetlerinden dolayı bazı astronomik tarihlerle tahkik edilmişlerdir- güneş yılları ile tarihlemek mümkündür. Hattâ biz, sayılarla ifadesi kabil olan, fevkalâde eski bir tarihe de sahip bulunuyoruz ki, bazı tefsir mektebine göre bu tarih bizi prehistorik bir devre ulaştırmaktadır. Bu bizzat takvimin meydana çıktığı tarihtir.

Bizim takvimimizin doğrudan doğruya ceddi olan Mısır takvimi, Mısır ziraatinin mücbir isteklerine cevap vermek için

icat olunmuştur. Bizzat Mısır'ın hayatı Nil ile kaimdir ve prens ve köylünün refah ve varlığının bağlı bulundukları zirai bütün ameliyeler, her yıl, Nilin matematik bir intizamla vukua gelen taşmasına ayar edilmişlerdir. Bu hayatî olayın tekerrürü Nil kıyılarında yaşayanları zamanı ölçmek için barbarların kullandıkları hilâlî takvimden çok daha doğru bir sistemi icada mecbur kılmıştır. Gerçekte bu hal onları hilâlî yıllarla şemsî yılları, zarurî olan ziraî işlerin istenilen zamanda başarılabilmesini temin için, sunî olarak birleştirmeye sevketmiştir. Memphis ve Heliopolis'in bulundukları arz derecesi altında, Delta'nın zirvesinde, feyezanın başlangıcı Sothis yâni Sirius (Şuerayı Yemani) un güneşle beraber tulûuna tekabül eder. Diğer bir deyimle Sirius suların bu şehirlere ulaştığı günün fecrinden hemen önce ufukta görülür. Belki Memphis veya Heliopolis'te oturan dehâ sahibi bir adam buna bakarak çiftçiler için bir takvim meydana getirmiştir. Bu takvimde Sothis'in şems tulûu, resmî yılın başlangıcını işaret ve tarlalarda yapılacak işler devresinin başlangıcını göstermektedir. Resmi yıl otuz günlük on iki aydan terekküp ediyor ve bunlara beş gün ilâve olunuyordu. İptidaî olan hilâlî takvim ile şemsî yılın bu suretle uzlaştırılması hakikaten hayreti mucip bir eserdir ve vahşilerde tesadüfüne intizar olunmayan bir basiret derecesini ve sistematik bir şekilde düzenlenmiş bir deneyler bütününü tazammun eyler. Bununla beraber, bu sistem, büyük ihtimalle İsa'dan önce 4236 yılında icat ve tatbik mevkiine konmuştur. Bu kadar eski bir zamana ait hiç bir yazılı belge her ne kadar ele geçmemiş ise de, sistemin hafif bir kusuru bu tarihi doğrulukla hesap etmemize yarıyor.

Mısır yılı, hakikî güneş yılından tam tamına altı saat daha kısa idi. Baştan, gözden kaçabilen bu fark, iki yüz yıl sonra, tugyan, ekim, hasat gibi resmî mevsimlerin işaretini vermekle mükellef oldukları işlere asla tekabül etmemelerine müncer olmuştur. Gerçekten, güneşle beraber doğan Sirius tulû gününde kutlanan yılbaşı, resmî yılın ilk gününe ancak 1461 yılda bir defa olmak üzere tesadüf eyliyordu. İşte bu devre, genel olarak sotiyak devre (cycle Sothiaque) adı altında zikrolunur. Halbuki bir sotiyak devre İsa'dan sonra 139 ta başlamıştır, bunu biliyoruz. Ve bundan başka sotiyak sis-

temi ile XVIII. sülâleye ait bir çok kıralların cülûsları, ve hattâ XII. sülâleden itibaren bunların içlerinden biri, III. Senousert, arasında bir münasebet kurmak kabildir. Şayet kıral listelerine dayanılırsa, bu sonuncu sülâlenin başlangıcını İsa'dan önce 2000 yıldan sonraki bir tarihe atfetmek mümkün olmaz[1].

Bu son mülâhazadan anlaşılıyor ki sotiyak takvimin icadı İsadan önce ya 2776 veya 4236 dan önceki bir sotiyak devreye atfolunmak zaruretindedir. Halbuki takvim, yerli salnamelerin parçalarına dayanılarak yapılan hesaplara nazaran 2776 dan evvel hüküm sürmüş olan IV. sülâlenin ehramlarının inşacıları zamanında, çoktan biliniyordu[2]. O halde takribî bir hesapla Ehramların tarihi kabul olunursa bu sistemin (yani takvimin) Menes'ten yahut, yazılı ilk anıtlarımızdan, bin yıl önce yani daha 4236 yılında kurulmuş olduğu anlaşılır. Bu tarih insan tarihinin tesbit edilmiş en eski tarihi olarak kabul edilmelidir.

Anlattıklarımıza göre, gelişmiş ve ileri bir kültür, yazılı belgelerin meydana çıkmasından bin yıl önce mevcuttu. Palermo taşı hak edildiği vakitler daha çok canlı bir halde bulunan gelenekler protohistorik devir hakkında bazı malûmat veriyorlar. "Menes„ çok ihtimal içindedir ki, Delta gibi bereketli bir memleketi hükmü altına almış olan bir yukarı Mısır kıralıydi. Ondan önce, yukarı ve aşağı Mısır'da birtakım kırallar hüküm sürmüşler-

[1] Eğer XII nci sülâle hakkında Sotiyak tarihi kabul edilirse, saltanatların basit bir ilâvesinden doğan XII ve XIII ncü sülâleler arasındaki fasılayı değiştirmek zaruridir ve muahhar kaynaklarda verilmiş olduğu üzere, Manethon'un XIV, XV ve XVI ncı sülâlelerin gerçekte kısmen muasır oldukları ve muhtelif bölgeler üzerinde saltanat sürdükleri tahmin edilir. Sir Flinders Petrie bu kadar büyük bir tenzilin kabulünü red eder ve I nci sülâlenin başlangıcını 4326 (M.E) ya kor. (*Anc. Eg.*, 1921, p. 1)

[2] Bununla beraber, henüz bu kısımlar hakkındaki topyekûn veri'lerin bu tenzilin doğruluğunu gösterdikleri kesin değildir. Scharff IV ve V nci sülâlenin topuna tahsis edilmiş olan 300 sene rakamının ciddi güçlükler çıkarttığını gösterir. Mezar taşlarının üzerindeki yazıların bir çok saltanatlar görmüş olduklarını bildiren bazı prenslerin en aşağı 81, 84 ve 114 sene yaşamış olmaları gerekiyor. İşte bunun içindir ki Scharff takvimin, Memphis'in saltanat sürdüğü sülâle IV e ithaf edilmiş olduğuna inanmaya mütemayildir. Bak. *Grundzüge*, p. 52; *OLZ*, 1928, pp. 73 59. Kendi delilleri herhalde Menes'in tarihini takriben 3000'e indirmeğe sebep olur.

dir ki bunların adları bile Palermo taşı üzerinde zikredilmiştir. Menes'in eseri, iki devleti birleştirmek olmuştur. Bu birleştirme Menes ve muakkipleri tarafından taşınan çift taç ile sembolleştirilmiştir. Bununla beraber, Profesör Breasted'e göre Menes'ten önce de, ilk ocağı batı Deltada bulunan Togan (faucon) klanına mensup Horus veya Shemsou-Hor tapıcıları, yukarı Mısırı zaptettikleri zaman, diğer bir birleştirme yapılmıştı [3]. Bu zapta takaddüm eden hazırlayıcı olaylar, gelenekte müphem bir şekilde aksetmektedirler.

Osiris ve Anzti tapıcıları bütün Deltaya hâkim olmuşlar ve diğer bir müellife göre de, hâkimiyetlerini yukarı Mısıra teşmil eylemişlerdir.

Bu istilâ, herhalde, Horus klanının hareketinden önce olsa gerektir [4]. Osirisi Byblos'a meraklı bir şekilde bağlayan geleneğe göre, Mısır'lılara ziraatı öğreten Osiris'tir. Çoban değneği ve çiftçi kazığı onun işaretleridir. Ve herhalde Osirisin şahsiyeti Asyalı bir tenebbüt (végétation) tanrısını hatırlatır. Osirisin insan şekli, nasıl, Nil'in totemik ilâhlarının hayvan şekli ile tezat teşkil ediyorsa, bunun gibi temsil eylediği ekonomik sistem de, avcılık veya tarla kültürüne dayanan Afrika medeniyetine nazaran çok ileri bir durumdadır. Gelenekte bazı ibhamlar olmasına rağmen bu masalın şimalin cenup üzerine ilk siyasî hâkimiyeti tarzında tefsiri çok doğrudur. Menes bu münasebeti tersine çevirdiği vakit, çoktan şimal yukarı Mısır üzerine olan derin etkisini icra etmiş bulunuyordu. Meselâ Sülâleler devri Mısır'lıları tarafından kullanılan hiyeroglif yazısı Delta'da icat edilmiştir. Çünkü bu hiyeroglifin işaretleri arasında Delta'ya mahsus otlar ve hayvanlar geniş bir yer işgal ederler. Bu yazının, Nil vadisinde umumi olarak kabulü, cenup menşeli olan Menes'in eseri olamıyacağı aşikârdır. O halde bu genişlemeyi daha önce vukua gelmiş bir birleşmeye, belki de

[3] Sethe'in Moret tarafından ortaya konmuş olan efsaneleri tefsiri, *Le Nil*, pp. 77 59. ve Scharff, *Grundzüge*, p. 48, cf. note, 7. Predinastik birlik için, Bak, *Bull. Inst. Franç. Arch. or*, *XXX*, le Caire, 1930, pp. 710 s. q ve Schäfer'in tenkidi, *OLZ*, 1932, p. 704.

[4] Newberry ve Sethe ilk fikri kabul ederler, hâlbuki Junker doğu Deltanın Osiris tapıcılarının yüksek Mısırı da tesiri altına aldıkları fikrini kabul eder, *Schmidt-Festschrift*, p. 892.

Shemsou-Hor ittihadına atfetmek gerektir. Takvimin icadını da şimal hâkimiyetinin aynı devresine bağlamak lâzımdır.

Mukayeseli lengüistik ve etnografya Mısır medeniyetinin kaynakları üzerine çok daha gerilere gitmemize yardım ediyorlar. Birçok filologların, Mısır'lıların dilini, Asur veya İbranice ile akraba Sami bir unsurun, meselâ berberce gibi çok daha saf bir halde temsil edilen Afrikalı Hâmi bir temel üzerine aşılanmasından doğan melez bir dil gibi kabul ettikleri malûmdur. Şark ve garbı göstermek için sol ve sağ kelimelerinin kullanılmasının tesadüf etmesi, Sami unsurun şimalden geldiğine delil sayılmaktadır. Çünkü dört cihete tatbik edilen bu terminoloji nehrin mecrası istikametinin aksine giden bir kavim için tabiî olabilir. Ve bahis konusu olan kelimeler de Sami bünyeye aittirler[5].

Mısır tarihinin daha fecrinde, olgunluğun bu derecesine ulaştıklarını gördüğümüz sosyal ve dinî müesseseler yalnız onların gelişme vetirelerini tetkike bizi sevketmekle kalmaz, aynı zamanda işimizi kolaylaştıracak işaret noktalarını da temin ederler. Kâdiri mutlak ve tanrılaştırılmış olan Firavun'un haşmetli çehresi arkasında, Frazer'in portresini çizdiği ve hükümranlığını majik kudretinden alan, vücudunun kuvveti azalarak iktidarını sarstığı zaman onu hayatı ile ödeyecek olan çok daha mütevazı bir şahsiyetin: sihirbaz kıralın, gölgesi müphem olarak teressüm eylemektedir. Bugünkü vahşilerde de aynı tipte kırallara tesadüf olunuyor. Gerçekte, Firavun da aynı vazifelerle yüklü idi, fakat aynı kaderden, ritüel bir ölüme tekabül eden majik bir ritin ifası ile sıyrılıyordu. Menes'ten itibaren bütün Firavun'lar tarafından muntazaman kutlanan *sed* bayramı ölen ve tekrar dirilen tanrı Osiris ile kıral'ın majik bir şekilde benzerliklerini ifade ediyordu. Bu bayramın mânası ve vazifesi kırala, sembolik bir ölüm ve yeniden bir dirilme sayesinde yeni bir hayat ve zindelik bahşetmek idi[6].

[5] Ayniyle, Scharff Sethe'i takip eder; aksine, Junker Mısırda Sami ve Hamilerin müşterek bir kaynaktan geldikleri faraziyesi ile Samiler müşabehetlerini açıklamak istiyordu. Ve Sethe'in doğu ve batı terimleri hakkındaki faraziyelerinin kıymetini inkâr eder.

[6] Tıpkı Moret, *Des Clans aux Empires*, pp. 175. sg. Seligman, *İRAI*, 1913, p. 665.

Bu hal, Firavunların seleflerinin, fizik kuvvetlerinin azalmasından dolayı majîk tesir ve nüfuzlarının zail olacağı korkusu ile, yerlerini genç ve kudretli bir halefe bırakmak için hakiki bir ölüme ritüel olarak maruz kaldıkları bir devri zan ve tahmin ettirmektedir. Mısır Panteonundaki garip hayvan tanrıları: Togan Horus, İnek Hathor, Yılan Neith v. s. yi totemik bir kaynağa bağlamak lâzım geldiği de ileri sürülmüştür. Bu hal Mısır devletinin birliğinin vukuundan önce totemik birçok klanların mevcudiyetini tazammun eder ki bu totemik klanların hayvan veya nebatlardan olan atasel patronları mahallî tanrılar haline inkılâp etmişler ve sonra da Shemsou-Hor'ların tesiriyle memlekette bir birlik vücuda getirildiği zaman bunlar galip klanın Togan (faucon) toteminin hâkimiyeti altında millî bir panteonda yer almışlardı.

Halbuki, bugün yukarı Nilde, görünüş, boy, kafa biçimleri, dil ve kıyafet bakımından eski Mısırlılara bağlanan kavimler yaşamaktadırlar [7]. Bu kavimler yağmur yağdıran büyücüler ve tanrı-kırallar tarafından idare olunmaktadırlar ki bunları, hattâ yakın zamanlarda, ritüel olarak öldürüyorlardı. Bu kabîleler totemli klanlar halinde organize olmuşlardır. Merkeziyetçi bir iktidara ve hayvani bir soya sahip bir kıral tarafından idare olunan Şilluk (Shillouk) lar-ki kırallarını ritüel olarak öldürürlerdi - Menes'in kurduğu ilâhi kırallıktan hemen önceki bir safhaya misaldirler. Dinka'lar çok daha eski bir safhayı temsil ederler, bunlar birbirleri ile çok defa harp halinde olan müstakil totemli gruplar teşkil ederler; her bir klan ihtiyar olmadan önce ritüel olarak öldürülen bir yağmur yağdırıcı tarafından idare olunur. Yukarı Nil'in bu kabîlelerinde sosyal inkişafın bir safhada takılıp kaldığı çok açık olarak görülüyor, ki Mısırlılar bu safhayı tarihleri başladığı zaman

[7] Seligman. *IRAI*, 1931, pp. 597 sh.; Petrie, *Anc. Eg.*, 1915. p. 70. Shemsou Hor'ların Pount memleketi ile bir tutulması faraziyesi (e. g. Hall, *Anc. Hist.*, p. 92) Sethe'in araştırmaları sonunda terk edilmiş olmalıdır. Ve Shemsou Hor'ların beraberinde görünen Mesniu'lar demirci değillerdir, fakat daha ziyade Deltanın bataklıklarında hippopotam avlıyan zıpkıncılardır. cf. Moret, *Nil*, p. 126 ve Hallin *CAH*, I. p. 261. Hall tarafından Pount memleketi hakkında zikr edilmiş olan gelenekler bu husasta bu güney bölgenin halkı ile akraba olan bir dinastik Mısır elemanının mevcudiyeti delillerini gösterir.

çoktan atlamış bulunuyorlardı. Orada, yâni yukarı Nil bölgesinde, prehistorik kolleksiyon camakânlarımızı tamamlayan ve canlandıran, bir nevi canlı bir müzeye sahip bulunuyoruz. Bu suretle masallar, filoloji ve mukayeseli din ve etnografya, Nil vâdisinde İsadan önce 3000 yıldan çok önceki bir devirde, kabîle ve sülâlelerin organizasyonları, ruhi ve sosyal karışıklıkları üzerine bazı ışıklar serpmektedir. Arkeolog'un kazması, aynı bölge insanının vahşilikten medeniliğe doğru tekâmülünü gösteren muşahhas bir belgeler serisini meydana çıkarmıştır. Arkeoloji, hulâsa ettiğimiz geleneklerin ve faraziyelerin büyük bir kısmını teyitetmiştir. Aynı zamanda arkeoloji bunların hudutlarını tamamlamış ve genişletmiştir. Bundan başka, arkeoloji, Avrupanın uzak geçmişi ile, bir an için yeniden canlandırdığı prehistorik Mısır arasında, canlı bir bağ tesis ediyor.

Zamanı gelince, sadece mücerret bir evrimi (tekâmül) değil fakat müşahhas bir çok grupların mütekabil bir tesirini ve birbirlerinden çok uzak bölgelerin kaynaşan yardımlarını meydana çıkaran arkeolojik keşiflerden etraflı bir surette bahsedeceğiz. Fakat önceden, tablomuzun dayanacağı çerçevenin bir noktasını izah etmekliğimiz gerektir. Öyle tesmiye edildiği için bizim de Predinastik Mısır dediğimiz zaman hakkındaki bilgimiz, hemen münhasıran, bize bir tarih işaretlendirmeğe yarar hemen hiç bir yazılı belge ihtiva etmeyen mezarlardan elde edilmiştir. Mezarların her birisinin temsil eylediği zaman mesafesi hakkında ancak faraziyeler ileri sürebiliyoruz. Ancak, Sir Flinders Petrie'nin sayesinde, mezarları kronolojik bir sıra içinde sınıflayabiliyoruz. Petrie bazı tip küplerde (jarre) eskiden tutmağa yarayan dalgalı kenarların zamanla tutak (kabza) olan hakiki vazifelerini kaybedip sadece bir süs dekoru halinde soysuzlaşmalarının tarzını tahlil ile işe başladı. Sonra bu suretle sıralanmış olan bu vetirenin muhtelif derecelerinin, mezar eşyası arasında diğer parçalarının inkişafları safhası ile münasebetlerini aradı. Bu suretle Petrie adedî bir mikyas vücuda getirdi ki bu sayede bir mezarın diğerlerine nazaran kronolojik durumunu rakamlarla tayin edebiliyordu [8].

[8] İlkönce *Diospolis Parva*'da da halledilmiştir. Sistem, *Prehistoric Egypt*'de hazırlanmış ve kültür tabakalarına yeni tarihler de *Prehistoric Egypt*'e, *Corpus of Pottery*'ye ilhak edilmiştir.

Mikyas "*Sequence-dates*„ (Tabakalar tarihi) (S. D.) adı verilen ve 30 ilâ 80 e kadar sayılan sayılardan teşekkül eder. Şüphesiz bu S. D. ler müddet hakkında kati bir fikir vermezler; ancak, serileri ayıran mesafeler hakkında bir şey vermiyerek, sadece, bu serilerin birbirini takip eden kronolojik nirengi noktalarını işaretlendirirler. Menes'in tahta çıkması S. D. 77 ile işaretlendirilmiştir. S. D. 30 ve 77 arasındaki devir genel olarak Predinastik diye adlandırılan devirdir. Ve son zamanda keşfedilmiş olan Badari medeniyeti de bu tarihten önceye konmak gerektir.

S. D. 30'a Predinastik devrin müddetini hesap ederek takribi mutlak bir kıymet atfetmek istenmiştir. Sir Flinders Petrie, prehistorik mezarlarla pre-romen sülâle mezarlarının sayısını mukayese ederek Predinastik ve firavun devirlerinin hemen hemen aynı eşit uzunluğa sahip oldukları neticesine ulaşmıştır. Bu suretle S. D. 30 kısa kronolojide VII. bine yahut Petrie'ye göre İsadan önce takriben 900 yılına tekabül etmektedir. Peake ve Fleure, ayrı bir hesap metodu kullanarak, predinastik devreye bu zamanın yarısını vermektedirler. Mac Iver ve Mace bu devirde kullanılan bir mezarlıkta bulunan mezarların sayısının topyekûn 500'e yaklaştığını tasdik ediyorlardı. Şayet, mezarları keşfedilen topluluğun sahası modern bir fellah kasabasının ölçüleri ile mukayese edilebilecek bir durumda ise, bu mezarlığın gösterdiği devir 2000 yıl olur. Ölüm istatistiği, gerçekten, bize bugün her dört yılda bir bir kâhilin öldüğünü göstermektedir. Hülâsa, bu rakamlar makul görünüyorlar ve biz S.D. nin İsa'dan önce 5000 yıla tekabül eylediğini kabule hazırız.

Predinastik Mısır hakkındaki bilgilerimizin ne kadar yeni olduklarını burada hatırlatmak faydasız değildir. Mısır Prehistoryası adını taşıyan faslın ancak 40 yıldan beri açıldığını bilmeliyiz. 1895 yılına kadar Mısır tarihi Ehramlar devrinden itibaren başlardı. O vakitler, Amélineau ve de Morgan birinci sülâlenin mezarlarını keşfettiler ve Petrie çok daha eski mezar serilerini meydana çıkardı ki bunlar bizi Nil kıyılarında yalnız iptidaî yoksul köylülerin yaşadıkları devreye ulaştırmaktadırlar. Bu kitabın Badari adını taşıyan giriş bahsinin konusu olan Badari ancak 1924 de açılmıştır. Ve herkesçe de daha

malum değildir. Bu mahalde yapılan keşiflerin, Mısır tarihinin yalnızca yeni bir faslını teşkille kalmadığını, Petrie tarafından teklif edilen séquence'lar (kültür tabakaları) sisteminin stratigrafi bakımından doğruluğunu ilk defa göstererek, mukaddem keşifler hakkındaki tefsirimizi teyit ettiğini de buracıkta kaydetmeliyiz.

Badari'ye yakın istasyonda (site), bu teorinin muahhar olduğunu iddia ettiği keramik tipleri, çok daha eski farzolunan keramikleri ihtiva eden kulübelerin üstünde harabe halinde bulunan başka kulübe yıkıntıları içinde meydana çıkarılmış ve bu suretle onların eskilikleri ispat olunmuştur. Mısır medeniyet tarihinin bu Badariyen başlangıcına Tasa mevkiinde de Brunton tarafından keşfedilen medeniyetten teşekkül eden girişi eklemek gerekecek!

Mezopotamya'da 1934 yılındaki durumumuz Mısır'da 1904 yılındaki durumumuzun hemen hemen benzeridir. Çiviyazısı karakterinde ve pişmiş topraktan tabletler üzerine yazılmış belgeler ve Bérose tarafından yazılan, yerlilerin Yunancadan toplanmış gelenekleri, bizi Mısır'da olduğu gibi 5000 yıl geriye ulaştırıyorlar. Fakat eski Babil tarihleri Mısır tarihlerinden çok daha gayrı katidirler. Babil, ancak bir devlet halinde, Amorrit'ler tarafından kurulan bir sülâle tarafından katî olarak birleştirilmiştir ki bu Amorrit'ler Sâmi batıdan gelmişler ve kurdukları bu sülâleye Babilin birinci sülâlesi adı verilmiştir. Bu sülâlenin iktidarı ele alması astronomik veriler sayesinde İsadan önce 1955 veya 2196 yılları, yâni Mısır ittihadından bin yıl sonra olarak tesbit olunabilmektedir. Bu tarihten önce Babilonya, az çok bağımsız şehir devletler-halinde ayrılmıştı. Ayrılık güden ideallerine, dil veya ırk bakımından olan farklara rağmen, bazan bu şehirlerden bir veya diğerinin, kudretli şeflerin teşviki ile az veya çok geniş bölgelerin hâkimiyetini ve hükümdarlığını ele aldığı vaki idi. Halbuki, üçüncü binin son yarısında yazılmış olan bir cok tabletler [9] toprak altından çıka-

[9] En selâhiyetli bir ekspoze Sidney Smith tarafından *Early History of Assyria*, cf. da verilmiştir. Aynı zamanda Prof. Langdon'un *Cambridge Ancient History*, vol, I, ve vol. II nin tashih edilmişlerindeki bahsinde; Langdon and Fotheringham, *The Venus Tablets of Ammizaduga*, Oxford, 1928; cf. *OLZ*, 1929. p. 913.

rılmıştır ki muayyen devirlerde hâkimiyet kazanmış şehirlerin listelerini ve imparatorluk etmiş olan kıralların adlarını ve hükümdarlık müddetlerini ihtiva etmektedirler. Gerçekten, bu belgeler, bize, Tufan tesmiye olunan hâdiseye kadar geriye giden Mezopotamya kırallarının saltanat yıllariyle birlikte bir listesini vermektedirler. Bu belgeler, bu felâketten önce de, pek eski zamanlara ait devirlerde, birbirlerinden ayrı beş veya altı şehirde hüküm sürmüş Tufan öncesi sekiz veya on kıraldan da bahsederler. Bundan başka, yaradılıştan beri, "göklerden kırallığın yere indiği„ ana kadar 259.000 yıl sürmüş olan bir anarşi devrini tarif ederler. Şayet onların görünen (zahiri) kıymetine itimat edilirse, bu listeler, en eski zamanlardan itibaren Mezopotamyanın kronolojisine, şüphesiz doğru bir çerçeve çizeceklerdir. Bununla beraber tabletler ne yazık ki, hakikatte Babilonyanın muhtelif kısımlarında aynı zamanda hüküm sürmüş olan sülâleleri, birbirlerini takip eden sülâleler gibi bir kere daha göstermekte ve en eski sülâlelere geldikleri zaman tamamen hayalî rakamlar vermektedirler. Saltanat yıllariyle tarihlenmiş olan ticarî veya sair belgelere nazaran, muahhar kırallar için, bazı saltanatların aynı zamana ait olduklarını ispat kolaydır. Çok daha eski bazı kırallar için de aynı netice arkeolojik veriler yardımı ile elde edilebilir. Tufan arifesi kıralların saltanat müddetleri aklın alamıyacağı bir zaman içine giriyor, ve hattâ tarihî devrin başlangıcında, bir çok kırallara atfedilmiş olan saltanat yılları sayısı tamamen imkânsızdır. Bu suretle Tufan sonrası ilk Kiş sülâlesinin 23 kıralı topyekûn 24.519 yıl 5 ay ve 3 1/2 gün saltanat sürmüş olacaklardır. Tufandan itibaren dördüncü olan Awan sülâlesinin bazı kıralları ile sonraki bir çok kırallar için aklın alamıyacağı kadar uzun saltanat yılları zikredilmiştir. Son vakte kadar, Kiş'ın üçüncü sülâlesinden önceki kıralların adlarını gösteren belgeler malûm değildi.

Sami prenslerden olan ve İsa'dan önce 2525'ten az sonra hüküm sürmüş bulunan Sargon (Agade) ve Naram-Sin'in fetihleri ile muttasıf olan devir bizim için çok daha aydınlıktır. Bu devir arkayık ve Pre-Sargonik adı verilen bir devirden sonra gelmiştir ki bu arkayik devir, Fransızların Lagaş ve Tello'da yaptıkları kazılarda meydana çıkarılmış olan

arkayik heykeller ve kitabelerle temsil ve süratle mitik bir devir içinde kaybolmaktadır. Kıralların listesinde zikrolunan ilk sülâlelere mensup hükümdarlar efsanelik şahıslar gibi gözükmektedirler. Ve hatta bir kaçı da doğrudan doğruya mitolojiye aittir.

1924 yılında durum böyle idi. Bu tarihte Dr. Woolley, A-anni-padda'nın bir kitabesini keşfetmiştir ki, tabletlere göre Mes-anni-padda'nın oğlu olan bu adam Tufandan sonra üçüncü sülâle olan, Ur'un birinci sülâlesinin kurucusu oluyordu. Tek bir kazma darbesi, bu suretle, bir anda o vakte kadar en eski olarak malûm bulunan kırallığa ait kitabenin, yâni listelerin içinde, şüphesiz bir surette efsanelik olan sülâlere ayrılmış bütün bir devri tarih sahasına nakledivermiştir. Bu sülâle ve belki de daha önceki sülâle zamanında maddî medeniyetin çoktan vasıl olmuş bulunduğu yüksek seviyenin meydana çıkması, keza Kiş'te piktografik çok daha eski anıtların keşfi, sülâle listelerindeki geleneklerin, ilkel devirlerin kronolojilerinin şekillerini bozmalarına rağmen çok sağlam tarihî bir temelleri olduğu şimdi anlaşılmıştır. Bizzat Mes - anni - paddaya İsadan önce 3100 veya 2620 gibi muhtelif tarihler atfolunmaktadır[10]. İlk sülâlelerin ve pek tabiî olarak Tufan öncesi kıralların kronolojisine, bugün için tarihî bir temel bulmak imkânsızdır.

Mezopotamya düzlüğünde, insan hayatının başlangıçları üzerine gelenek ve efsane bazı ışıklar serpiyorlar. Tarihî zamanlarda vadi, ayrı diller konuşan iki ayrı etnik unsur tarafından iskân edilmişti. Güney parça ki, Eridu, Ur, Larsa, Lagaş, Umma, Adab, Uruk ve Şuruppak (Farah) şehirlerini ihtiva ediyordu - Babil birinci sülâlesinin memleketi birleştirmesine kadar, dili ve kıyafeti ile karakterlenen ve Sumerler (Sumer, bölgenin Samî adıdır) adı altında tanıdığımız garip bir kavmin hükmü altında kalmıştır. Arkeolojik izlerinde gösterdiği gibi, Sumerler, erkenden, Babilonya'nın kuzey kısmına, hattâ Asur'a kadar genişlemişlerdi. Fakat, İbranice, Asurca, ve Arapça ile akraba Samî bir lehçe konuşan bir kavimle karış-

[10] Gadd, Hall ve Woolley'de, *al'Ubaid*, *I*, en yüksek tarihi için; kısa kronoloji için Christian ve Weidner. *AfO*, v, p. 140. Kısa kronoloji şüphesiz çok kısadır; cfr. Conteneau, *Manuel*, III, p. 1563, ve *OLZ*, 1931, p. 117.

mışlardı. Daha, Tufandan sonra birinci sülâle olan, Kiş birinci sülâlesi zamanında, sülâle listelerinde zikredilen hükümdarlar arasında Samî adlı şahsiyetler bulunur ve Kiş, Sippar, Akşak, Opis, ve Agade (ki daha sonra adını, Akkad şeklinde şimalî bütün Babilonya'ya vermiştir) şimal şehirleri, geleneğe göre, Samî hükümdarların vatanları idiler. Nihayet, siyasî iktidar Samilerin eline geçti. Fakat yine uzun bir müddet, Sumerce, ortaçağ Avrupa'sındaki Lâtince gibi, ritüel ve majik formüllerde kullanılmaya devam etti. Bundan başka, muahhar Babil kanununun bazı unsurlarında Sumerli bir kaynak bulmak mümkündür. Bunun içindir ki, Sumerler, genel olarak, Babilonya'da medeniyetin kurucuları olarak kabul edilmişlerdir.

Gerçekten, arkeoloji bizi Sumerceyi çoktanberi yazan bir kavmin güney Babilonya'dan Akad'a kadar yayıldığını ve oraya cok muahhar Babil medeniyetinin bir çok karakteristik taraflarını naklettiklerini gösterecektir. Samilerin kültürüne nisbetle Sumerlerin kültürlerinin önceliği Eduard Meyer'in tenkitlerine rağmen bu suretle yeniden teyit edilmiştir. Fakat belki de bizzat Sumerler de mürekkep bir ırka mensup idiler. Veyahut muhtelif milliyetlere mensup müjdecileri vardı. Onların gelenekleri biraz mütenakıstır. Eridu'ya kadar yüzen ve insanlara şehirler kurmak sanatını öğreten balık-insan Oannes efsanesi güney bir kaynağa delildir. Sunî yüksek yerlerde tanrıların takdisi dağlı bir kavmi düşündürmektedir. "Tufandan öncesi„, Şuruppak ve Zimbir gibi, kırallık merkezleri olarak zikredilen bazı şehir adlarına Sumerce bir kaynak atfeylemek güçtür. Onların müntehaları, tarihî zamanlarda Diclenin şark yamaçları bölgelerinde konuşulan, Elam'ın, anzanit tipindeki dillerine has müntehalara benzemektedir. Bu mahiyeti iyice anlaşılmıyan grup için, Speiser [11] yafesî (japhétique) adını teklif eylemiştir. Ne Samî, ne Sumerli olmıyan ve teninin beyazlığı ile Sumerlerden ayrılan bir halk kitlesi, çok eski zamanlarda Zagros'un batı platolarında, Smith'in "Soubaréen„ (Subarlar) adını verdiği ve Speiser'in anladığı üzere dillerinin yafesî olması mümkün, bir halk kütlesi yaşamıştır. Yine bunların atalarının eskiden Sumer diyarını işgal etmiş bulunmaları mümkündür.

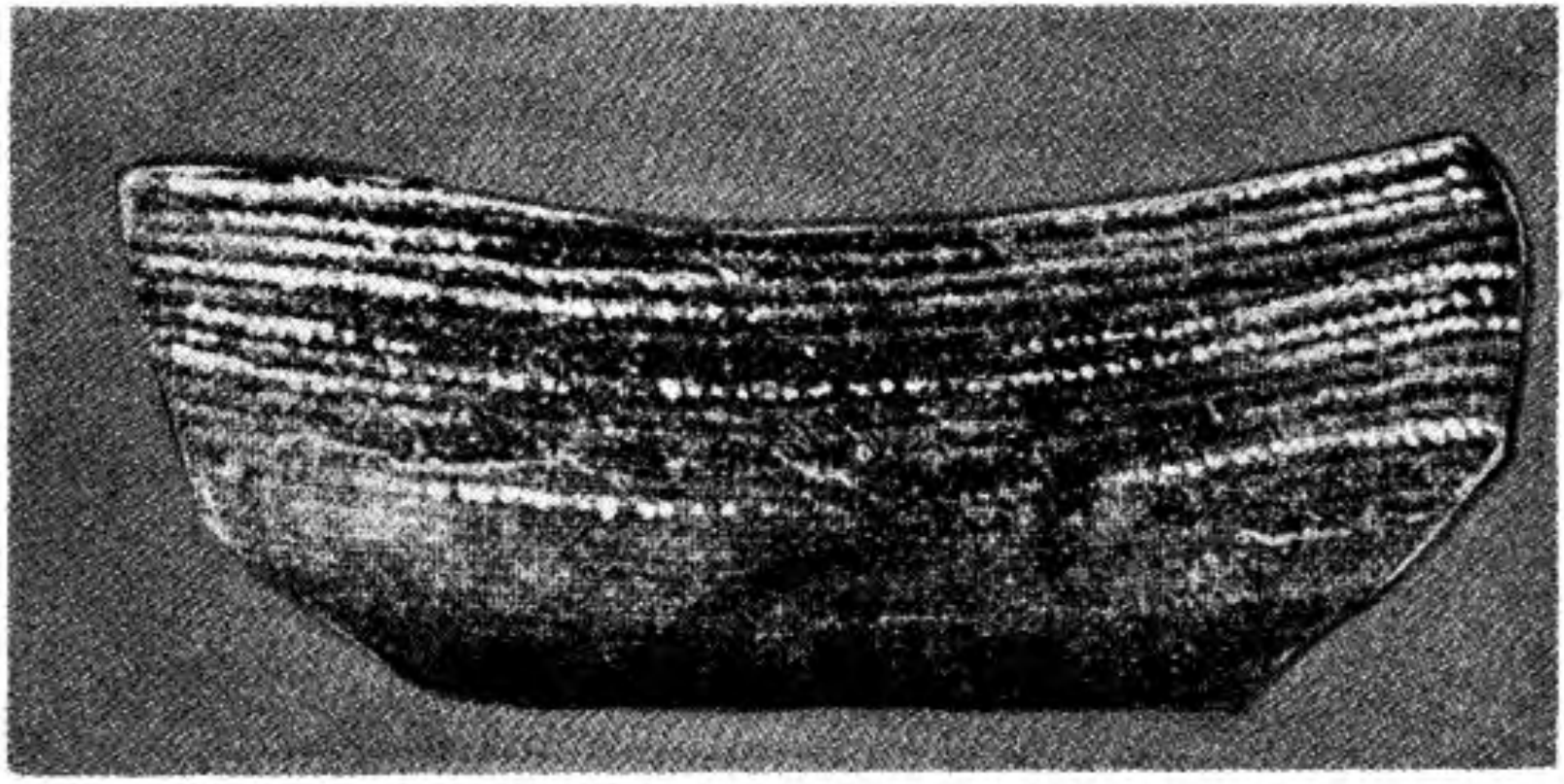
[11] Speiser, *Mesopotamian Origins*, Philadelphia, 1930; Meyer'in tenkidi için, Bak. Meissner *AfO*, v, 1-10. da.

Tarih ve geleneğin Mezopotamyada meydana çıkardığı politik ve etnik tenevvü, tabiatiyle arkeoloğu çok yormaktadır. Mısırda olduğu gibi, birleşmiş bir saha ve kesif bir veya iki zümre ile meşgul olacağı yerde, arkeolog, burada bir bağımsız cemaatlar çokluğu ile karşılaşır ve yeknesaklık zamanla çoğalmakla beraber, zaman amili ile vukua gelen farkları, etnik ayrılıklardan doğan farklardan ayırt etmek çok kere güçtür. Bundan başka çalışma malzemesi fevkalâde fakirdir. İlk arkeologlar epigrafik veyahut artistik bakımdan ilgiyi çeken belgeleri saklayor ve neşrediyorlardı. Bu son on yıl içindedir ki Kiş ve Ur'da çalışan Anglo-Amerikan istikşaf heyetleri ilk sülâleler zamanında kullanılmış âletleri ve silâhları meydana çıkardılar. Bunlar, Mısır'da olduğundan ziyade, medeniyetin İsa'dan önce dördüncü binin sonunda çok yüksek bir seviyeye -ki bu seviye presargonik devrin bütün imtidadınca aşılamamıştır- ulaştığını göstermeğe kâfidirler. Ön prehistorik medeniyetler 1922 yılında, Mezopotamya'nın ilk iskân yeri olan El Obeid'de keşfedilmişti. 1926 da ayrı tipte diğer bir prehistorik yerleşme yeri, piktografik yazının kullanıldığı şehir, Langdon tarafından Kiş yakınında Jemdet-nasr'da ve daha sonra bizzat Kiş'te toprak altından çıkarıldı. El Obeid adını taşıyan bu aynı medeniyet, o tarihten beri Ur ve Uruk ile bir tutulmuştur. Bununla beraber gerek Ur ve gerekse Urukta bu medeniyet El Obeid kalıntılarına nispetle daha sonradır. Nihayet 1930 da Almanlar, Tevratta Erek diye zikredilen Warka'da çalışmalarına başladılar ve iki önceki bin arasına giren üçüncü bin prehistorik medeniyet safhasını meydana çıkarmağa muvaffak oldular. Bu medeniyete Erek adının Sumerce şekline bakılarak Uruk devri adı verilmiştir.

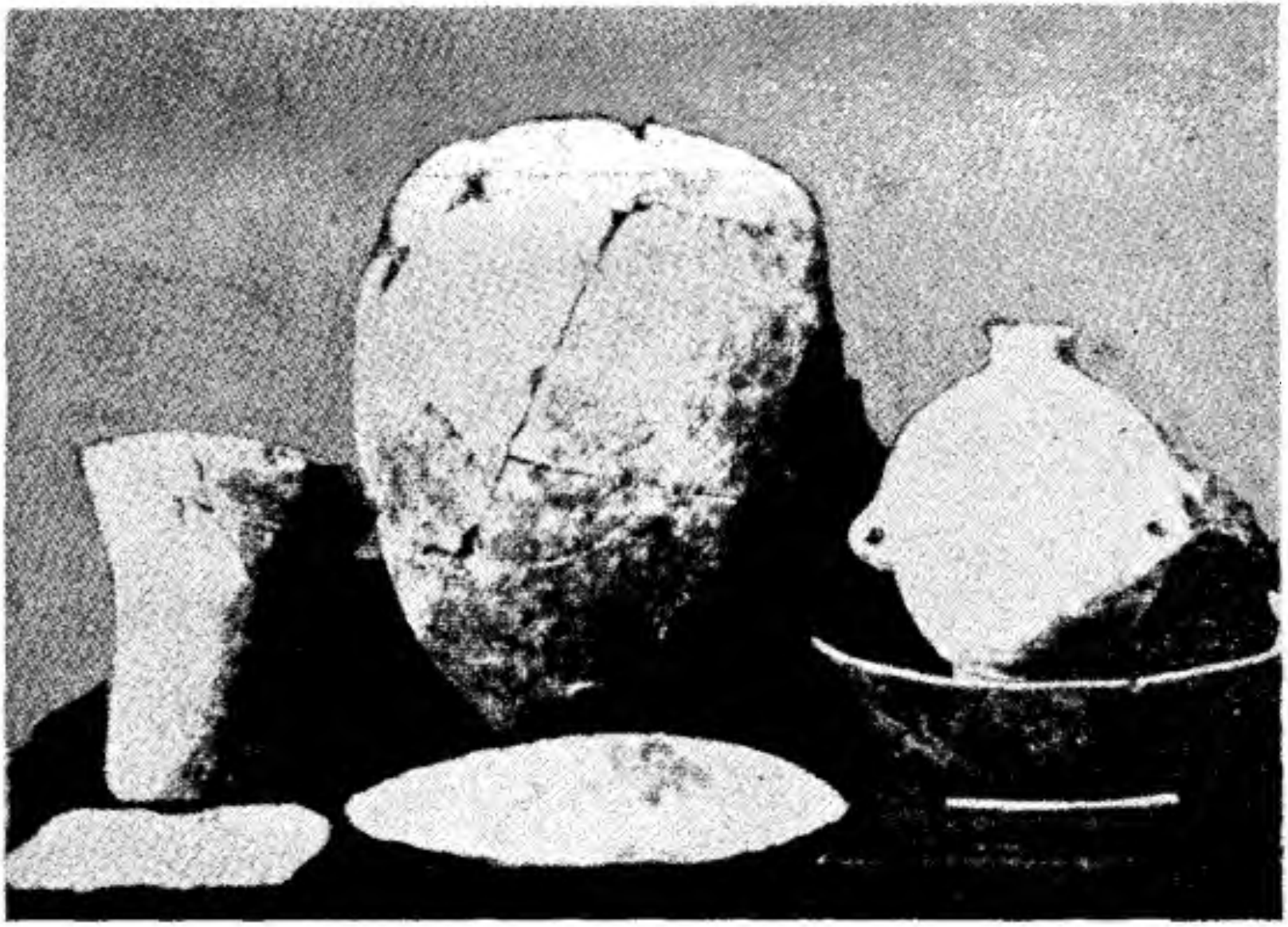
İsadan önce takriben 3000 yılındaki tarih dünyasının taslağını çizdikten sonra, tarihî olmamasına rağmen Mısır veya Sumer'le tamamen eşit bir medeniyete tesahüpten mağrur olabilecek diğer bir bölgeyi zikretmem gerekiyor. Yeni keşiflerin yapıldığı ancak bir mevsimlik kazı neticelerinin neşri ile anlaşılan İndus vâdisinin bu bölgesinde hakikî bir şehir medeniyeti bulunmuştur. Burada çoktanberi yazı ve medeniyetin diğer sanatları gelişiyorlardı. Yazısı daha çözülmüş değildir

ve hiçbir efsane arkeolojik yeni verileri tefsire yardım edemiyor. Bu keşifleri başka bir bahiste gözden geçireceğiz.

Burada ancak, tarihin fecrinde, tarihî olmağa değer üçüncü bir medeniyet bölgesinin varlığını işaret etmek, bizim için kâfidir.

a. Fayum sepeti.

b. Keramik. Defnę dalı şeklinde çakmak taşı (Badari).

Levha : IV

b. Amrati heykelciği.
British Museum.

a. Badari heykelciği.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK SAHNE

Son bahsimizde en eski üç gerçek medeniyet merkezinden bahsettik. Bunlar 25° ve 35° enlem dereceleri arasında bulunan bir kara şeridi üzerindedirler ki bugünkü dünyada bu bölge en sıcak ve en kuru iklim bölgesini teşkil eder. Sebepler her vak'ada, tamamen aynı olmamakla beraber, yaz mevsiminde son derece kuraklık ve sıcaklık bu üç eski medeniyet beşiğinde ve mutavassıt bölgelerde müşterek karakterlerdir. Coğrafya bakımından da muayyen bir birlik bütün bu bölgeyi karakterlendirir. Mısır, Sumer, ve Pencap, az çok mütemadi ve çöl tabiatında ve tabiatiyle bariz arızalarla kesilmiş bir platoyu kat'eden daimî büyük nehirlerin vâdilerinde yayılırlar. Bu plâtonun batı kısmını teşkil eden sahra için düzdür denemez. Sahranın yüzü önemli dağ sıraları ve seviyesi bazen deniz seviyesinden aşağı düşen çöküntülerle kesilmiştir. Arabistan çölü sahranın tabiî temadisini teşkil eder, fakat ondan Nil vâdisi çatlağı ile ayrılmıştır, ve bizzat kendisi de Kızıldeniz'in büyük çöküntüsü ile kesilmiştir. Bu yarığın ve ona hâkim olan yüksek sırtın şarkında, çorak meyiller Mezopotamya çukuruna ve Basra körfezine kadar inerler. Bu tesviye değişikliğinin sınırı Zağros ve batı İranın paralel silsileleri ile çevrelenmiştir ki bunlar da çok daha yüksek çorak bir sahayı ihata ederler. Bu saha coğrafya bakımından doğu Anadolu plâtosuna bağlanır, fakat iklim bakımından Arabistana daha yakındır. Diğer uçta plâto yeniden alçalır ve batı Hindistanın alçak ve boğucu düzlüklerine müncer olur. Bu suretle, Atlas kıyılarından orta Hindistanın mevsim rüzgârları (muson) bölgelerine kadar, kurumuş ve fasılasız bir mıntıka uzanır. Bu diyarlar, tenevvülerine rağmen irtibat halindedirler. Çünkü, aşılmaz enine hiç bir fizik engel münakalelere mani değildir. Atlas ve Dicle arasında bulunan bu bölgenin birliği, onu toptan ifade etmek için *Afrasie* (Afrika-Asya) genel tabirini kullanmayı haklı gösteriyor.

Güneyde, sahra, medar ormanlarının takip eylediği savanlarla çevrelidir. Halbuki daha şarkta ve güney Arabistanda mevsim yağmurları bir cangıl (jungle) sınırının gelişmesini kolaylaştırırlar. Kuzey hududunu Akdenizin teşkil eyleyeceği zannolunursa da İspanyanın, İtalya ve Yunanistanın kış yağmurları ile sulanan bölgeleri iklim bakımından sahraya, Pireneler, Alpler ve Balkanlar silsilelerinin şimalindeki siklon bölgelerinden ziyade yaklaşırlar. Ve fizyografi bakımından, bu sonuncu silsileler bir iç denizden ziyade kesin bir ayırma çizgisi teşkil ederler. Bu suretle, Asyada, çöl her ne kadar Elburs'un şimalinden Turan havzasına kadar uzanırsa da, Anadolu, Kafkas ve Elburz masiflerinde, sonra Hindu-Kuş ve Himalaya'da aynı iltiva hatları temadi eder ve bölgemizin gerçek kuzey sınırını teşkil ederler. Orta Asya ve bilhassa Tarım havzasında coğrafya şartlarının çok farklı olmadığı da yanlış değildir. Bugün bütün bu bölge müthiş bir yağmur kifayetsizliğinden mustariptir ki büyük nehirleri akıtan irva ve ıska şebekeleri dışında bu bölgeyi hakikatte gayrı meskûn kılmaktadır. Şimalî ve orta Avrupayı sulayan Atlas siklonları Akdenize kışın ulaşırlar ve sahraya asla ulaşamazlar. Aynı kış yağmurları Mezopotamya, İran yaylasına ve hattâ İndus vâdisine kadar ulaşırlar, fakat, şimal Suriyenin dar bir şeridi müstesna, bu yağışlar Filistin ve Suriye yüksek plâtolarından geçerken o kadar seyrekleşirler ki bu yağmurların teressüpleri kifayetsiz bir mahiyet alır. Bizzat Orta İranın yüksek plâtoları da bilkuvve çöldürler.

Bundan başka, bir seri karışık sebepler İndus havzasında mevsim yağmurlarının teressüplerini meneder ki bu havza bu suretle batının siklon yağmurları ile iktifaya mecburdur[1].

Bu şartlar içinde, bölgeyi geçen nehirlerin vadileri müstesna, bütün bölge kültür bakımından gelişmeye az teşvik gören ve gerçekte geri kalmış seyrek bir nufusu besleyebilir. Lâkin tarihimizin başladığı devirde bu durum mevcut değildi. Kuzey Avrupa Harz'a kadar buzla örtülü ve Alplerle Pireneler büyük buzullarla kaplı bulundukları bir zamanda, kutup

[1] Hindistanda muson rüzgârları hakkında, bk. Simpson, *Q. J. Met. Soc.* 1921, pp. 151 Sp.

yüksek tazyiki Atlas fırtınalarını cenuba doğru yöneltiyordu[2]. Bugün orta Avrupayı geçen siklonlar o vakitler Akdeniz havzası ve şimal sahrasının üzerinden geçerek, ve Lübnan geçidinde fakirleşmeyerek, Mezopotamya ve Arabistan üzerinden İran'a ve Hindistan'a ulaşıyorlardı. Çorak olan sahraya muntazam yağmurlar yağıyordu ve daha şarkta sağnaklar

Resim 1 — Kaya üzerine gravür. - Sahra'da, Guelma yakınında Kef Messiouer'de (Cezayir)

yalnız bugünkünden daha fazla değil, aynı zamanda da bütün bir yılın seyrine taksim edilmişlerdi. İran yaylasında, yağış, teressüpler geniş buzulları beslemeğe kâfi gelmiyorlar, fakat büyük çöküntüleri dolduruyorlardı ki bunlar bugün tuz çölleridirler ve iklimin şiddetini yumuşatmaya kâfi gelen az derin küçük iç denizler vücude getiriyorlardı.

Klimatoloji'nin istidlâlleri işte bunlardır. Bunları jeoloji de tasdik ediyor. Sahrayı kateden *oued*'lerin kuru yatakları-ki Arabistan plâtosunun sularını akıtarak her iki taraftan Nil'e açılırlar-eskiden taşıdıkları yağmur sularının aşındırıcı kudretine bir misaldirler. İranda ve Belucistanda[3], eski göllerin etrafında

[2] Brooks *Q. J. Met. Soc.* Londra, XLVII, 1921'de fırtınaların muhtelif prehistorik safhalarda muhtemel yolunu gösteren hartalar verir, yine aynı müellifin bk. *The Evolution of Climate*, 2 nci baskı. 1924.

[3] Sven Hedin, *Overland to India*, II, p. 214 Sq. De Morgan, Batı İran dağlarının buzullarla örtülmüş olduklarına inanır *(Préhistoire orientale, I. p. 96)* fakat bu hususta delil vermez. Buzulların teşekkülâtının sadece ısı düşüklüğüne değil, aynı zamanda daha fazla kar yağışlarının artımına da bağlı olduğunu hatırlamak lâzımdır.

meydana çıkarılan eski plâjların izi, şimdi çöl içinde kaybolan bir çok su akıntılarının o vakitler boşaldıkları bu iç denizlerin taşmalarına bir örnektir.

Kuzey Afrikada, Arabistanda, İran ve İndus'ta, bugün Akdenizin kuzeyinde gördüğümüz otlaklara ve savanlara benzer otlak ve savanlara, Avrupanın büyük bir kısmının, rüzgârla yalanan ve üzerlerindeki tozun ufalanıp lösü teşkil eylediği tundra ve steplerden ibaret olduğu bir devirde karşılaşmamız gerektir. Halbuki Fransada ve cenup İngilterede mamut, yapağlı gergedan (rhinocéros) ve rengeyiği otlarken şimal Afrikada, şimdi Rhodesiya'da Zambez bölgesinde bulunan hayvan mecmuası (favna) yaşıyordu[4]. Bizim (Avrupanın) mamut avcılarımızın muasırları olan Cezayirliler Moritanya gergedanını, Afrika filini, antilopu büyük vahşi bir öküz olan camuzu (muffle) yaban eşeğini ve belki de diğer bir feresiyeyi (équidé), alageyiğini, Berberi koyunu ve diğer otçulları keza ayıyı, çakalı, mağara sırtlanını, panter ve arslanı-ki bunlar da biraz evvel saydığımız hayvanları yiyorlardı-avlamakta idiler[5]. Avcılar avlarının resimlerini sahra atlasının kayaları üzerinde bize bırakmışlardır. Oran[6]'da ve Fezzan'da da keza su aygırları (hipopotamlar) develer ve devekuşları tasvir edilmiştir. Bizzat sahranın göbeğinde, -in-Ezzan[7], Trablus sınırlarının hemen güneyindedir - bugün ne bir hayvan ne de bir ağacın görünmediği bir bölgede, insan ve köpek tasvirleri yanında boğa, büyük gazel (oryx) ve koyun resimleri de bulunuyor. Benzer tasvirlere, Çad gölü civarlarında, Sudanda, Halfa'nın 1000 kilometre garbinde Ouenat vahasınında, Somalı kıyısında ve Arabistanda bile tesadüf olunmuştur. Arkeolojik

[4] Boule, *L'Anthr.*, X, p. 571.

[5] Kuzey Cezayirde insan iskân mevkilerinde bulunmuş hayvan topluluğu; cf. *Rec. Constantine*, 1908, p. 150 s 9. 1923-4, p. 83; *L' Anthr*, XXVII, p, 363; ayı *Ursus laterti* idi, sırtlan *Hyaena spelaea* ve alageyik *Cervus elephas* ve *C. Canadensis* arasında mutavassıt bir nevidi. Cf. Blankenhorn, II p. 16.

[6] Frobenius ve Obermaier, *Hadschra Maktuba:* Flamande *Les Pierres écrites*; cf. Boule, *L'Homme Fossile;* Hassanein Bey, *The lost Oases*, p 205; Breuil'in *Rev. Scientifique*, 24 Fév. 1928; Solignac, *Les Pierres écrites de la Berbérie Orientale*, Tunus, 1928.

[7] *Antiquity*, I. p. 353.

veri'ler görülüyor ki, meteorolojinin faraziyelerini tasdik ediyorlar.

Avrupanın, az veya çok, buzullarla (cümudiye) örtüldüğü bir anda, siklon çemberi, dünyanın en eski medeniyetlerinin beşiği olmuş bölgelere yani cenuba doğru yer değiştirmiş bulunuyordu. Bu "yağmur devirleri,, şimalin buzul (cümudiye) devirlerine tekabül ederler. Bügün, acınacak neticelerini tesbit eylediğimiz kuruma tedrici bir surette vukua gelmiştir. Avrupada, belli başlı cümudiyelerin geri çekilmesinden sonra bile, şimalde boreal iklim hâkim kalmıştır ki bunu turbalıklarda ve yükselmiş plâjlarda saklı kalmış olan nebat (flora) ve hayvan mecmuaları (favna) ispat etmişlerdir. Fırtınaların, bugünkünden daha güneyde bir yol takip eyledikleri anlaşılıyor. Sahranın şimali, hiç olmazsa, Akdeniz yağmurlarından faydalanmıştır.

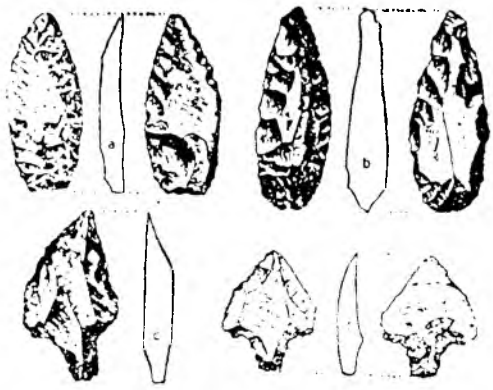
İsveçli jeologların Atlantik adını verdikleri rutubetli ve sıcak safhanın başlamasından itibarendir ki siklonlar bügünkü şimal yollarını takibe ve şimal Afrikayı terke başladılar. Bu bölgenin ve keza cenup Asyanın bereketli çayırları, hiç şüphesiz Avrupanın buzlu isteplerinden çok kesif insan nufusu barındırıyorlardı. Ve bu müsait ve münebbih vasatta insan, buzlu şimalden ziyade terakkiye doğru daha çabuk ilerleyecektir.

Bugün Avrupanın eski veya orta pleistosen depolarından meydana çıkarılan fosil insan kalıntıları, bizden, jenerik bakımından farklı türlere (nevi) aittirler ve asla Homo Sapiens'e ulaştıracak karakterlere sahip değildirler. Fakat, Royal Antropological Institute [8] azalarından birisinin son kanaatlarını kabul edersek, Homo Sapiens (akıllı insan) veya az karakterize olmuş atalarından biri alt pleistosen'de Afrikada yaşamış omlalıdır. Yâni jenerik (irsi) atalarımızın beşiği, mütalâa ettimiğimiz bölgenin cenup sınırında bulunuyordu. Ve aynı zamanda insan ailesinin Genera aberrant'ları Heidelberg civarında Mauer'de, Sussex'de Piltdown'da, Cava'da Trinil'de ve Pekin civarında sönüp gittiler. Bundan başka türlerimizin ilk Afrikalı ataları alt paleolitik şelleen (chelleen) ve aşöleen (acheuléen) el baltalarının fosil tiplerini yaratmışlardır. Her yerden ziyade Tanganyika (Afrika) da, kaba şekilde yontulmuş taşlardan

[8] *Man*, XXXIII, 66.

itibaren bu şekillerin evrimini çok açık bir surette tesbit eylemek kabil oluyor. Alt paleolitiğe ait olan bir seri âletlere Afrikanın bütün kuzeyinde, Filistin'de ve hatta Hindistan'da, keza batı Avrupa'da ve güney Afrika'da tesadüf olunmaktadır.

Kuzey Avrupa'nın son büyük cümudiye devresine tekabül eden yağmur devresi başlangıçtan itibaren yonga (éclat)-lardan işlenmiş olan ve Avrupa musteriyen tipine yaklaşan aletler, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi ve Fas'tan Hindistan'a kadar uzanan mıntakamızda,[9] şelleo-aşöleen gelenekte ve çakmak taşı yumrularından yontulup işlenen aletlerin yerlerine geçmeğe başlarlar. Lâkin, musteriyen aletler Avrupa'da

Resim 2 — Uçlar: Sbayka (a, b); Ateria (c, d) (Tunus). a, $\frac{1}{3}$; b, $\frac{1}{4}$; c, d, $\frac{1}{2}$

Homo Neandertalensis adı verilen ve doğrudan doğruya atamız olmıyan garip bir insan türü ile daima müterafiktir ki bu insanın Avrupa - Asya silsilesinin şimalinde şiddetli soğuk şartlarına göğüs gerebilecek şekilde intibak eylediği anlaşılıyor. Buna mukabil, Filistin'de, musteriyen aletlerle birlikte olarak son zamanda elde edilen kafaların şekilleri daha az ilkeldir. Çünkü buradaki adamlar, zıt şartlara karşı mücadeleye intibak ihtiyacını duymamışlardır [10].

[9] *Antiquity* IV p. 327 sq.

[10] *First international Congres of Prehistoric and Protohistoric Sciences* (Prehistorik ve protohistorik bilimler milletlerarası ilk kongresi). Londra. 1932. sect I.

Bunların kafa kapasiteleri daha büyük, kafa damı daha yüksektir ve bariz bir alt çene çıkıntısına da sahiptirler ki bu karakter Neandertal adamında hiç yoktur. Bu insan türü ile özellik kazanmamış (non spécialisé) atalarımızın ırkı arasında bir melezleşmenin vuku bulduğu tasavvur olunabilir.

Halbuki, bütün Afrika'da, açık bir surette musteriyen gelenekteki teknikten muştak ve "endüstri„ tesmiye edilen gruplar vücuda getiren çakmak taşı aletlerinin iştiraklerini görüyoruz. Lamlar çakmak taşı yumrularından koparılmış ve musteriyenler tarafından kullanılan karakteristik usulle hazırlanmıştır. Şekil bakımından içlerinden büyük bir kısmı musteriyen aletlere yaklaşırlar.

Fakat Afrika endüstrileri Avrupa musteriyenlerinin asla meydana getiremedikleri kadar yüksek aletler ortaya koymuşlardır. Bu aletlerin bazıları tazyik ile yontma denilen usul ile retuş edilmişlerdir ki bu tarz Avrupa'da ancak Homo Sapiensler tarafından kullanılmıştır. Nihayet bu endüstriler, bazan lam'dan yapılmış aletlerle karışmışlardır. Yahut hiç olmazsa onların yanında lam ve büren endüstrileri de mevcutturlar. Halbuki Avrupa'da bu endüstriler Homo Sapiens'le birlikte bulunurlar ve Mauer'de, Piltdown veya Neandertal'da temsil edilmiş olan arkayik paleantropik türlerin karşısında o, yani Homo Sapiens, modern veya neantropik insandır. Bunun için, musteriyene benziyen, mütekâmil endüstriler çok defa, musteriyen gelenekli neantropik endüstriler adı altında tesmiye olunurlar. Bunlar musteriyendirler, fakat neantropik teknik ve şekillerin tesiri altında kalmışlardır [10]. Belki de bunların yaratıcıları Neandertalli olmıyan musteriyen ile Homo Sapiens arasındaki melezleşmeden doğmuştur.

Bahis konusu olan endüstriler zaman ve mekân içinde genişlerler. Yeni yeni tenevvüler durmadan tarif edilmekte ve sayılması bile güç olan adlar almaktadırlar. Biz burada birkaç tip zikredeceğiz. Musteriyen uç biçiminde ve musteriyen teknikle yapılmış, fakat her iki yüzü maharetle yontulmuş olan bir yonga (éclat) Sbayka ucu [11] veya Still-Bay ucu [12] adını

[11] *Real.*, I, p 112 sq.; cf. şimdi *JRAI*, LXJ, p. 240 ve LXII, p. 380; *Man* XXXI, 91; Leakey, *Stone age Cultures of Kenya Colony*, Cambridge, 1931, p. 79 sq.

[12] Cf. Burkitt, *South Africa's Past in Stone and Paint*, Cambridge 1928.

almıştır. Aslında bu uç, tazyik ile yontma neantropik tekniği ile işlenmiş musteriyen bir uçtur. Şekli solütreen kültürün defne yaprağı biçimini andırır. (Res. 2 a-b) Bu tarifin az çok tatbik edilebileceği uçlara bütün kuzey Afrika'da, Somali kıyılarında, doğu Afrika'da ve güney istikametinde Kap'a kadar tesadüf olunmaktadır [13].

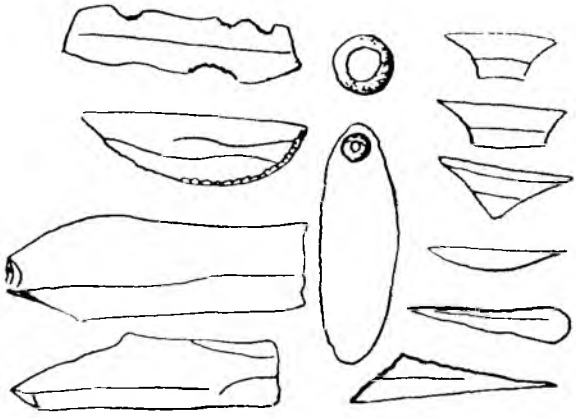
Bunlar hiç şüphesiz musteriyen ve neantropik geleneklerin karıştıkları muhtelif bölgelerde meydana çıkıyorlar. Her halde bunlar, kuzey solütreen kültüründen getirilmek istenilen, Mısır'ın bazı neolitik tiplerinin mevzîî bir temelini teşkil ediyorlar. Şimal Afrika'da bunlar bazen Ateria ucları adı verilen ve nihayetleri mızrak biçiminde tekrar yontulmuş olan musteriyen uçlarla (Res. 2, c, d.) beraber bulunurlar ki bu ateriyen uçları, neolitik devrin "pedonkül„'lü mızrak uçlarının kaba ataları gibi görmek kabildir.

Doğrudan doğruya neantropik addolunan endüstriler, musteriyen endüstrilere nisbetle, çakmaktaşı yumrusunda çok daha dikkatli bir hazırlanışı ve lam(yaprak)adı verilen dar ve uzun yongaların elde edilmesi tarzı ile karakterlenmişlerdir. Tip âlet her yerde çakı veya kalem (burin) dir. Bu âlet kemik veya fildişi kesmek için çok uygundur. Ve musteriyenlerin meçhulü olan, muntazam kemik endüstrisini tahmin ettirmektedir.

Yandan çekileceği yerde arkadan öne doğru itilen kazıyıcılar, musteriyen kültürlerindekine nispetle fazla bulunurlar. Tazyik ile yontulmuş bir lamın kesici kenarlarından birini körleterek güzel bıçaklar elde edilmiştir. Bu tiplerle karakterli endüstriler Avrupa'da modern insanla beraber son buzul (Würm) devrinin birinci azamîsinden hemen sonra ve alt orinyasiyen ve orta orinyasiyen gibi belki de iki dalga halinde meydana çıkarlar. Mustakil fakat paralel endüstriler, bütün şimal ve şarkî Afrika'da, Ön Asya'da ve cenup Hindistan'da bulunmaktadır. Bunlar son derece çeşitlidirler. Bir çok Afrika - Asya grupları arasında mevcut çok bariz bir tezat bilhassa manalıdır; bu hal neolitik kültürlerde çok daha

[13] *Real.*,I. p 112 sq.;ef. şimdi *JARI*, LXJ, p. 240 ve LXII. p. 330: *Man* XXXI. 91; Leakey. *Stone age Cultures of Kenya Colony.* Cambridge, 1931, p. 79 sq.

aşikâr bir tezada delâlet ederler. Kürdistan [14], Suriye [15] ve Filistin [16] çakmak taşı âlet tipleri Avrupa'nın orta orinyasiyenine bağlanırlar ve kemerli kalem (burin busqué) ve omurgalı kazıyıcı (grattoir caréné) adı verilen kalemleri (burin) ihtiva ederler. Afrika serilerinde bu şekiller istisna teşkil ederler, fakat onların içinde de orta orinyasiyen ile benzerlikler meydana çıkarmak kabildir. En iyi tanınan grup içinde, sahra çevresi "capsien„ inde, üçgen bürenler ve lamların uçları yontularak yapılan kazıyıcılar kemerli veya omurgalı âletlerin yerine geçerler. (Res. 3)

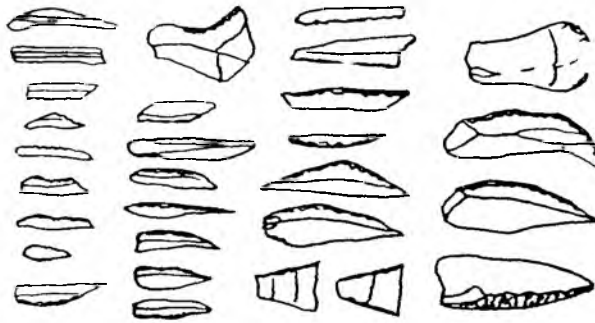
Resim 3 — «Capsien» çakmak taşı ; devekuşu yumurtalarından kurslar. Ayn Mauhaâd.
Tabîi boyun $\frac{1}{4}$ ü

Bununla beraber bütün bu endüstrilerin kronolojisi oldukça müphemdir. Filistin'de son yağmur devrinin azamîsinin orta orinyasiyenin zuhurundan önce vukua geldiği anlaşılıyor.

Karmel dağının mağaralarında [17] alageyik ve orman hayvanları musteriyen tabakalarda çokluk teşkil ediyorlar, halbuki orinyasiyende gazeller gibi çöl hayvanları birinci plâna geçiyorlar ve güney'den gelen bir istilânın muhtemel neticesi olarak, mütekâmil capsien tipler orta orinyasienin

[14] *Bull. Amer Sch. Prehistoric.* VI, 1930.
[15] *Archives suisses d'anthr. générale.* V, 1928 - 9, p. 135 sq.
[16] *Bull. Amer Sch. Preh. Res.*, VII. 1931.
[17] *JRAI*, LXII, p. 278.

yerini alıyorlar. En sonunda, bu endüstriler "mezolitik„ bir şekil alırlar. Çakmak taşlarının çapları küçülür, cüce (pigme) veya miniktaş "microlithe„ haline girerler ve biçimleri gittikçe jeometrik bir şekil alır. Bu küçük aletlerin nadiren tek başlarına kullanılmış olmaları muhtemeldir. Bunlar daha ziyade odun veya kemik tutak (manche) ların üzerine yerleştiriliyor ve mürekkep aletler vücuda getiriyorlardı. Menghin'in iddia eylediği gibi yapıcılarının pigmeler olması için hiç bir sebep yoktur [18].

Resim 4 — «Capsien»in son safhasından (getulien) çakmak taşı. - Marsotte ve Ali Başa, $\frac{1}{4}$

Miniktaş aletlerle beraber bulunan insan iskeletleri [19] normal ve hatta uzun boylu insanlara aittirler ve bu mikrolit endüstrilerin hepsi de birbirinin muasırı değildir.

Kenya'da jeoloji bakımından ilkel tabakalarda, ay (Res. 5, 23) ve üçgen (Res. 5, 30) biçiminde ve hatta mikro-büren (minik kalem) adı verilen (Res. 5, 7) ve evvelki şekillerin tali mahsulleri olması muhtemel aletler meydana çıkmıştır [20]. Şimal Afrika'nın "capsien„ kültürü içinde durum aynıdır.

Bundan başka, bazı mikrolit tipleri, ve bilhassa ay şeklindekilerle, trapez şeklindekiler, belki mikro-büren'ler müstesna, Nubya'da muahhar tarihî devirlere kadar devam etmişlerdir [21]. Batı Avrupa gibi bazı bölgelerde, normal paleolitik

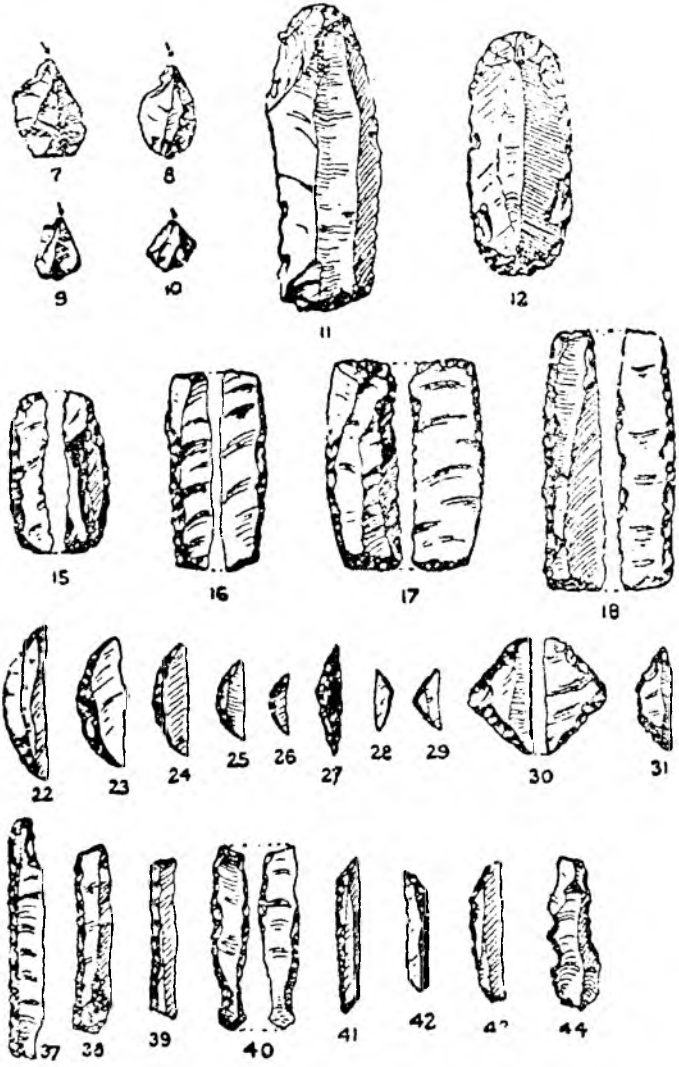
[18] *Weltgeschichte der Steinzeit.*

[19] Bilhassa Kenyada, Dr. Leakey'nin ağızdan söylediği bir habere göre.

[20] Leakey, op. cit., p. 95-7.

[21] Umumî olarak *Man.* XXVI. 85

tabakalarla normal neolitik veya bakır çağı tabakaları arasında elde edilen mikrolit çakmak taşı aletlerinin mezolitik

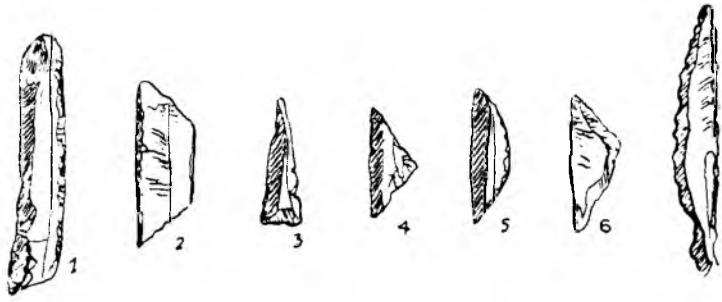
Resim 5 — Çakmak taşından âletler (Natufien), $\frac{1}{3}$
(JRAI den)

tabiri ile anılması haklı olmakla beraber bu tabiri ihtiyatla kullanmak gerektir. Şimal Afrika'nın, Filistin veya Kenya'nın

bazı endüstrilerinin mezolitik tesmiye edilmelerinden, bunların gerçekten, Mısır ve Mezopotamya'nın neolitik veya hatta madeni kullanan çok daha mütekâmil bazı kültürlerinden önce oldukları neticesini çıkarmıyoruz.

Bizim bu kültürleri bu merhalede zikretmemizin sebebi onları, saf geleneklerini devam ettirdikleri paleolitik kültürlerden çok güçlükle ayırt etmemizdendir.

Hülâsa, geometrik minik taşların yapılması ile karakterli kültürler, Atlas kıyısı boyunca Fastan, Hindistan'a, Vindhya Hill'e (Res. 6) ve Kenya'dan (ve hatta güney Afrika'dan) kuzey Avrupa'ya kadar yayılmışlardır. Çakmak

Resim 6 — Hindistanda Vindhya Hiell'de bulunmuş minik taşlar (*British Museum Stone Age Guide*'den), tabii boy

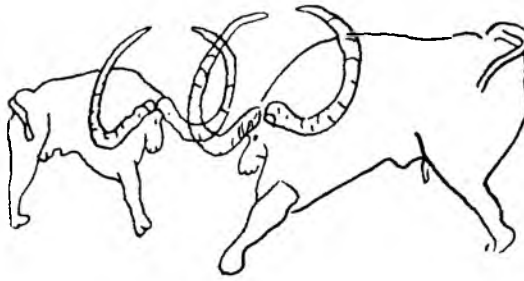
taşının işlenmesindeki benzerlikler, yalnız başlarına göçlerin büyük ölçüde vukua geldiklerini ve kuraklık başlangıcının normal bir sonucu gibi kabulünü ilham ediyorlar. Fakat, yalnız çakmak taşının işlenmesine bakarak bu göçleri takip eylemek imkânsızdır.

O halde paralel tekâmüllerin birçok bölgelerde vukua gelebildiklerini kabul etmek makul olacaktır. Özel olarak meşgul olduğumuz mıntıkada bile, mezolitik gelenekteki endüstriler arasında da büyük bir tenevvü görülmektedir. Ateriyen gelenek, Cezayir ve Fas'ın iyi yağmur gören kısımlarında iberomarusiyen veya oraniyen tesmiye edilen endüstrilerinde bile aşikârdır.

Vignard üst Mısırın sebiliyen kültürünü lokal bir musteriyenden doğrudan doğruya getirmektedir.

Cezayir'de ve Tunus'ta sahranın şimal sınırında, minyatür halinde tamamen "capsien„ tipler bulunmaktadır.

Paleolitik ve mezolitik insan topluluklarının tenevvüü başka delillerle de sabit olmaktadır. Daha önceden çölde hiç olmazsa mahalli olarak, yok olmuş bulunan civar hayvanlarını temsil eden resim ve gravürlere işaret eylemiştik.[22] Bunlar,

Resim 7 — *Bubalus Antiquus* adlı ortadan kalkmış hayvan nevinin kaya üzerinde tasviri. - Er Richa civarından (Oran). Büyük camusun yüksekliği altı ayaktır.

mustakil olmakla beraber yaşları ne olursa olsun Fransa'nın ve şimal İspanya'nın meşhur mağaralar sanatı ile kabili mukayesedirler. Ancak üslûp ve teknik bakımlarından onlardan ayrılıyorlar.

Resim 8 — Kaya üzerinde fil ve pars tasviri. (Géryville civarından) — Resmin uzunluğu yirmi beş ayaktır.

Sahra Atlasının iyi bilinen gravürleri (Res. 7 ve 8) ve son zamanlarda Fezzan'a kadar şarka doğru keşfedilen numu-

[22] Frobenus ve Obermaier. *Hadschra Maktuba*; Flamende *Les Pierres écrites;* cf. Boule, *L'Homme Fossile:* Hassanein Bey, *Thelost Oases,* p 205; Breuil, in *Rev. Scintifique* 24 Fév 1928; Solignac, *Les Pierres écrites de la Berbérie Orientale*, Tunus, 1928.

neler[23] tek bir üslûp grubu teşkil ederler. Bir taraftan güney Tunus, Ouenat ve İn Ezzan sahasındaki boyalı resimlerin üslûbu ile güney-doğu İspanya mağaralarının duvar boyalı resimleri ve öte yandan güney Rodezyadaki en eski Bushmen (Boşiman) boyalı resimleri[24] üslûpları arasındaki benzerlikler, bu bölgelerin her birinde, artistlerin müşterek bir gelenekten ilham aldıklarını tasavvur ettirecek kadar aşikârdır. Aynı üslûplarda gravür ve boyalı resimlerin Filistinde[25], Arabistan'da[26] ve hatta Hindistan'da[27], varlıklarına işaret edilmiştir. Fakat bunların yaşları kuzey Afrikadakilerinden de çok daha gayrı muayyendir. Artistik üslûpların bu nevi, etnik farklar için başka bir delil teşkil eylemektedir. Lâkin, bugün için artistik gruplarla, sahamızı teşkil eden, çakmak taşı işleniş tarzı ile tayin edilen gruplar arasında bir ilgi tesbiti vakitsiz olacaktır. Bunları muayyen etnik tiplerle de iştirake imkân yoktur. Bununla beraber bu tipler oldukça aynıdırlar. Avrupa'da, üst peleolitik devirde Proto-negroid'lere (şimal İtalya'da Grimaldi'de yalnız iki tane) uzun boylu Cro-magnon'lara (az olarak), Predmost ve Combe-Capelle ırklarına, belki de proto-Eskimolara (Chancelade) tesadüf ediyoruz[28].

Kuzey Afrika'da ve Filistinde muhtelif etnik tipler erkenden meydana çıkıyorlar. Sahranın güney sınırında, Tombuktu'nun kuzeyinde Asselar mevkiinde uzun boylu, uzun kafalı bir adamın iskeleti bulunmuştur ki, bu insan bazı cihetlerden Grimaldi negroidlerine ve güney Afrika'nın pre-Boşiman eski negroidlerine akrabadır[29].

"Capsien„ ve oraniyenler uzun boylu, uzun fakat geniş ve alnı geriye kaçık kafalı ayrı bir ırka mensupturlar[30].

[23] *ILN*, *26* nov. 1932. Her grubun tarihi ve ilgileri hakkında, Bak. Kühn, *ZfE*, 1926. p. 358 ve *Kunst und Kultur der Vorzeit Europas*, 1928, p. 69; bu eski bir tarihin lehindedir, ve Obermaier, *L'Anthr.* XLI, p. 9, bütün seri için pleistosen sonrası, der.

[24] Cf. Burkitt, ayni eser.

[25] *ILN*, 1932, 5 nov. berikiler şüphelidirler.

[26] *Man.* XXXII, 297; *AJA*, XXXVII, p. 383.

[27] *Journ. Asiatic Soc. Bengal.* 1883, p. 56; *JRAS*, 1899, p. 95; *J. Bihar and Orissa Res.*, IV., 1918, p. 298; *Mem. Arch. Surv. India*, XXIV.

[28] Cf. Peake ve Fleure, *Hunters and Artists.*

[29] *Archives de l'Inst. de paléontologie humaine*, IX.

[30] Ibid. *Les hommes fossiles d'Afalou bou Rummel.*

Resim 9 — Bir kaya sığınağının (abri sous roche) duvarlarına resmedilmiş sahneler. (Güney-Doğu İspanya'da Alpera yakınında). Tabîi boyun $\frac{1}{6}$'sı (Breuil'den)

Bu iki tip, kuzey Afrika'nın şimdiki hami halkından ayrıdırlar, fakat bu uzun boylu, uzun kafalı insan tipinin ataları, Kenya ve Tanganyika'nın orinyasiyen ve mezolitik tabakala-

rından çıkan iskeletlerle temsil edilmişe benziyorlar [31]. Boyu beş ve 1/4 ayak uzunluğunda olan uzun ve dar kafalı ve küçük kafataslı bir diğer ırk da Filistin'de Natufiyen'lere aittir. Kuzey Arfika'nın iki ırkı gibi bu ırka mensup insanlar da üst kesici dişlerini çıkarıyorlardı. Bu adet bugün orta ve güney Afrika'nın Bantu kabilelerinde halâ yaşamaktadır [32].

Hülâsa, Atlas okyanusu ve Bengal körfezi arasında keşf edilmiş olan paleolitik ve mezolitik insan topluluklarının hayat tarzlarında büyük bir farklılık kabul etmek zorundayız. Şu veya bu şekilde yiyeceklerini aramağa mecbur olan bu insanlar, nis-

Resim 10 — Bir kaya sığınağı resimleri
Singanpur'da (Hindistan)

beten vahşi bir halde idiler. Fakat vahşilik halleri ve besinleri her vakada aynı değildi. Capsien'ler ve oraniyen'ler bilhassa sümüklü böcekleri ve yumuşakçaları (mollusque) topluyorlardı. Çünkü bu insanların istasyonları, "escargotière„ adı verilen ve sümüklü böceklerin kabuklarından teşekkül eden muazzam yığıntılar göstermektedir. Filistin'de natufiyen'ler [33] kemikten bir zıpkın ile balıkları avlıyorlardı. Bu zıpkınların dişcikleri ince ve silindir şeklinde bir gövdenin sırtında bulunurlar. (Res. 11).

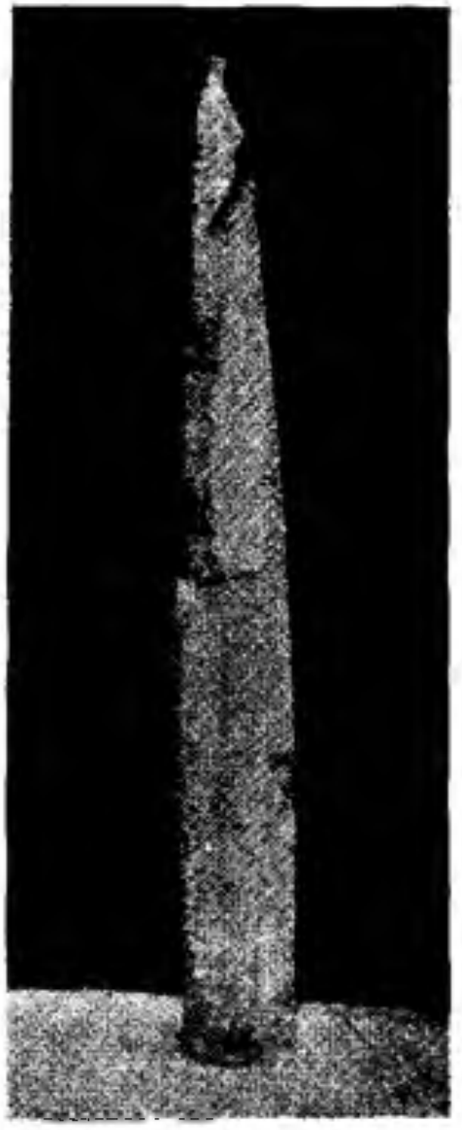
Diğer insan toplulukları sadece yenebilecek kökleri ve üzümsü meyva (baie) topluyorladı. Capsien istasyonlarda sun'î olarak delinmiş yuvarlak taşlar elde edilmiştir ki bu deliklere bir kabza geçiriliyordı. Bu yuvarlak taşların biçimi, bugün Boşiman'ların, oymak ve delmek için kullandıkları taşların tıpkısıdır [34]. Belki de capsien'ler bunları aynı işte kullanıyor-

[31] Keith. *New Discoveries relating to the Antiquity of Man*, 1931, p. 209.

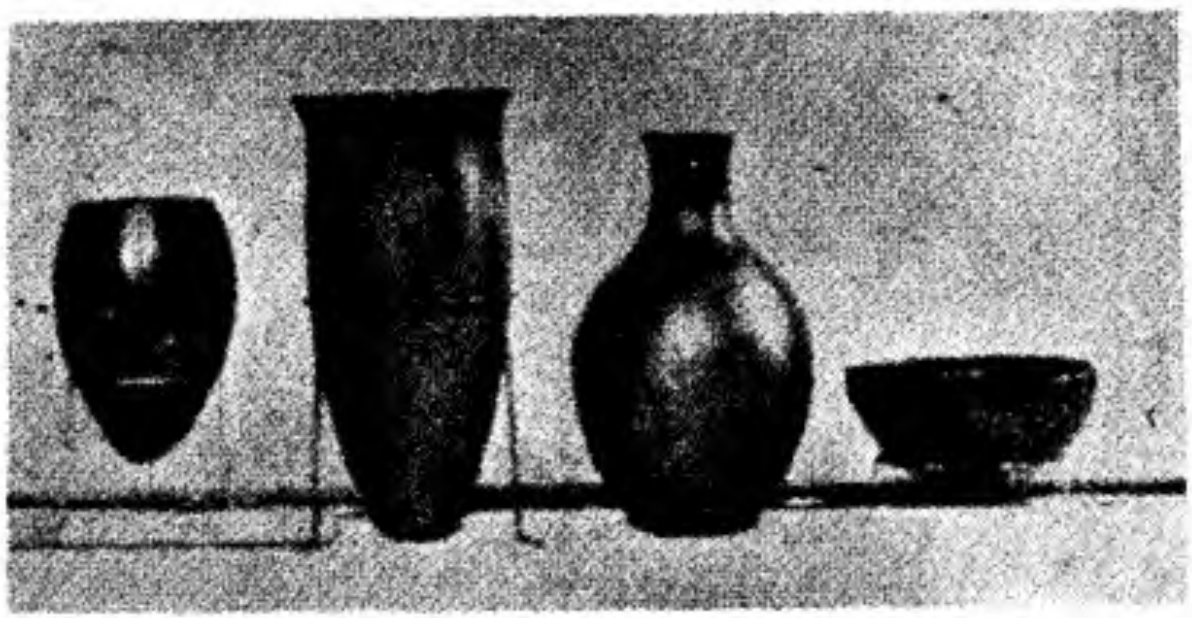
[32] *Archives de l'Inst.* de *peléontologie humaine*, IX.

[33] *JRAI*, LXII, 257-276.

[34] *L'Anthr.* XLII., p. 648.

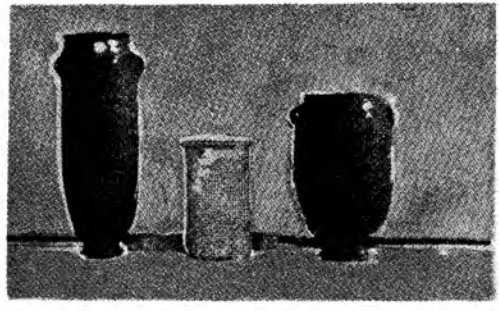

a. Fildişinden heykelcik.

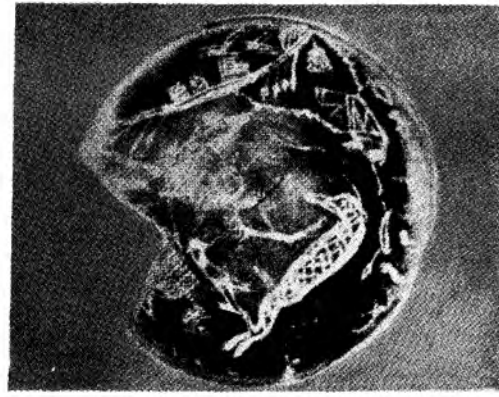

b. Siyah kenarlı vazolar.

Levha : VI

a. Bazalt ve albatr'dan vazolar.

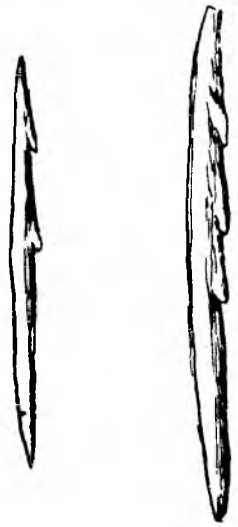

b. Beyaz bezekli bir kâsenin içi.
Kahire Müzesi.

lardı. Ve yahut bunlar sadece silâh topuzları idiler. Her halde avcılığın her yerde tek geçim vasıtası olduğu anlaşılıyor.

Bununla beraber, bu avcılar çırçıplak yaşıyan vahşiler değildiler.

İspanya'nın güney - doğusunda Kogul'da ve belki de in - Ezzan da kadınların uzun libasları vardı. Tüylerden yapılmış başlıkları Afrika ve İspanya'nın bazı resimlerinde temsil edilmiştir. "Capsien„ler ve Kenya orinyasiyenleri devekuşu yumurtalarının kabuklarından küçük kurslar kesiyorlardı. Natufiyen'ler delinmiş kavkılardan yapılmış tesbihler, kolyeler, bilezikler, kuşaklar ve alageyik (daim) dişleri biçiminde kemikten yontulmuş pandeloklar (asırga) taşıyorlardı. Capsien'ler yassı çakıl

Resim 11 — İki «natufien» zıpkın. - University Museum, Cambridge.

taşlarını delerek pandelok gibi kullanıyorlardı. Yay İspanya'nın doğusundaki resimlerde ve Sahranın gravürlerinde tasvir edilmiştir. Küçük aylar ve trapezler, belki sonradan olduğu gibi (mesela levha XI. deki aslan avı paletindeki kemankeş gibi) ok uçları hizmetini görüyorlardı. Yay çoktan beri harp aleti olmuştur. Silâhlar içinde "boomerang„ ve topuz (masse) mevcuda

benziyor. Sahra'da, ölüler kavkı yığınları içine ritüel olarak gömülüyorlardı. Oran'da ve Filistin'de ise ölüler ailelerinin yaşadıkları mağaraların içine gömülüyorlardı. Kuzey Afrika sanatının bu bakımdan ritüel veya sihrî bir mânası vardır. Filistin'de, natufiyen'ler mağaralarının kayalık zemininde, kenarları mütebariz dairevi küçük havuzları dikkatle oyuyorlardı.

Bu insan toplulukları göçebe değildiler. Muhtelif mağaralardaki capsien birikinti yığınlarının ölçüsü ve depolarının kalınlığı uzun sürmüş yerleşmelere delildirler.

Bununla beraber, Afrasi'deki paleolitik ve mezolitik hayat şartları muhtemel olarak büyük bir hareket halini mucip oluyorlardı. Musteriyen sonrası (post-moustérienne) devirlerde mıntaka, bozkır haline dönüyor ve avcılar sürülerin arkasından uzun mesafeler almağa mecbur oluyorlardı. Diğer taraftan, gerek kuraklık ve gerekse diğer bir sebeple av hayvanı seyrekleştiği zaman bu insanlar yerlerini terk etmeğe mecbur kalıyorlardı. Normal veya anormal olan bu yer değiştirmeler neticesi, muhtelif gruplar dostça veya düşmanca temaslara geçebiliyorlardı. Bu suretle, istidat ve fikirleri mübadele etmek, yabancı eşyayı çalmak, düşmanın âdetlerini kopya etmek fırsatları meydana çıkıyordu. Bu suretle işgal edilmiş olan bir bölge icat ve keşiflerin intişarı için istisnai kolaylıklar arzediyordu.

Eğer icat ekonomik bir devrim teşkil ederse bu imkânlar çoğalırlar. Bu ekonomik inkılâplardan bir tanesini biz, ateşin ehlileştirilmesinden sonra, insanlık tarihinde, besleyici nebatların ve hususiyle tahıl yetiştirilerek gıdanın elde edilmesinde ve hayvanların evcilleştirilmesi, yetiştirilmesi ve ıstıfasında görüyoruz.

Bu hal, insan iradesinin emri altında gıda için çok daha zengin ve çok daha emin bir kaynak meydana getirir ve bu kaynak insanın yalnız kendi cehitleri sayesinde hemen hemen sonsuz olarak büyüyebilir. İngiltere'deki endüstri devriminin müşahede edilen tesirlerine bakarak halkın çabucak çoğalmasının böyle bir inkılâbın normal neticesi olduğuna hükmetmek gerektir. Avcı için birer yük olabilen çocuklar, çok daha gençken, gıda elde edici tarafından faydalı bir tarzda

kullanılabilirler, tarlaları çapalayabilirler, sürülere bakabilirler. Tek başına adedî bir çoğalma süratle çok daha büyük biryüzeye dağılmayı mucip olacaktır. Çoban, göçebeliğe açıkca meyillidir ve bazı çiftçi tipleri mutlak olarak yerleşik kalamazlar.

Afrika'nın büyük yüzeylerinde halâ kullanılmakta olan basit bir ziraat şekline genel olarak çapa kültürü veya bostan kültürü adı verilir. Küçük toprak parçaları çapa ile ve umumiyetle kadınlar tarafından işlenir ve bu topraklara mahsülün kalitesi bozuluncaya kadar tohum ekilir. Toprak ne sürülmüş ve ne de gübrelenmiştir. Bir toprak parçası zayıfladığı vakit, yeni bir parça çapalanır ve ekilir. Bütün bir bölge istifade edilemez bir hale geldiği vakit, çiftçiler yeni bir toprak parçası üzerine giderler. Binaenaleyh, amelî olarak çapa ziraati göçebeliğe müncer olabilir.

Fakat, şayet ekilen bölge "terminal„ bir vaha veya devrî feyezanlara maruz bir "oued„ yani su yatağı olursa, göç etmek mecburiyeti artık kalmaz. Çünkü suyun tarlalara getirdiği limon, toprakların kuvvetini yenileştirir. Şayet, bundan başka feyezan muntazam olarak ve uygun mevsimde vukua gelirse, tarlaların sulanması için yağmurların yerine geçmeğe kâfi gelir. Bu halde, feyezana maruz arazi eğer ekilmiş olursa, burada mustakar bir yerleşmenin vukuu kaçınılmaz bir şeydir. Sulamaların bütün faydalarını elde etmek için, fazla suyu akıtmak veya su kifayetsizliklerini önlemek için kanallar açmak gerektir. Çiftçi, çalışması sayesinde bereketlendirdiği tarlasını rızası ile terk etmez. Toprağa bir sermaye konmuştur. Irva ve ıska işleri genel olarak, bütün bir cemaatın elbirliği ile çalışmasını iltizam eder. Bu çalışmalar, sosyal tesanüdü doğuran ekonomik bir bağ teşkil ederler. Lüzumu olan suyun miktarını tahdit etmek imkânı, cemaatin eline bir müeyyide veriyor demektir. Nihayet, tek bir su sistemine tâbi olan bütün bu bölgenin siyasî birliği husule geliyordu. Gerçekten en yüksek medeniyetlerin, başlangıçta ıska kültürüne dayandıklarını göreceğiz. Bu, ıska vasıtasiyle gelişen kültürün daima bostan kültüründen sonra geldiğini ifade etmez. Perry ve Cherry aksi fikri müdafaa ediyorlardı.

Gıda istihsaline müstenit ekonominin doğuşunda, çiftçiliğin ve çobanlığın nisbî rolleri hakkında kanaatlerde de daha

ittifak yoktur. Prof. Menghin[35] hayvanların ehlileştirilmesinin ve bitki kültürünün aynı bir zümre tarafından tasavvur edilmediğini iddia eden mektebi temsil eyler. Ehlileştirmeyi avcılar ve ziraati de, kök, dane ve meyva yiyiciler bulmuş olacaklardır, karma (mixte) işletme ise çobanlarla çiftçilerin karışmasından ortaya çıkar. Diğer müellifler ziraati birinci plâna alıyorlar. Çiftçi, çalışması sayesinde temin eylediği gıdayı vahşi hayvanlara vererek onların evcil olmalarını temin etmiştir. Bu sonuncu kanaat arkeolojik belgelerin mahiyeti ile desteklenmektedir. Fakat bunu kabul etmek doğru değildir. Çünkü çadır altında yaşayan çobanlar kemikten âletler ve bakırdan kaplar kullanarak, çiftçilerin çakmak taşından orakları, el değirmenleri ve kâse parçalarına kadar kolay tanılır izleri az bırakırlar.

Herhalde yukarlarda işaret eylediğimiz kuraklığın başlangıcı, gıda istihsaline dayanan bir ekonominin kabulü lehinde bir münebbih rolünü oynamıştır. Kuruyan su cereyanlarının kıyılarında ve kaynaklar etrafında zoraki toplanma ve tekâsüf, yaşama vasıtalarının çok daha enerjik bir surette aranmasını mecbur kılıyordu. Hayvanlar ve insanlar çöl haline inkılâp eden bölgelerde çok daha tecerrüt ederek, sürüler halinde vahalarda toplanıyorlardı. Bu mecburî üst üste gelme (juxtaposition) insanla hayvan arasında, evcilleşme kelimesinin tazammun eylediği bir nevi ortak yaşamaya (symbiose) müncer olmuştur.

Afrasi'de insan tarafından kullanılmağa hazır, vahşi bir halde asil otlar yetişiyor ve evcil olmaya istidatlı hayvanlar yaşıyordu. Gerçekten, yalnız bu bölgede ve çok muhtemel olarak da Afrika parçasından ziyade Asya parçasında, evcil olmağa gerekli vasıfları taşıyan nebat ve hayvan türleri ayni zamanda insanın eli altında bulunuyorlardı.

Yabani hububatın bugünkü dağılışına göre[36], tahıl kültürünün Asya'da başladığı iddia edilmiştir.

[35] *Weltgeschicht der Steinzeit*

[36] Hububat'ın dağılışının iyi bir ekpozesi Peake tarafından yapılmıştır. *JRAI*, LXII, pp. 22 sq. ve *The Origins of Agriculture'de* (Benn's Sixpenny Library), fakat şimdi *Antiquity*. VII, 11. 73 59., veya Haldane, *Prehistory in the Light of Genetics*, 1931 yı ilâve etmek lâzımdır. *The Inequality of Man* ve *Nature*'de mai 1933, p. 65. Mısırlı arpa için.

Gerçekten yabani arpa, Anadolu'da (Küçük Asya), Maverayi Kafkas'ta, Türkistan, Afganistan, İran, Filistin ve hatta belki de Hicaz'da bulunmaktadır. Fakat yabani arpa Marmarik'te de keşfedilmiştir ki bu hal yağmur devresinde, Filistinden itibaren Süveyş berzahı ve delta arasından bu atasel nebatın tabii yurdunun genişlediğini tazammun eyler. Bundan başka Vavilof rasgele dağılmış yabanı arpa başaklarının keşfine değil, fakat ekilen nevilerin sayısına dayanarak diğer bir evcilleşme merkezini Habeşistan'da kabul etmekte ise de, burada daha yabani arpaya tesadüf olunmamıştır. Buğday'ın yabanı atası (yirmi sekiz kromozomlu *Triticum dicoccum*) batı İran'da ve Mezopotamya'da, Suriye ve Filistin'de doğmuştur. Vavilof'a göre, kızılca buğday ziraati ilkönce kuzey-doğu Afrika'da veya Habeşistan'da başlamıştır. *Triticum monococcum* adı verilen ve yabani buğdayın diğer bir çeşidi olan başka bir kızıl buğday da Balkanlarda, Küçük Asya'da, şimal Suriye'de, İran sınırlarında, Doğu Anadoluda bitmektedir. Bazı botanistler âdi buğdayın (*Triticum vulgare*) ve kırk iki kromozomlu akraba türlerin (*Triticum compactum*) yukarıda zikredilen gruplar arasındaki melezleşmelerin mahsulleri olduklarını, bunların yabani halde atalarının tanınmadığını ileri sürüyorlar. Vavilof'un prensiplerine göre bunların ilk kültür merkezi Afganistan veya civarıdır.

O halde ziraatin bir çok ilkel beşikleri vardır. Şayet ekmeklik buğdaylar (keza küçük keten taneleri) batı Asya'da doğmuşlarsa, kızıl buğday, arpa ve büyük daneli keten de başlangıçta şimalî veya şarkî Afrika'da yetiştirilmişlerdir. Çok daha iyi bir delil, hayvanların ve bilhassa koyunun incelenmesine dayanır [37]. Afrika'da, vahşi koyun yoktur. Çünkü Berberi koyunu tesmiye edilen koyun gerçekten türe dahil değildir. Öte yandan, Asya'da üç tip vahşi koyun vardır ki bunların hepsi de evcil koyun ırklarını doğurmuşlardır. Yabani bir koyun olan muflon (*ovis musimon*) Akdeniz şimalinde, Korsika'da, Sardunya'da yaşamaktadır. Evvelce kıta Avrupa'sının büyük bir sahasına ya-

[37] Bak. J. Cossar Ewart, *Proc. Highland and Agric Soc.* XXV, de 1913 p. 160, sp. (Burkitt tarafından hülâsa edilmiş: *Our early Ancestors*); Antonius, *Grandgüge einer Stammesgeschichte der Haustiere* 1922; Hilzheimer, *Zeitschr. f. Saeugtierkunde* Berlin, III, 1928.

yılmış bulunuyordu. Azıcık farklı bir nevi Anadolu'dan Elburz ve Zagros'a kadar Ön Asya'nın yüksek platolarında yaşar. Asya muflon'u İsa'dan önce üçüncü bin tarihli bir Sumer yazısında evcil halde gösterilmiştir. (Levha: XV, b). Bu koyunun hemcinsi ise Avrupa'da, Avrupa prehistoryasının nisbeten ileri bir devrinde evcil olmuştur.

İsviçre'nin göl evlerinde ve orta Avrupa veya batı Avrupanın diğer eski istasyonlarında bulunmuş olan en eski evcil koyun *(ovis palustris)*, Asyalı uzun kuyruklu koyunun *(ovis vignei)* ehlileşmiş neslidir. Bu nevin beşiği, Elburz'un şimal mailelerinde Türkistan'da, Afganistan'da, Belucistan'da ve Pencap'ta bulunmaktadır. En eski Mısır koyunu [38] *ovis longipes*'in aynı ırka mensup olduğu söyleniyor. Eski dünyanın üçüncü nevi koyununun yani argal'ın yurdu uzun kuyruklu Asya koyunu yurdunun şarkında bulunuyordu.

Hayvanların bugünkü dağılışlarına istinat etmek mümkün olsaydı, hiç olmazsa, koyunun Afrika ve Avrupa'ya Asya'dan geldiğine şüphe edilemezdi.

Bununla beraber, yağmur devrinde şimal Afrika'da bu muflon ve hatta "urial„ ın uzun kuyruklu Asya koyun türünün yaşamış olması çok muhtemeldir. Her ne kadar, şimal Afrika'daki pleistosen favna içinde Afrika veya Avrupa türleri, bu bahsin başlarında işaret eylediğimiz gibi, aşikâr olarak nadir bulunuyorsa da, kaya üzerine oyulmuş deve tasvirlerine nazaran bu türlerden bazılarının orada yaşadıkları anlaşılıyor. Kuzey Afrikanın paleolitik veya mezolitik muahhar istasyonlarında koyun veya keçi olarak müphem bir şekilde teşhis edilen kemikler oldukça çokturlar [39]. *Ovis longipes* türlerine giren ehlileştirilmiş koyunları tasvir eden esrarengiz petroglifleri de unutmamak gerektir.

Bir çok çatal tırnaklı hayvanların mevcudiyetine çoktan işaret edilmişti. Kuzey Afrika'da *Primigenius* ırkından muazzam hayvanın yanında küçük boylu bir öküzün varlığına özel bir dikkat atfedilmelidir ve keza Filistin'de natufiyen devirde yabani bir at yaşıyordu [40].

[38] Hilzheimer, *Africa* da 1930.
[39] *L'Anthr.* XLII, p. 476.
[40] *JRAI, LXII*, p. 278

Besin maddelerinin istihsaline dayanan bir ekonominin yaratılmasına gerekli şartlar, görülüyor ki Afrasi'de mevcut idi. Bir kaç mezolitik kültürde bu hadisenin bazı delillerine tesadüf olunuyor. Eğer şeklinde değirmenlere benziyen cilâlı taş blokları, kuzey Afrika'nın "capsiyen„ veya oraniyen istasyonlarında bulunmuştur [41]. Tarihleri belli olmıyan ve bir kaç kaya üzerinde oyulmuş resimler *ovis-longipes*'ın Mısır türlerine ait ehlileşmiş koyunları tasvir eder. Nihayet Filistin'li natufiyenler destere dişli çakmak taşı yongaları işliyorlar, bunları düz kemik kabzalar üzerine yerleştiriyorlar ve orak gibi, saman ve diğer otları kesmek için kullanıyorlardı. Bu çakmak taşından yapılmış oraklar üzerinde karakteristik bir cilâ kalmıştır [42].

Bu münferit olaylar, zıraatin başlangıcını veya koyunun ilk defa olarak ehlileştirilmiş olduğunu ifade etmekten ziyade, gıda istihsaline dayanan ve çoktan mütekâmil bir seviyeye ulaşmış bir hayat tarzının takib edildiği merkezlerden yeni fikirlerin intişarını aksettirirler. Başlangıçları hiç olmazsa natufiyen veya iberomaruziyen ekonomiden sonra olmaması gereken bu tip bir ekonominin gelişmesine dair arası kesilmiyen bir belgeler serisine Mısırda sahip bulunuyoruz.

---

[41] *L'Anthr.* XLII, p. 429. Aynı kompleks içinde Abd-el-Adhim gibi «capsien» sonu istasyonlarındaki orak. kab kulpları ve dişli ok uçları elemanlarını kayd etmek (*Rec. Constant* 1923-4, p. 228 sq.) ve Cebel Fartas kaplarının parçalarını de ilâve etmek lâzımdır.

[42] JRAI, LXII, p. 257-276.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN İLK ÇİFTÇİLERİ

Mısır bugün bize bilhassa, Sudan çayırları ile Akdeniz yağmurlariyle sulanan kıyı bölgesi arasındaki çöl mıntakasında uzanan bereketli ve yerleşmeye yarar bir toprak koridoru gibi görünmektedir. Bu karakterler yalnız bir münakale yolu değil, fakat yıllık feyzanı ile her iki sahilinde bir toprak şeridini bereketlendiren Nil nehrine aittirler. Bununla beraber fisiyografi bakımından Mısır bir birlik teşkil etmez. Eskiden bataklık olan, Delta veya aşağı Mısır, deniz tarafından ve Libya kıyılarından ve temadisi olan Filistin'den ulaşılan açık bir ovadır. Bilâkis yukarı-Mısır ise, üstlerinde bugün Libya ve Arabistan çöllerinin kurak platoları bulunan kayalık duvarların arasında dar bir dil gibidir. Muhtelif defalar, ve her iki sahilde, bu duvarlar yağmur mevsiminde doğu ve batı platolarının sularını topluyan eski su akıntılarının geçitleri ile oyulmuşlardır.

Kızıldeniz kıyılarından veya Nil mecrasına paralel bir çukurlukta bulunan vâha silsilesinden gelen kervanlar vadiye girmek için bu kurumuş su yataklarını takip ederler.

Bugün Kahire'nin güneyinde bulunan bölge, hakikatta yağmur görmez. Ve şayet her yıl Nil'in dalgaları tarafından sulanmamış olsaydı tamamen çöl haline dönecekti. Lâkin, yağmur mevsiminde[1], şartların çok farklı olmuş bulunması gerektir. Yüksek çölden inen su yataklarının (oued) vadilerinde buğdaygiller ve hatta belki de yabani tahıl yetişiyor ve bunlar aslanların, parsların avları olan yabani eşek, Berberi koyunları sürülerini, yabani öküz (urus), antilop, gazel ve zürafa sürülerini besliyorlardı. Orta devlet mezarlarının duvarlarını örten tarihî devrin resimleri, avlanan aynı hayvanları tasvir ederler. Vadide ve bizzat nehrin kıyısında, geniş bataklıklar vardı ve çangılda su aygırlarının, timsahların ve domuz-

[1] İklim, Predinastik Mısır'ın faynası hakkında Bak. Newberry. *Egypt as a Field for Anthropological Research*; Presidential Adress to Brit. Assoc. 1924. Sect. H.

ların-ki yakın bir zamana kadar yaşıyorlardı—yanı başlarında filler, kudus'lar ve yaban domuzunun iki türü dolaşıyorlardı. Eski Mısır'lıların flora ve favnası ile kıyas edilebilir bir bitki örtüsü ve hayvan mecmuası bulabilmek için nehiri muson rüzgârları bölgesine kadar akışının aksi istikamette takip lâzım gelecektir.

Seyyah, Beyaz Nil'de, yabani halde bitkiler bulur ki, bu bitkiler tarihî zamanlarda Mısır'da ancak bahçelerde muhafaza olunuyorlardı.

Alt paleolitik devirden itibaren, yüksek yaylaların avcıları vadide dolaşmışlar ve aletlerini her iki sahilin üst sekilerinde bırakmışlardır. Son zamanlarda, bizzat vadide, Sebilde [2] Gebel silsilesinin hemen üstünde ve Fayum'a giden kanallar boyunca üst paleolitikin bir dalı meydana çıkarılmıştır. Kuraklığın civar çöllerde şiddetini arttırdığı ve çoğaldığı nisbette, daha iyi sulanan vadiye doğru göçebelerin göçlerinin hızlaşdığını anlamak güç değildir. Bu sırttan geçinenler, tesadüf ettikleri yeni yaşama şartları sayesinde, müstahsil mevkiine geçiyorlardı. Perry [3] Mısır'ın ziraatin yurdu olduğu iddialarını hararetli sözlerle müdafaa etmektedir.

Vadinin kıyılarında en asil nebatların yani buğday ve arpanın atalarının yetiştiği şayet kabul olunsa her yerden ziyade, Mısır'da bunların kolay bir ziraat konusu teşkil eylediklerini kabul lâzımgelir. Nil'in yıllık feyzanı ve bıraktığı zengin limon (mil) insan müdahalesi olmadan, toprak üzerine atılan tohumların yetişmesine kâfi geliyorlardı.

"Nil Vadisi, Perry diyor, mükemmel ıska şekli sayesinde Mısırlılar için buğdayı yetiştirebilirdi... bir dahinin şu basit vasıtayı akıl etmesi kâfi idi: Suyun çok daha geniş bir yüzeye yayılması için kanallar açmak„. Modern müşahitler Sudan'ın nilotik kabilelerinde, "capsien„ avcılarının besin maddesi aramağa dayanan medeniyeti ile Mısır'ın en eski yerleşik sakinlerinin mustakar ziraat hayatı arasında mutavassıt bir merhaleyi temsil eden bir hayat tarzını tarif etmişlerdir. Geçen yüz-

[2] Sebiliyen hakkında. Bak. Vignard, *Bull. Soc. Preh. Franc.* 1928, 200 sq. bu endüstri, bölüm II de yazılmış olduğu üzere, Musteriyen ananede bir üst paleolitik endüstrisi olarak gözönüne alınabilir.

[3] *The growth of Civilization*, p. 30.

yılda, doğu çölünde Hadendoa'lar göçebe çoban bir hayat sürüyorlardı. Fakat, su altında kalmış toprakların yakınında, yazın sonunda sığındıkları az veya çok daimî kasabaları muhafaza ediyorlardı. O vakit yeni vukua gelmiş olan su baskınının bıraktığı rutubetli limon üzerine darı tohumları serpiyorlar ve hasadı bekliyorlardı. Kuraklaşmış bölgenin güneyine yerleşmiş olan bu halkcık, Nil vadisinde arkeolojinin bize gösterdiği en eski çiftçilerin yani Badariyenlerin doğrudan doğruya atalarına atfedilebilecek hayat tarzının tıpkısını belki bizim için saklamıştır. Gerçekten Badari'den çok uzak olmıyan orta Mısır'da Nil'in doğu kıyısında Deir Tasa ve diğer istasyonlarda bulunan malzeme belki Hadendoa'ların medeniyetine çok yakın bir medeniyet halini temsil ediyorlar. Bu buluntular Tasiyen adı verilen bir halka aittirler [4]. Mezarlarında bulunmuş olan aletlere nazaran ziraatı bildikleri anlaşılıyor ve yine, mezarların nadirliği ve dağılışı ve mezarlarda çok kere deniz kavkıları bulunması, bunların yarı göçebe bir hayat sürdüklerini de gösteriyor. Kara ve su avı onların belli başlı endüstrilerini teşkil ediyordu. Bir kadın mezarında üçgen delinmiş bir taş topuz onun silâh olarak kullandığına delâlet eder. Balık, kavkı veya boynuzdan yapılmış küçük olta iğneleri ile tutuluyordu.

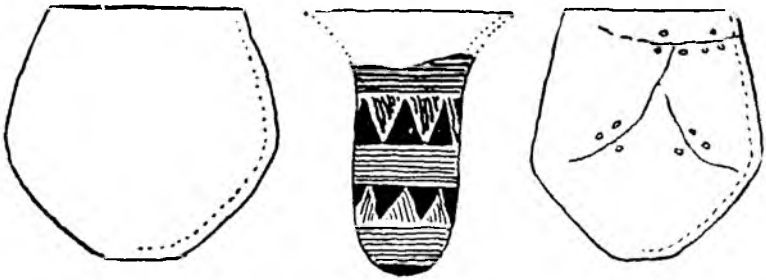

Resim 12 — Tasiyen olta. Brunton'a göre

Tasiyen devirde vadinin büyük bir kısmı, bataklıkla örtülü idi ve bugün çöl halinde olan bir bölgede vadinin duvarlarının dibinde büyük ağaçlar yetişiyordu. Bu ağacı işlemek için tasiyenler, yassı çakıl taşlarına incelmiş kesici bir kenar vermek için onları sürterek ve bileyerek baltalar yapı-

[4] Brunton. *Antiquity*'de, III. 1929, pp. 465 sh.

yorlardı. (Res. 15). Daha sonra Yukarı ve Orta Mısır'dan ihtimal kuraklığın ilerlemesi neticesi olarak kesilecek ağaçlar ortadan kalktıklarından bu cilâlı taş balta başları kaybolmuştur. Tasiyenler gıda ve içkiler için çok kaba kâseleri çoktan beri yapıyorlardı. Kâselerin rengi gri'den siyaha kadar gider. Bu kâseler çok defa gayri müsavi pişme neticesi benekli ve atmosferin oksidan yani yakıcı tesirlerinden dolayı haricen

Resim 13 — Tasiyen çanak, Petrie'ye göre.

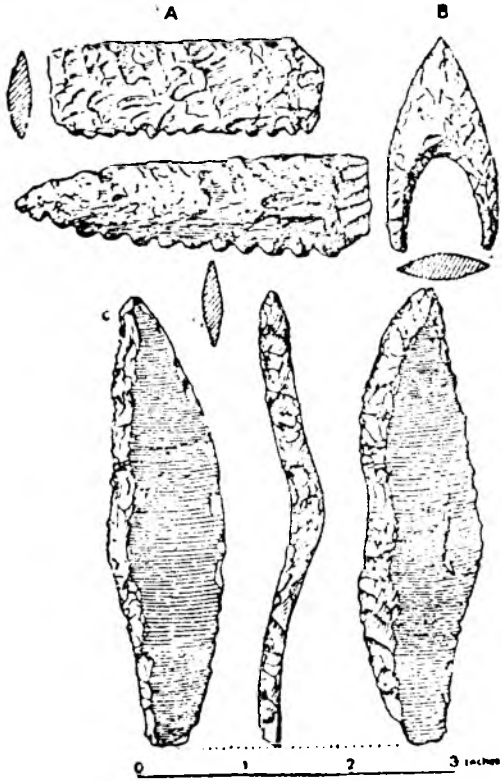
kırmızıdırlar. Bununla beraber iç taraftan kararmıştırlar. İhtimal pişme esnasında kâseler ters kapatılmış olduklarından içleri oksidasyondan masun ve duman tesirine maruz kalıyordu. Teknik bakımından, bu kâseler bilâhare, Yukarı ve Orta Mısırı karakterlendirecek olan siyah kenarlı çanak çömleğin prototiplerini teşkil ederler.

Kâselerin biçimleri her ne kadar basit iseler de içlerinden büyük bir kısmının tabanı düzdür. (Res. 13.). Dikkati en çok geçen şekiller: az derin ve dik dörtgen bir leğen, kenardan hareket ederek dil biçiminde uzayan ve tutmağa yarayan yassı çıkıntılı ve az oyulmus bir kaşıktır. En önemlileri, siyah renkli çanak (gobelet) biçimindeki ve tabanları yuvarlak ve ağızları trampet gibi açık kenarlı kâselerdir. Şekil belki de bakırdan bir bakraç (récipient) dan alınmıştır. Lâkin tasiyen çanaklar (gobelet) (Res. 13. ortada) süsü gösteren beyaz bir mâcun ile doldurulmuş, çizilmiş hatlarla bezenmiştir. Sıra ile dizilmiş olan motifler, ihtimal sepetçilikten mülhemdirler. Çünkü, bugün Afrika'da benzer biçim ve tezyinatlı sepetler yapılmaktadır. Bu tipin önemi, batı Avrupa'da tıpkısı kâselerin meydana çıkmasından ileri geliyor. Bununla beraber sepetçi-

liğin bu tiplerin başında olduğunu düşünsek bile bunlar ve diğerleri arasında doğrudan doğruya bir ilgi kurmakta tereddüt edeceğiz. Süsleri keza sıra ile dizilmiş benzer şekillere Diçle'de de tesadüf edeceğiz.

Dokumaya ait tektük parçalar ele geçmiştir. Fakat tasiyen elbisenin tafsilatını bilmiyoruz.

Yüzün ve gözlerin boyandığı muhtemeldir. Çünkü, sonraki devirlerde olduğu gibi, mezarlarda paletler bulunmuştur. Ta-

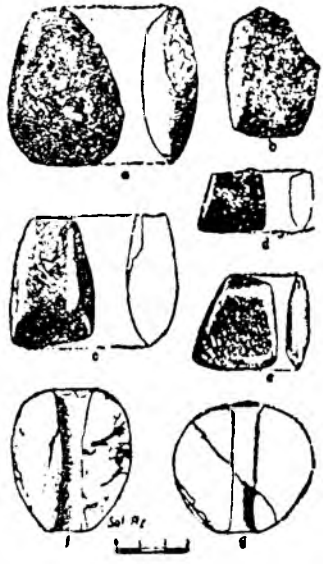
Resim 14 — (A) Orak parçası, (B) ok ucu ve (C) yan vurma ile koparılmış yonga (éclat) Caton-Thompson'a göre.

siyen paletler, bununla beraber, genel olarak albatr'dan yapılmışlardır ve çok yeni şekillerin aksi olarak kalın ve dikdörtgen biçimdedirler. Tasiyenler her halde süs eşyası taşıyorlardı.

Kızıldeniz'in, delinmiş kavkıları, kemikten veya Fil dişinden silendirik inciler, Fil dişinden bir halka bize kadar gelmiştir.

Tasiyenler ölülerini rüşeymi durumda olarak, büyük çukurlara, gömüyorlardı. Uzun kafalı (dolikokafa) idiler. Fakat Orta ve Yukarı Mısır'ın predinastik Mısır'lıları ile mukayese edildiklerinde bazı kafaların çok daha büyük ölçülü, kafa kapasitesinin daha büyük ve yüzün daha geniş olduğu görülüyor.

Bu mezarların yaşı daha kesin olarak tayin edilmiş değildir. Bu grup Orta ve Yukarı Mısır'ın muahhar mezarlıklarının teşkil eyledikleri uzun bir serinin başında yer almışa benziyor.

Resim 15 — Balta ve topuz başları.
Mersimde; Junker'e göre.

Tasiyenler, işaret ettiğimiz gibi, çok ilkel sulayıcılar olan Hadendoa'larla mukayese olunabilirler. Fakat onlar medeniyet ve beden bakımından, hiç de çok ilkel sulayıcılar olmayan Fayum ve Delta sekeneleri ile akrabadırlar.

Fayum istasyonlarını [5] o vakitler Fayum çukurluğunu, bugünkü gölün seviyesinden altmış metre daha yüksek bir irtifaa kadar dolduran büyük bir gölün kıyılarında buluyoruz.

[5] Caton-Thompson. *JRAI*, LVI, pp. 301 sq. de ve *Man*, XXVIII, 80.

O zamanın sakinleri, bugün Mısır'da ekilen aynı kızıl bugdayı ve aynı arpayı ve keza keteni ekiyorlardı. Tahıl, odundan düz bir kabzanın üzerine sıralanmış ve destere gibi dişli çakmak taşı yongalarından yapılmış oraklarla biçiliyordu. Hububat toprak içinde kazılmış ve üzerleri hasır örtü ile örtülmüş silolarda anbar edilmişlerdi. Tahıl eğer biçimindeki değirmen taşları ile öğüdülüyordu. Domuz, çatal tırnaklı hayvanlar, koyun veya keçi yetiştiriliyor ve tabiatiyle kara ve su avı da yapılıyordu. Avcılar bilhassa ok ve yay kullanıyorlardı. Okların uçlarına kaideleri oyulmuş çakmak taşından uçlar takılıyordu ki bu uçların kıvrık uzun kanatları onlara bir peskipos külahı biçimini verdiriyor (Res. 14 b.)

Kemikten ve her iki ucu, "capsien„ ve natufiyen uçlar gibi sivriltilmiş üstüvane şeklinde uçlar belki de okların veya mızrakların nihayetlerine takılıyordu. Tokmak veya topuzların delinmiş kalın taş kursları vardı ve yine belki de bu topuzlarda çentikli yassı taşlar da vardı ki, bu çentikten mızrak sırığına bu taşları bağlayan kayışlar geçiyordu. Zıpkınlar balık avına yarıyorlardı.

Kemikten yapılmış olan bu zıpkınlar ustuvane bir gövde üzerinde natufiyen zıpkınlarda olduğu gibi dişciklerle mücehhezdirler. Tıpkı Filistindeki gibi kesici kenarları perdahlanmış olan balta uçları Tasa'da olduğu gibi yassı çakıl taşlarından ve çakmak taşından yapılmışlardır. Çakmak taşı, diğer bir çok aletlerin, yüzleri cilâlanmış lamların imalinde kullanılıyordu. Yan vurma ile koparılan yonga karakteristiktir. Bu yonga (éclat) çekirdeğin uzunluğuna dikey vurmak suretiyle elde ediliyordu. Ondan sonra bu yonganın her iki kenarı resim 14 c. de görüldüğü gibi, retuş edilmiştir. (Bu tipin yaşı daha tayin edilmiş değildir).

Tasa'da olduğu gibi Fayum'da da çanak çömlek yapılıyordu. Şekiller bazan aynıdırlar, bilhassa Resim 13, 2 deki çift-koni çanaklarda olduğu gibi kâse (gobelet) mevcut değildir. Fakat, köşeleri uç halinde yükselen dikdörtgen tabaklara ve bir nevi çok alçak piyedestal üzerinde duran kâselere tesadüf ediyoruz. III. levhada sepetçiliğin üstün kalitesini müşahede ediyoruz. Dokuma sanatının varlığı gevşek bir tarzda örülmüş dokuma parçalarından anlaşılıyor. Bir çok kazıyıcıların bulunması, derilerin işlendiğini ve elbise gibi kullanıldığını bize

telkin eylemektedir. Albatr'dan yapılmış ve Tasa'dakindan pek az farklı paletler de şüphesiz aynı işe yarıyorlardı. Kurs şeklinde ve devekuşu yumurtaları kabuklarından oyulmuş inciler ve delinmiş kavkılar, kuzey Afrika "capsien„lerinde olduğu gibi süs olarak kullanılıyordu.

Bu kavkılar Akdenizden olduğu kadar Kızıldenizden ve Hint Okyanusundan getirildiğine göre önceki bölümde tarif edilen muhitin, doğmasına müsaade ettiği dış dünya ile ilkel ticarî münasebetlerin varlığını sezdirmektedir. Hiç bir mezar keşfedilmediği için bu halkın fizik karakterlerini bilmiyoruz. Yukarıdakine akraba üçüncü bir kültür batı deltanın çöl sınırında Avusturyalılar ([6], [7], [8]) tarafından meydana çıkarılmıştır. Merimde adındaki bu istasyon, bugün Nil'in Reşît kolunun iki kilometre batısında dağlık bir sırtta bulunmaktadır. Bu yerleşme yeri 600 X 400 metrelik bir yüzey işgal eylemektedir. Arkeologlar, sırıkları tutmağa yarayan çukur gruplarına dikkat ederek körpe ağaç gövdelerinin tuttukları toprak kulübelerin mevcudiyetini kabul etmişlerdir. Çok daha muhtemeldir ki bu kazıklar sazdan yapılmış duvarlara destek olsun. Bu tip evlere daha sonraları Mısır'da ve hatta Mezopotamya'da tesadüf olunur ki taş devrinden kalma olsa gerektir.

Yemek, toprağa kazılmış az derin çukurlarda pişiriliyordu ve ısıtma yerden yüksek balçık ocaklarla temin olunuyordu.

Nil yakın olduğu için ekin tarlaları kolaylıkla sulanıyordu. Merimde orakları, Fayum'unkilerin eşidir. Fakat anbarlama usulleri farklıdırlar. Silolar (anbarlar), dibinde bir sepet bulunan çukurlardan ibaretti. Harman yerleri [9], dikkatle inşa edilmişlerdi. Bunlar toprağa az derin kazılmış çukurlardır, ki duvarları sucuk şeklinde veya biçimsiz kerpiçlerin üst üste konmasından teşekkül ediyordu. Balçık zemin içine rutubeti çekmek için bir testi yerleştirilmişti.

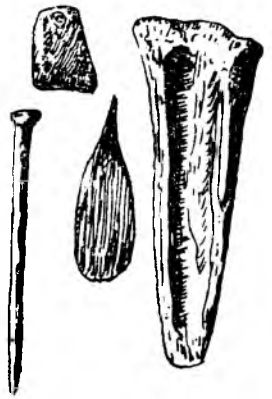
Fayum'daki hayvanlar burada da yetiştiriliyordu. Şu aygırları Delta'nın bataklıklarında yuvarlanıyorlar ve Fayum sakinleri gibi Merimde'liler tarafından da avlanıp

[6-8] Junker, «*Vorlaeufige Berichte über die Grabungen der Akademie der Wissensehaften in Wien auf der neolithischen Siedelung von Merimde Benisalame*» in: *Anzeiger der Akad. d. Wiss. Wisn, phil. hist. Kl.*

[9] *Biometrika*, XIX. 1927. pp. 110 sq.

yeniliyorlardı. Avcıların oklarının ucunda tabanı oyulmuş çakmak taşı uçları vardı ki bu ucların kenarları (kanadları) Fayum'dakilerinden daha çok düzdüler. Topuzlar ya Asya'da olduğu gibi armut biçiminde (Resim. 15) yahut kürre biçimindedirler. Her iki kesici tarafı da retuş edilmiş ve yüzü bazan cilâlı çakmak taşı lamlar kama veya bıçak gibi kullanılmışlardır. Belki de harbe gibi kullanmak üzere bir kabzaya dikey olarak ta takılmışlardır [10]. Sapanın (Fronde) mevcudiyeli yuvarlak fırlatma taşlarının bulunması ile anlaşılmıştır [11].

Resim 12 deki tasiyen iğnelerinin tıpkısı boynuzdan olta gneleri [12], yahut Fayum'dakilerden daha yassı zıpkınlar [11] su avında kullanılıyordu. Balta başları Fayum'dakilere çok benzerler. Kemikten iğneler, uçlar ve bıçak biçiminde perdah aletleri natufiyen bazı şekilleri hatırlatırlar (Resim 16).

Resim 16 — Kemik aletler ve Balta muska Menghin'e göre.

Çanak çömleklerin yüzleri, genel olarak siyahdırlar. Biçimlerin bazıları Tasa çanak çömleklerine akrabadır. Fakat diğer bazıları kaba piyedestalli kâseler ise biçim bakımından Fayum'unkilere yakındırlar.

Bunların bazılarında dik dörtgen yassı bir tabana dayanan ayaklar vardır.

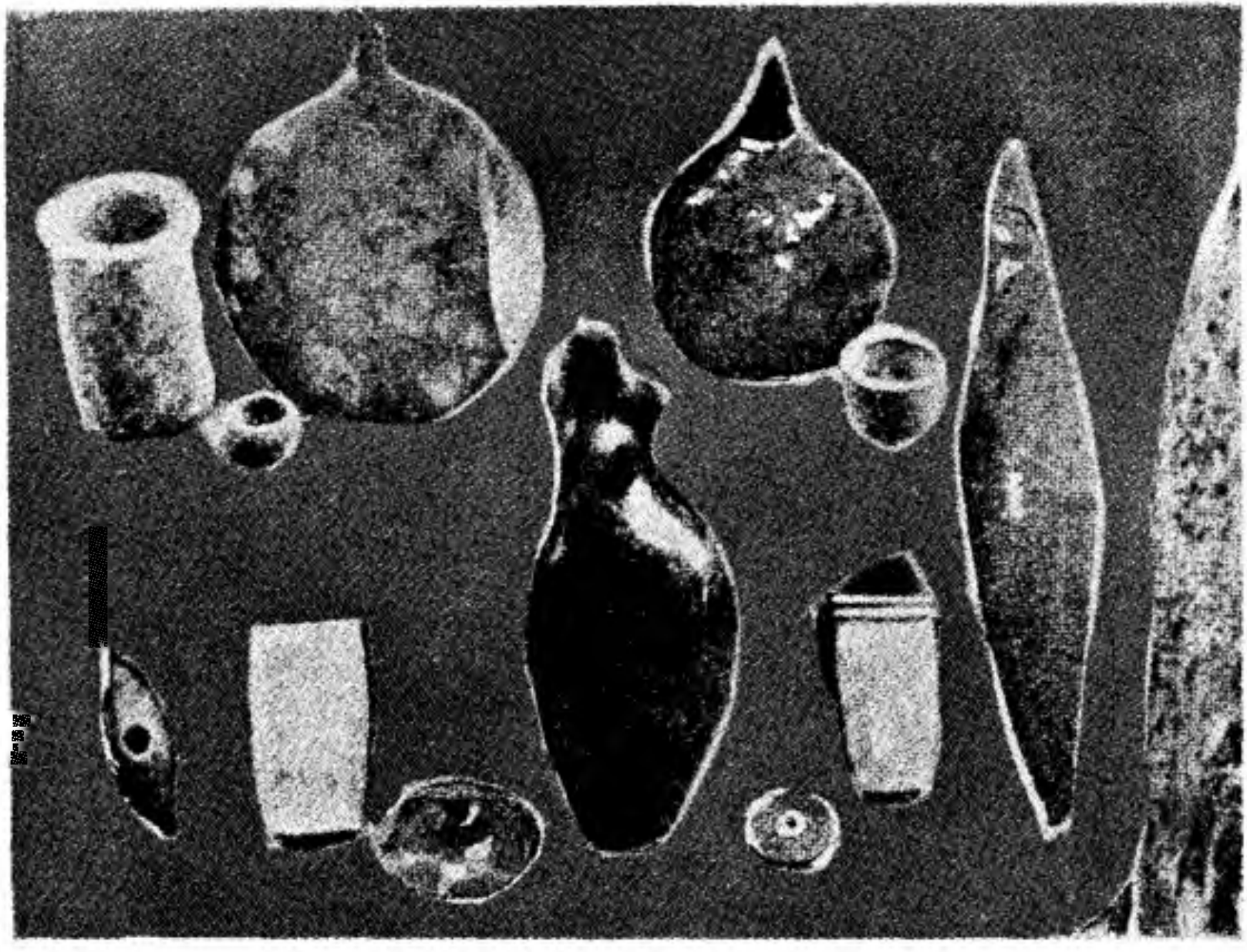
[10] 1930, pp. 21-81.

[11] Brunton, *Antiquity*, III, pp. 456-465.

[12] Brunton ve Caton-Thompson, *The Badarian Civilization* Londra 1928.

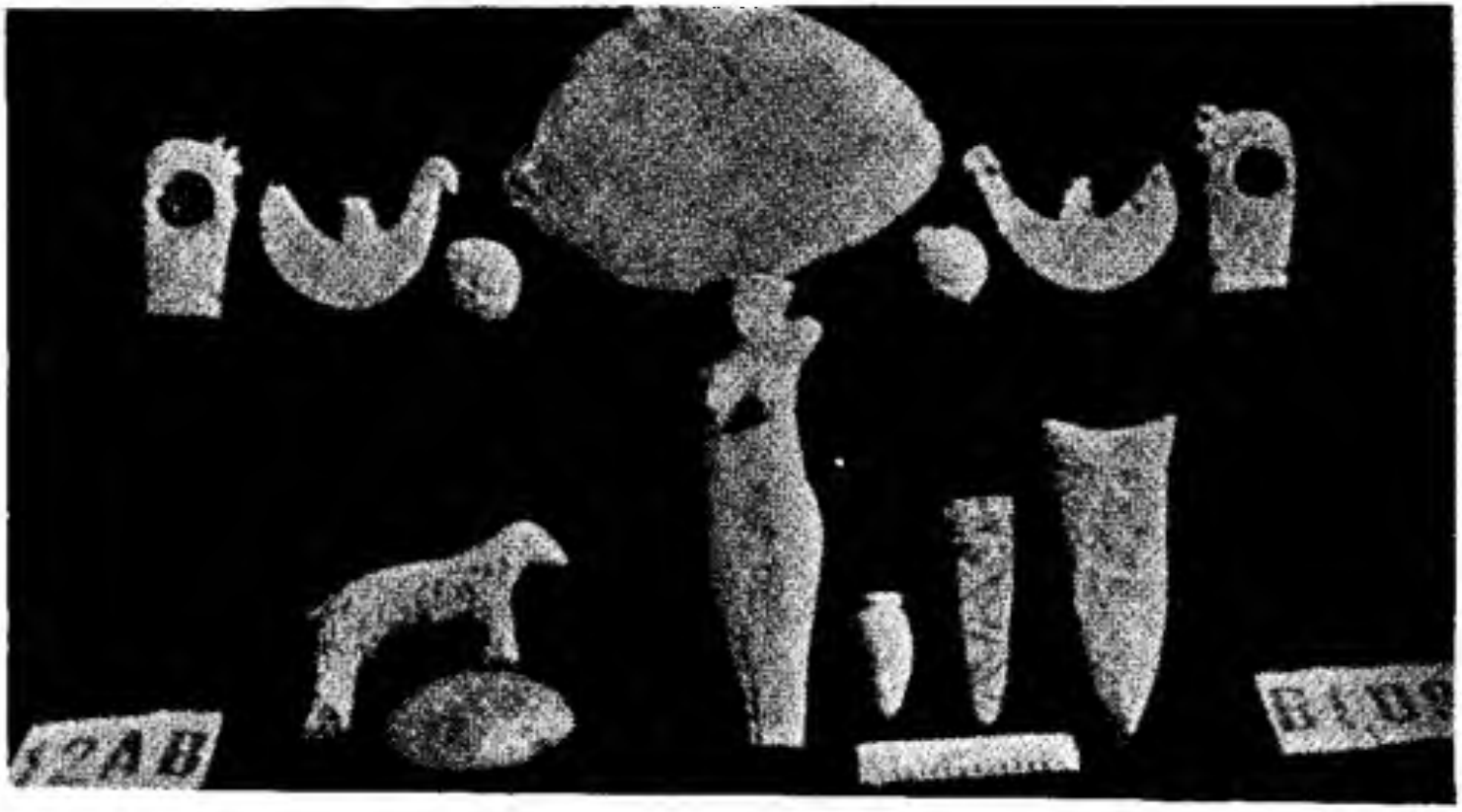
a.

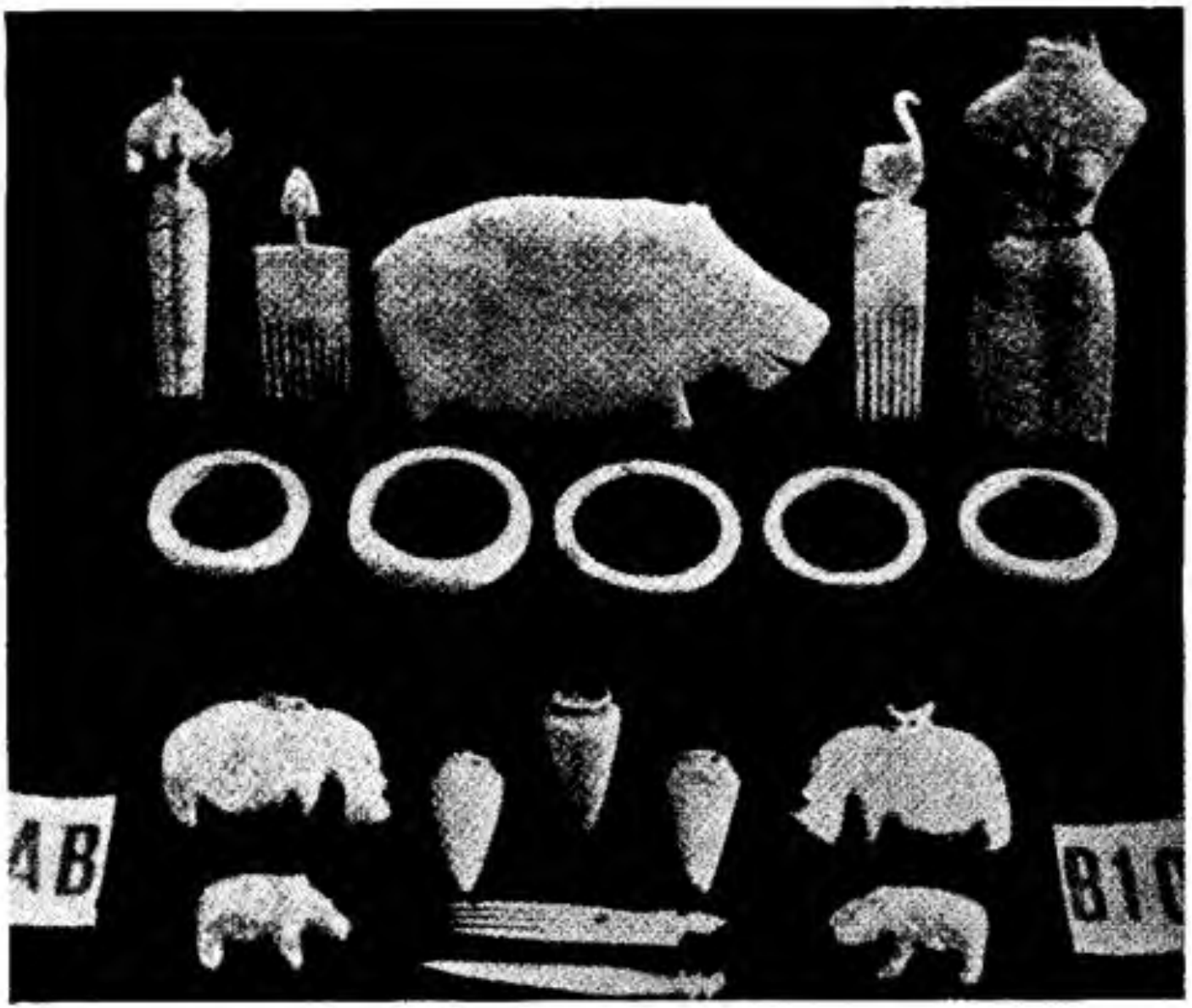
b.

a. b. Mezar eşyası. Diospolis Parva.

Levha : VIII

a.

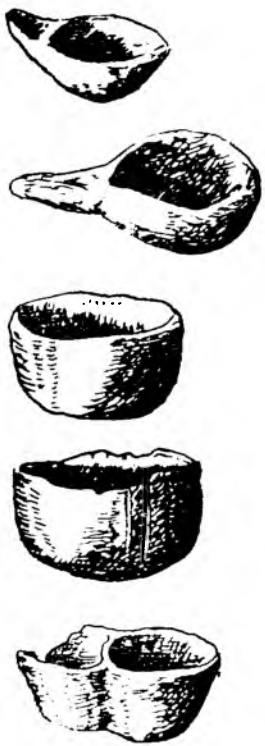
b.

a. b. Mezar eşyası. Diospolis Parva.

Fayum'un dikdörtgen şekli, teknelerde oval bir şekil almıştır. Bir cok tasların Tasa'da olduğu gibi dil biçinde geniş veya yuvarlak kalın tutakları vardır. (Resim 17, 1 ve 2)

Birbirleriyle iştirak eden iki gözlü bir kâse, bir parça ile temsil edilmiştir[13]. (Res. 17, 5)

Bir çok kâselerde, tutmak veya asmak için kulakcıklar vardır ki bunlar bazan hakiki kulplara istihale ederler[14]. Bir kâse veya tabak kenarının içinde, başparmağı alacak olan bir cep vardır[14]; bu tipe, sonraları, Orta Mısır'da Amrati medeniyetinde tesadüf olunacaktır. Ağırşaklar bir dokuma endüstrisine delildirler. Tasa paletlerinden çok uzak ve kaba paletler düzgünlerin yapılmasında kullanılıyordu. Fildişinden halkalar, kemikten, domuz azılarından yüzükler, kurslar veya kemikten ve kavkıdan yapılmış yuvarlak inciler süs olarak kullanılıyordu[15].

Resim 17 — Kulplu Kâse $^{2}/_{7}$ ve Kâseler $^{1}/_{7}$. Merimde; Menghin'e göre.

Muskaların asılması için delinmiş minik taş baltalar vardı (Resim 16). Meskenlerde toprağa gömülmüş olan ölüler uyku durumunda ve genel olarak doğuya doğru dönük olarak gömülmüşlerdir. Cesetlerin yanında besin maddesi ihtiva edecek hiç bir kâse yoktur.

Junker[16] ölünün gerçek mezarlığa değil de meskenlerin ortasına gömüldüğü için bu hediyelerin lüzumsuz olduğunu tahmin etmektedir. Ölünün ruhu, yemeklerini, ailesi ile birlikte ocağın kenarında yiyebilecektir. İskelet-

[13] 1930, pp. 21-81.
[14] 1932, pp. 36-88.
[15] 1930, pp. 21-81.
[16] 1929, pp. 156-248.

lerin çoğu[17] kadın iskeletleridir. Bu iskeletler, sonradan Yukarı ve Orta Mısır kadınlarının varamadıkları uzun bir boya sahiptirler. Boyları bakımından Tasa iskeletlerine yaklaşırlar. Kafalar da, dolikokafa olmakla beraber, Tasa kafaları gibi büyüktürler ve Badariyen'lerin, Amratiyen ve Natufiyen'lerin dar kafaları ile tezat teşkil eylerler.

Tasa, Fayum ve Merimde bir çok noktalardan ayrılırlar; en mânalısı da defin tarzı arasındaki tezattır. Merimde köylerinde defin içerde ve Tasa ve Fayum'da ise dışardadır. (Bu sonuncu bölgede, gerçekten, ölüler yerleşme bölgesi dışında gömülmüşlerdir).

Bununla beraber bu üç merkez, tek bir kavmin geleneklerini birleştiren tek bir kültürün ayrı çehrelerini temsil etmektedirler. Bu kültür, biz onu kaynağında yakalamadan önce çoktan ilerlemiş ve ayrı istikametlere göre mahalli özellikler kazanmış görünmektedir. Bu kültürün yaratıcılarının kaynağını tayin için, bu aynı bölgedeki muhtelif taş çağı kültürleri ile mukayese bize bir fayda vermez. Merimde'deki defin usulleri, Fayum'un devekuşu yumurtasından yapılmış incileri, bir kaç kemik ve çakmak taşı tipi kuzey Afrika'daki "capsien„ mahsuller ile mukayese olunabilirler. Fakat "Kenya orinyasiyen„ i ile yukardaki kadar sıkı benzerlikleri de zikretmek mümkündür. (Meselâ, devekuşu yumurtasından yapılmış inciler). Fayum zıpkını, Merimde ve Tasa olta iğneleri Filistin Natufiyen'lerinde de mevcuttur.

Lâkin bu sonuncu kültür, incelediklerimizden daha eski değildir ve bu kültürün yaratıcıları farklı fizik bir tipe mensupturlar. Bunun içindir ki Afrika veya Önasya'da Tasa veya Merimde neolitikinin menşeinde, özel paleolitik bir kültürü göstermek kabil değildir. Neolitik insanlar bile, cilâlı taş baltaların, siyah yüzlü çanak çömlek ve bilhassa toprak tasların batı Avrupa'da, meselâ, Michelsberg (Ren bölgesi) veya İngiltere'de Windmil Hill'de çok bariz örnekleri vardır. Ve çanak çömlek, baltalar ve topuzlar bakımından Girit ve Anadoluda da o kadar yakın örneklere tesadüf olunur. Fakat her yerde, bu Mısır

[17] 1930, pp. 21-81.

medeniyetlerinin ataları ile değil, ancak torunları ile karşı karşıya bulunulduğu anlaşılmaktadır.

Her ne olursa olsun, Tasa, Fayum, Merimde gerçekten, Avrupa'da o kadar yayılmış olan neolitik kültürün eski şarkta karşılaştığımız karakteristik örnekleri, tek örnekleridirler. Çok müsait bir muhitte yaşıyan sakinler, gıda istihsal eden insanlar olmuşlardır; yeni bir ekonominin ve istisnai şartların onlara bahşettiği boş zamanları bu insanlar, avcıların ve normal olarak çiftçilerin meşgul olmadıkları sanatlar ve endüstrilerle geçirmek için kullanmışlardır. Fakat, lüks nesneler için kullandıkları hariç, mahalli malzeme ile yetinmişler ve bu suretle ekonomik bağımsızlıklarını korumuşlardır. Onlar zarurî olması muhtemel maddeleri idhal maksadiyle dış dünya ile ticarî münasebetler kurmaktan sakınmışlardır. (Bu ekonomik infirad, yukarıda işaret eylediğimiz mahalli ayrılıkları izaha yardım eder). Keza, bu adamların umumî menfaati mucib işleri yapmak için kuvvetleri organize etmeğe mecbur kalmadıkları gibi, toprağa büyük bir sermaye yatırmadıkları da anlaşılıyor. Şayet içlerinden bir deha sahibi insan suların akıtılması için kanallar açmağı düşünmüş ise, hiç bir şey, arkadaşlarının bu fikrini tatbik için birleştiklerini tasavvur ettirecek mahiyette değildir. Hiç bir şey onları, meskenlerini nakletmek veya dışarıya koloniler göndermekten alıkoymuyordu.

Fakat bu yaşayış sadeliğini temin eyleyen iklim şartları çoktan kaybolmaya yüz tutmuştu. Fayum'da olduğu kadar Merimde'de[18] oturulan melce yerlerinde, müteharrik kum tabakalarının sızıntıları çölün istilasını haber veriyordu. Nihayet istasyonlar terkedilmiştir. Gerçekten, inen ve küçülen göl kenarında, bir müddet için daha eski iskânın arta kalmışlarını görmek kabildir. Lâkin medeniyetleri soysuzlaşmıştır.Çakmaktaşı baltaları artık cilâlı değildirler ve eski baltalar yeniden yontularak ve keskinleştirilerek kullanılır, aletlerin boyları küçülür. Bununla beraber, bir kaç küçük ok ucunun başında birer "pedonkül„ vardır. Nihayet, oued'ler kurudukça ve çöl ilerledikçe her şey yok oldu. Belki de bu iki grup göçe rıza göstermişlerdir. Ve belki de ikibin yıl sonra Wessex 'te ve Ren boyunda meydana çıkanlar gerçekten bunların torunlarıdır.

[18] 1929, pp. 156-248

Orta ve Yukarı Mısır'da buhrana karşı savaş çok daha enerjik bir şekilde idare edilmiştir. Tasiyenleri, Nil vadisindeki uzun bir seri kültürlerin başına koymak belki de mümkündür. Onların varisleri Badariyenler ve sonra Amratiyen'ler, gerçekten, aynı bir ırka mensup görünmektedirler.

Bunlar kısa boylu insanlardır. Boyları beş ayak ile beş ayak 1/4 arasında tahavvül eder. İnce ve nazik yapılıdırlar. Küçük ve dar olan kafaları, başlangıçta, negroidler veya güney Hintlileri ile çok hafif bir ilgi gösteriyorlardı [19]. Baştan tarif eylediğimiz medeniyeti, bunlar, islâh eylemişler ve değiştirmişlerdir. Bu tekâmülün ilk tezahürleri, Orta Mısır'da, Badari'yi çevreleyen mezarlıklarda ve istasyonlarda ilkönce meydana çıkarılmış olduğundan bu medeniyet Badariyen adı ile anılmaktadır. Aynı safha çok daha güneyde Hierakonpolis'te bulunur ve fakat daha kuzeyde asla görülmez [20]

Badariyenlere düşen ilk iş [21], şüphesiz Nil'in bataklık vadisini tefcir etmek olmuştur. Çünkü yağmurların azalması kuru ziraati gittikçe güçleştiriyordu. Fakat Badariyenlerin aynı istasyonda uzun yıllar oturmadıkları anlaşılıyor. Merimde sakinleri gibi meskenlerinde, kendilerini rüzgârdan koruyan hasırlarla yetiniyorlardı. Fakat tahıl anbarlama usulleri aynı idi. Tahıl toprakla örtülü sandıklarda saklıyorlardı. Her ne kadar çakmak taşından oraklar az bulunmuş ise de, Fayum ve Delta'da olduğu gibi, kızıl buğdayın ekildiği muhakkaktır. Badariyenler sığır ve koyun yetiştiriyorlar ve bunları bazan ritüel olarak gömüyorlardı [22]; bununla beraber Merimde'de o kadar çok olan domuz iskeletine daha hiç rastlanmamıştır. Kara ve su avını çokca yapıyorlardı. Okların uçlarında ya Fayum'da olduğu gibi tabanı oyulmuş çakmak taşı ucları yahut da defne yaprağı biçiminde uçlar vardı. Keza atma (fırlatma) odunları veya Boomerang'lar kullanıyorlardı (Res. 18).

Ham maddeleri hariçten aramak ihtiyacının çoğalması yeni bir ekonomik faktörün kabüledilmesinin başlangıcını teşkil etti:

[19] *Biometrika*, XIX. 1927. pp. 110 sq.

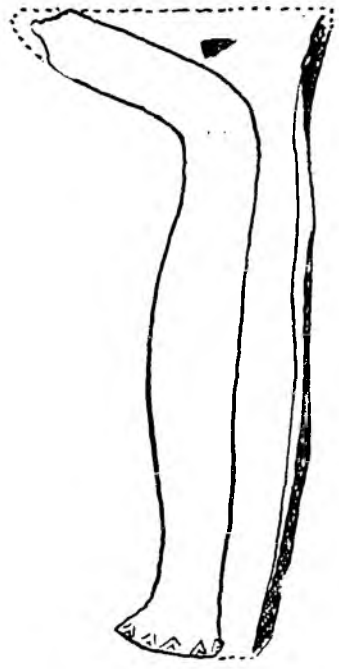
[20] Brunton, *Antiquity*, III, pp. 456-465.

[21] Brunton ve Caton-Thompson, *The Badarian Civilization*, Londra, 1928.

[22] *Aynı eser.*

Az veya çok sabit bir nevi toptancılık. Gözleri boyamak için mutat olarak kullanılan malakit'in Sina veya Nubia'dan getirildiği muhakkaktır. Çok olarak bulunan Kızıldeniz kavkıları, sedir ağacı, ardıç ağacı ve reçine parçaları, Suriye ile münasebetleri tahmin ettirmektedir.

Ayni devirde bakırın madenî hassaları anlaşıldı; bakırın dövülme hassası çoktan takdir edilmişti, lâkin erimek hassası bilinmiyordu. Keramiklerde görülen gemilerin tasviri, diğer taraftan, Badariyen'lerin, seyir ve sefer denemelerinde, ağaç gövdelerinden yapılmış basit sallar usulünü aşmış olduklarını göstermektedir. Bilhassa definlere tahsis edilen çanak çömlekler halâ Nil vadisinde erişilmeyen bir teknik olgunluk gösterirler. En güzel, fevkalâde ince yapılmış olanı pişirilmeden önce, bütün yüzünde cilâ ile bezenmiştir. Belki de bu bezenme küt dişli bir tarak ile yapılmış ve bu suretle büsbütün nefis dalgalı çizgiler tesiri elde edilmek istenmiştir ki, bunu takdir için parçayı görmek gerektir. Bazan demirli bir sıva ile örtülmüş olan kâseler çok defa, yüz üstü pişirilmişlerdir. Bu suretle serbest havaya maruz kalan alt kısım yanma (oxydation) tesiri ile esmer veya kırmızı bir renk alıyor, halbuki kenar ve iç kısım kömür ve dumanla meşbu olduğundan bunların oksidasyon'u bozma tesiri neticesi siyahlaşıyorlardı. "Ferrik oksit„ bu halde "ferrö oksit„ e inkilâp ediyordu.

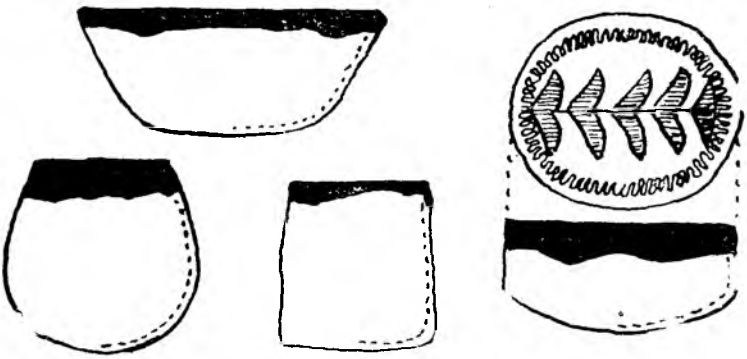

Resim 18 — Tahta Boomerang. Badari; Brunton'e göre 1/3.

Bilhassa yanları çok meyilli ve bazan omurgalı (çıkıntılı) kâselere, çok defa tesadüf olunur (Res. 19).

Pembe deve renkli keramikten küre biçiminde ve kenarında dört kulbu olan surahi tipi çok nadirdir ve dışardan ithal edilmiş olması gerektir. Hemen hemen üstüvane biçi-

minde kâseler basalt'tan yapılmışlardır, ki bunların kenarı fırlaktır. Fildişinden sürahiler, küçük üstüvane kâseler ve sapları uç kısımlarında genel olarak ibeks veya başka hayvanlar şeklinde yontulmuş kaşıklar yapılmıştır (Res. 20).

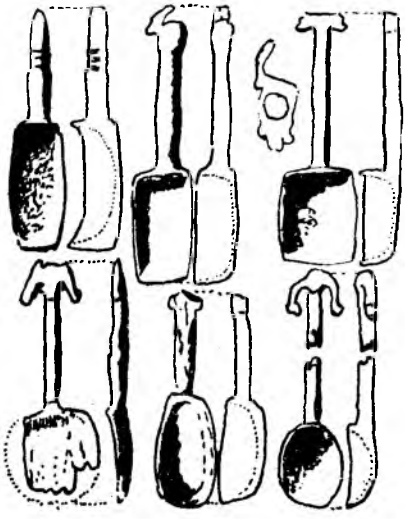

Resim 19 — Badari Keramiği; Brunton'a göre 1/6.

Badariyenler deriden elbise giyiyorlardı. Ketene benzer bir bitkinin elyafından oldukça kaba bir kumaş dokumayı da biliyorlardı. Şistten dikdörtgen ve dar, nihayetleri genel olarak içbükeyli veya kertikli yahut sadece dikdörtgen biçim paletler üzerinde ezdikleri malakit ile gözlerini boyuyorlardı.

Saçlarına, fildişinden ve kuşlar oyulmuş süslü taraklar, yine fildişinden toplu iğneler (veya iğneler) takıyorlardı ki bu iğnelerin başında bazan bir çentik veya boyun kısmında bir gözcük vardır, belki elbiseyi tutmağa yarıyordu.

Bakırdan tüpler, cilâlı kuarç veya feldspat'tan inciler, devekuşu yumurtalarının kabuklarından kesilmiş kurslar, Kızıldeniz kavkıları gerdanlık veya kuşaklar biçiminde

Resim 20 — Fildişinden ve oyulmuş taslar; Badari 1/6.

dizilmişlerdir. Kollarda ve parmaklarda fildişinden bilezik ve yüzükler taşınıyordu. Burunda taştan yapılmış süslü ve dudaklarda keramik tamponlar bulunuyordu.

Bir kaç mezar içinde fildişinden veya topraktan yapılmış kadın heykelcikleri bulunmuştur. Bu heykelcikler, belki de bir ana tanrıçayı temsil ediyorlar ve yahut da ölünün karısı yerine geçiyorlardı. IV a levhasındaki fildişinden figürin Badariyen iskeletlerin telkin ettikleri fizik tipe uygun değildir. Bu figürin belki Tasa'dan gelmiştir. Muskalar (amulette) yontulmuş küçük bir antilop veya küçük bir su aygırı şeklinde tasvir edilmiştir.

Badariyenlerin ölüleri bazan hasır ile örtülü olarak veya küçük mezarlıklar halinde gruplar teşkil eden çukurlar içine dizleri bükük bir halde gömülmüşlerdir. Ceset genel olarak batıya dönüktür. Fakat istikamet için sıkı bir kaide yoktur.

Badariyen mezarlıkların içinde bulundukları zannolunan yeni gelmişlerin menşeini tayin güçtür.

Yirmi beş derece arz'ın güneyinde olmamak üzere yukarı Mısır'dan Akdeniz'e kadar eosen kayalardaki tabüler çakmak taşlarını çıkarıp kullandıklarına bakarak, Caton-Thompson'ın[23] bunların atalarının bu çakmak taşının bulunduğu bölgenin güneyinde yaşadıkları neticesini çıkarmaktadır. Brunton[24], Junker[25] ve Scharff[26] Badari kültürü ile Nubiyen kültür benzerlikleri üzerinde israr etmişler ve bu suretle Badariyenleri güneyden gelmiş kabul eylemişlerdir. Fakat, her bakımdan, Badariyenlerin selefleri onlara çok daha kuzeyli ilgiler bırakmışlardır. Diğer taraftan bunlar hem fizik ve hem de kültür

[23] Caton-Thompson. *JRAI*, LVI, pp. 301 sq. de ve *Man*, XXVIII, 80. 6-8. Junker, «*Vorlaufige Berichte über die Grabungen der Akademie der Wissenschaften in Wien auf der neolithischen Siedelung von Merimde Benisalame*» in : *Anzeiger der Akad. d. Wiss. Wien, phil. hist. Kl.*

[24] *Man*, XXV. 103. Petrie meseleyi mudilleştirmiştir. Şöyle ki, Badariyenlilere kuzeyli bir kaynak, atfetmiş ve bu hususta büyük bir kısmı itibariyle sileks'lerin solutreen münasebetleri üzerine dayanmıştır ; bu münasebetler tabii olarak «Sbaikien» veya Afrikalı Still-bay'e nisbetle tamamile açıklanabilir.

[25] *Schmidt-Festschrift*. p. 867.

[26] *Die Altertümer der Vor-und Frühzeit Aegyptens (Mitt. aus der aegyptischen Sammlung*, Berlin, 1931, IV). p. 24.

bakımlarından Yukarı Mısır'ın predinastik sakinlerinin ataları-dırlar.

Badariyen kültürü takip eden medeniyet merhalesi-ki eski predinastik veya Amratiyen tesmiye olunmaktadır - çoktanberi Badari'den itibaren güneye, aşağı Nubia' da epi ileriye doğru yer almış bulunan bir çok mezarlıklar ve bir kaç köy sayesinde malûmdur [27]. Amratiyenler Badariyenlerde tesbit edilmiş olan ve belki de Getuleen veya Libiyen bir kan karışmasına merbut olan ve negroid zannedilen bu hususiyetleri kaybetmişlerdir. Amratiyenlerin boyu 5 1/4 kadem'dir. İncedirler. Nazik yapılıdırlar. Uzun ve küçük bir kafaları ve sert saçları vardır. Bugün doğu Sudan'da Bejo'larda hemen her bakımdan tıpkısı bir tip mevcuttur.

İyi muhafaza edilmiş kadavraların portreleri topraktan veya fildişinden heykelciklerle tamamlanmaktadır. En eski fildişleri yüzleri traşlı veya uzun ve sivri sakallı mütebariz karga burunlu ve yüksek ve bombe alınlı erkekleri tasvir etmektedir (Levha. V e ve VII a). Kadınlar [28] çok defa saçlarını tıraş ediyorlar ve ayrıca tertip ve tanzim edilen perukalar takıyorlardı. Erkek iskeletlerin ve heykelciklerin tekabül eyledikleri endamlı bir tip yanında ileri bir derecede kalça nahiyesinde yağ toplanması (stéatopygie=kıç yağı) ile karakterlenmiş ikinci bir grup bulunmaktadır. (Levha. IV b).

Petrie'ye göre bunlar, isteatopiji'yi kendileri için güzellik alâmeti sayan muhtemel Örafrikalı bir proto-negroid halk tabakasının aynı ve esir edilmiş bir ırkın arta kalanlarının tasviri olacaktırlar.

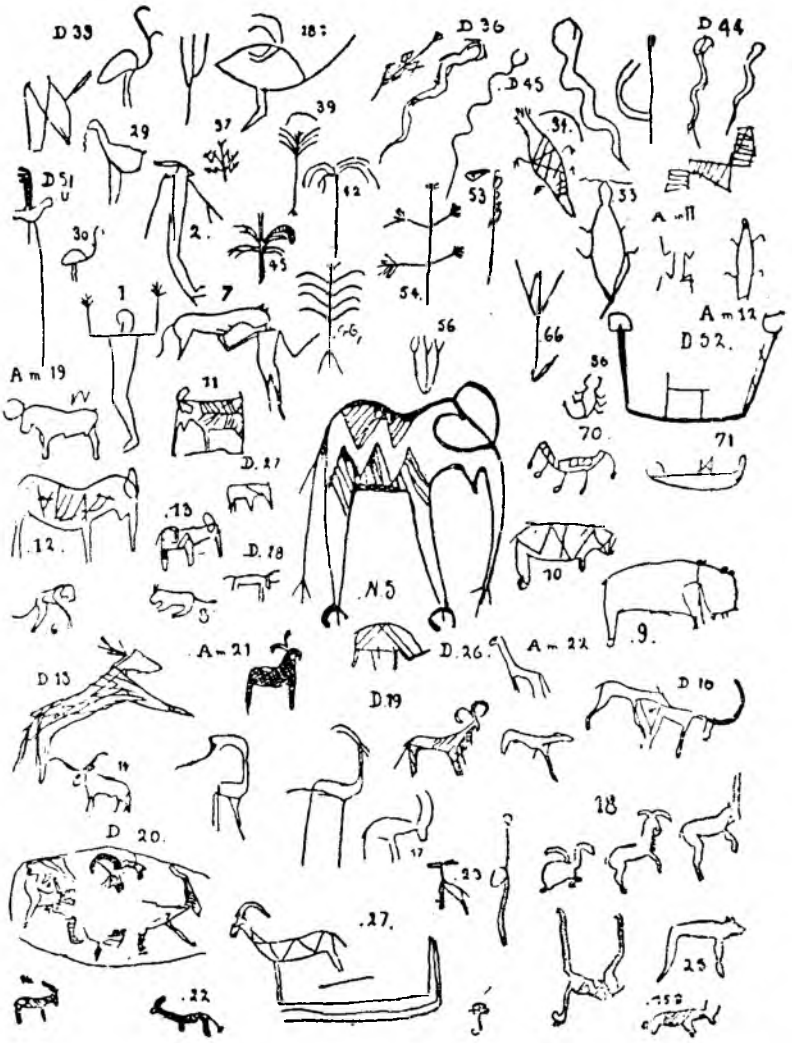
Badariyenlerden daha çok eski predinastik Mısırlı'lar mustakar topluluklar halinde muntazam köylerde, hasatlarının ve sürüleri ile kara ve su avcılarının mahsulleri ile yaşıyorlardı. Kâseler veya muskalar üzerinde, timsah ve akrep gibi tehlikeli hayvanların [29] tasvirlerine bakarak totemik bir kültürün varlığı kabul edilmiştir. Bu devirde rastgeldiğimiz bazı

[27] Umumiyetle predinastik Mısır hakkında, Bak. Petrie, *Prehistoric Egypt*; Scharff, *Grundzüge der aeg, Vorgeschichte.*

[28] Hornblower, *JEA.* XV, 1920. pp. 30 sq. bu figürin'lerin bir anailâhı temsil ettiklerini ve koruma ve veludiyet'e yardım ettiklerini söylüyor.

[29] Capart, *Débuts de l'art en Egypte*, p. 139.

semboller daha sonra klan alâmetleri ve çok daha sonradan tanrılık timsali olarak tekrar meydana çıkacaklardır. Bundan dolayı, eski predinastik toplulukların, birinci bölümde zikredildiği üzere, Yukarı Nil'in bugünkü Dinka'ları gibi, bağımsız köylerde yaşayan totemik klanlar oldukları kabul edilmek istenmiştir.

Resim 21 — Predinastik vazolar üzerine çizilmiş desenler.

Kıral veya şef otoritesine delâlet edecek hiç bir şey yoktur. Eski mezarlıklarda hiç bir mezar, zenginlik bakımından bir fark göstermediği gibi, bu unvanlardan birini taşımış olacak bir şahsa da atfedilemez. Bununla beraber su taşıyanları gösteren ve umumiyetle kadın olan heykelcikler ve elleri arkada sırtlarına bağlı esir heykelciklerine bakarak esaretin mevcudiyetine hükmetmek lâzımgeliyor. Şahsî mala hürmet, "mal işaret„ lerinin kullanılması ile anlaşılıyor. Bu işaretler kâselerin üzerine kazılmıştır. Umumiyetle aynı bir mezarın bütün kâseleri aynı işaretle ayırt olunurlar. Amratiyen'ler zemini kısmen toprağa kazılmış yuvarlak kulübelerde yaşarlardı [30].

Badariyen'lerin endüstrileri daha halâ parlak bir durumda idi. Amratiyen'ler, zıpkın gibi küçük aletler için bile bakırdan faydalanırlardı. Bununla beraber, başları halka şeklinde bükülmüş toplu iğneler müstesna (Resim 22, o), bakırın dövülmek ve erimek hassaları gözönüne alınmadan taş veya fildişi gibi muamele görmüştür [31]. Eskiye nazaran dışarı ile münasebetler çok daha geniş ve muntazam idiler. Sîna bakır ve malakiti, Nubia altını yanında, batı Asya obsidiyen ve (nadiren) lapisi, Suriye ardıçı ve zımpara tozu (belki Naksos adasından) [32] Yukarı Mısır'a kadar geliyordu. İhtimal transiti kolaylaştırmak maksadiyle Mısır'lılar, birbirlerine bağlanmış papirus demetlerinden yapılmış çok kullanışlı bir kayık tasavvur etmişlerdir (Levha VII b). Yedi veya sekiz çift kürekle hareket eden bu kayığın ortasında dörtgen iki odacık vardır.

Geminin kıçında oturan dümenci dallarla muhafaza ediliyordu. Petrie, kürekçilerin Nil'in akıntısına karşı başa çıkamıyacaklarından, bu gemilerin yelkenli olduklarını zannediyor. Şayet bu faraziye doğru ise, Mısır'lıların insansız bir motör şeklini kullanmayı çoktan öğrenmiş olmaları icabeder.

Bununla beraber, bu tip gemiler hiç bir vakit yelkenleri açık olarak tasvir edilmemişlerdir. Halbuki daha sonra "yabancı„ gemiler bu şekilde tasvir edilmişlerdir. Vazolar

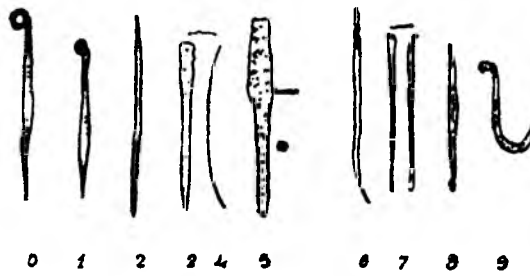
[30] Brunton ve Caton-Thompon, *The Badarian Civilization*, Londra, 1928.

[31] Frankfort, *Studies*. II, p. 21.

[32] Wainwright, in : *Anc. Eg.* 1927. s. 85.

üzerine hâkedilmiş olan ve kaynağını Paleolitik işaretlerde aramak icab eden bu alfabe şeklinde işaretlerin imalini ve çok geniş intişarını aynı ticarete de bağlamak mümkündür.

Dinî itikatların ilerlediğini, defin ritlerinin mürekkepleşmesi göstermektedir. Çölün sıcak kumunda cesetlerin fevkâlade bir şekilde muhafaza edilmiş olmaları, Nil kıyılarındaki sakinlere, ölümden sonra hayatın devamı hakkında bilhassa canlı bir telâkki telkin etmiş olsa gerektir.

Resim 22 — Bakırdan küçük aletler. Negadah; Petrie'ye göre, 1/5.

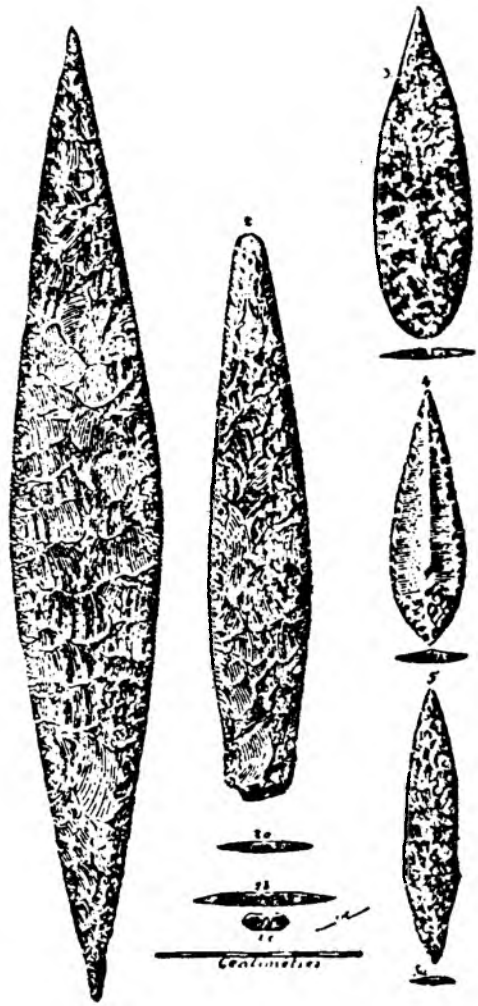
Daha yakınlara kadar daha güneyde yaşayan nilotik kabilelerde muteber olan ve kadınları hizmetçileri kurban ederek, efendileri ile birlikte onun gelecekteki hayatında hizmet görmek için gömmek âdeti ihtimal terkedilmişti. Çünkü sempatik sihir çok daha ekonomik bir usul teşkil ediyordu. Başları üzerinde testiler taşıyan kadın ve hizmetçi heykelcikleri, belki de, gerçek kadınların ve hizmetçilerin yerlerine geçiyorlardı. Bu, tarihî zamanlardaki Ushapti'lerin rolü olacaktır.

İnsanın dilsiz hizmetkârı köpek, bununla beraber, çok defa efendisini ölümünde takipetmeğe ve onunla beraber mezarda gömülmeye mecburdur.

İnsanın diğer malları, meselâ sürü hayvanları, balçıktan heykelciklerle temsiledilmişlerdir (Levha X a).

Predinastik Mısır'da mezarlardaki duvar resimleri ölüye verilen hediyeler merasimini, kölelerini, işini gücünü ve ölünün ziyafette ve avdaki zevklerini gösterir. Bu sahneler yalnızca ölünün ruhunu eğlendirmek için değildi, fakat, onlarla beraber bulunan metinlerin gösterdiği gibi, bunlar kendilerinde bulunan sihir hassası sayesinde ölüye, bu hizmetlerin ve bu zevklerin gerçek hazzını temin edeceklerdi.

Prehistorik mezarlar basit çukurlar olduklarından, onları resimle süslemek mümkün değildi. Fakat, ilerde göreceğimiz gibi, defin kâseleri ve arduvazdan paletler, benzer sahnelerle bezenmişlerdir. Bunlar muahhar âbidelerin teşkil eylediği daimî bir zincir ile ilk resimli mezarlara bağlanırlar [33].

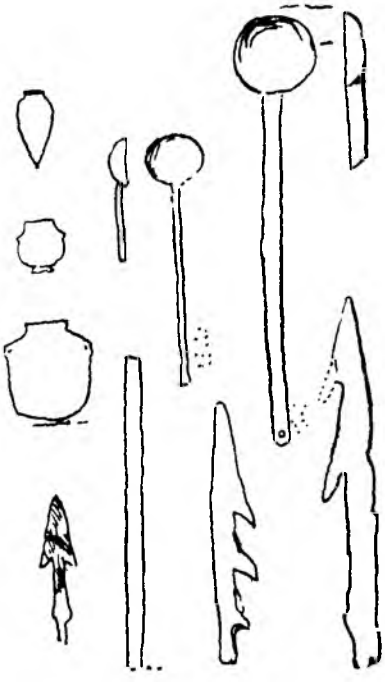

Resim 23 — Eski predinastik devir çakmak taşı âletleri: 1 ve 2 hançer, 3 ve 4 ok uçları, 5 belki de protodinastik bir ok ucudur, Morgan'a göre.

[33] Capart. *adı geçen eser* p. 212.

Bu medeniyetin belli başlı karakterlerini meydana çıkarmak ve ilk faraziyemizi doğrulamak için bu medeniyeti karakterlendiren arkeolojik noktalardan bazılarını yakından inceliyelim. Birinci predinastik devir bize taştan hiç bir balta veya keser bırakmamıştır. Fakat çakmaktaşından aletler, orak parçaları, kurs veya sivri kuyruklu biçiminde kazıyıcılar, ki ihtimal bunlar tıraş aletleri idiler, ve virgül şeklinde çok güzel bir bıçağın (Resim 31, 85), ki "capsien„ bir uçtan başka bir şey değildir; yongaları her yüzünden tazyik ile koparılmıştır [34].

Ok uçları, eskiden olduğu gibi, iç bükey kaideli veya saplıdırlar. Ve hiç olmazsa Nubia'da şimdi ay veya trapez şeklinde mustaraz ok uçları meydana çıkmaktadır [35]. Balık kuyruğu şeklinde ve ucunda odun veya fildişinden mızrak sapına takılmış lamlar (Levha VIII a), ki avlanan hayvanın ard ayağını kesmeğe yarıyorlardı, ve büyük romboid harbe veya hançer (Resim 23), ilgi çekici tiplerdir. O vakitler kullanılmakta olan topuza keskin kenarı ince bir taş kurs veya, çok nadir olarak, sivri bir taş başı geçirilmişti (Levha VII b, aşağıda). Balık avı, bazan bakırdan ve çok defa kemikten ve Fayum'dakilerden daima daha yassı zıpkınlarla yapılıyordu (Resim. 24).

Resim 24 — Amratiyen çağa ait fildişinden vazolar ve harponlar. Gerzeen çağa ait kaşıklar 1/6.

Hepsi de Badariyen'in güzel keramiklerinden aşağı, bir çok keramik cinsleri kullanılıyordu. Siyah kenarlı çanak çömlek diye anılan ve demirli sıvanın kısmî oksitleşmesiyle elde edilen süsleme usulü ile Badari-

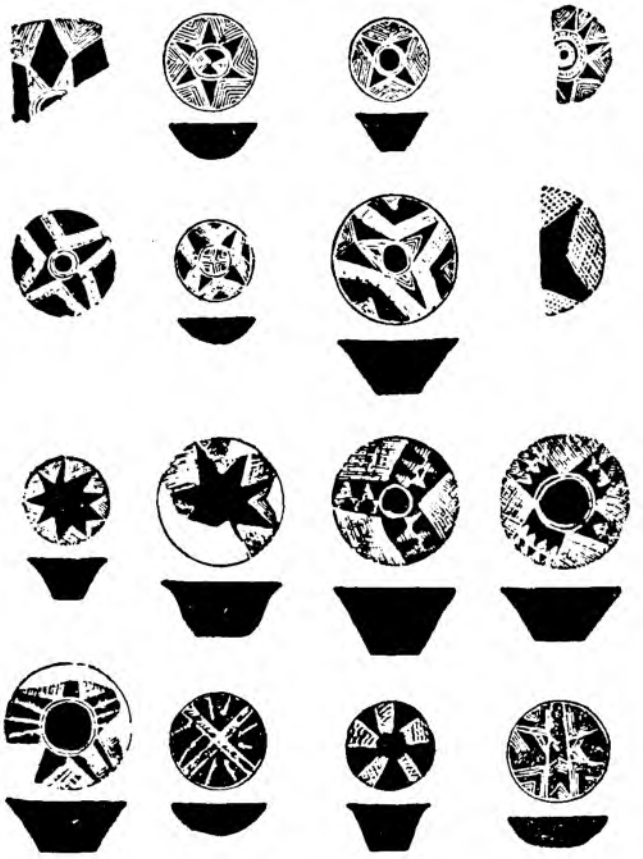
[34] Sileksin işlenmesi için, bak, *Diospolis Parva.*

[35] *Arch. Survey Nubia, Report.* 1907-8, pl. 62; 17, 50 ve 17, 78-nci mezarları Scharff unutmuştur.

yen'in güzel keramiğine yaklaşan adi keramik, onun ne dalgalı çizgili cilâsına, ne de zerafetine sahip değildir.

Dikkati en çok çeken şekiller: surahiler, çıkıntılı (omurgalı) kâseler, kısa ayaklı kâselerdir. En karakteristikleri de dar ve büyük kâselerdir.

Kırmızı perdahlı, oksidan (yakıcı) bir atmosferde tamamen pişmiş, ikinci bir tip keramik çoktu. Keza irca (réduction) ile siyah olarak elde edilen ve basaltı taklit eden bir keramiğe de tesadüf olunur. En karakteristiği çizgili dekorlu beyaz çanak çömlektir ki ancak S. D. 31 ile 35 arasında imal-

Resim 25 — Sepetçilik modellerini taklid eden cizgi bezekli keramik; Capart'a göre, $^1/_{12}$.

edilmiştir. Zemin, kırmızı perdahlı ve mat bir beyaz motifle bezenmiş bir topraktır. Dekorasyon iki tiptir. Birinci tip, basit düz motiflerle süslenmiş kâseleri ihtiva eder ki, süsledikleri kâseler gibi, orijinalleri olan sepetlerden mülhemdirler (Resim 25).

Diğerleri hassaları baştan zikr edilmiş olan insan ve hayvan tasvirleri ile süslenmişlerdir ve herhalde gerçeği kopya ediyorlardı; neticeler daima çok güzel olmamıştır (Levha VI b.). Bu sahnelerin başlangıçları kırmızı perdahlı veya siyah kenarlı kâselere kazılmış, çok kaba tasvirlerdir. Bazı hallerde, kabartma olarak yapılmış hayvanlar ve, genel olarak, filler veya su aygırları, kâsenin ağzı kenarında sıralanırlar. Bu resimler ve zurafaları, Berberi koyunlarını ve akrepleri gösteren diğer resimler, bize Nil vadisinin ve hemen

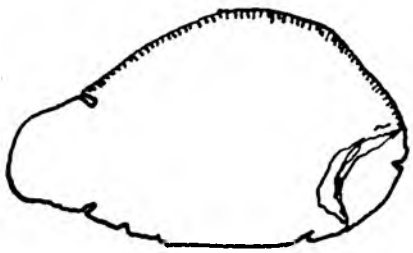
Resim 26 — Çizgili siyah keramik, 1/6.

civarlarının prehistorik favnası hakkında çok canlı bir fikir verirler. Çizgili dekorlu beyaz keramikin bir tâbii de bilhassa Nubia'da bulunan çok nadir çizgili siyah keramiktir. Bu keramik, tekniği bakımından Tasa'nın kâselerine tekabül eder ve onlar gibi bir hasır örgü ile kuşatılmış bir kabağı taklit-eden bir kaç kâse müstesna, sepet modellerinden mülhemdirler (Resim 26). Nadir olmakla beraber, taş, çömleklerin yapılmasında kullanılmıştır. Birinci predinastik devrin yegâne tipleri ayaklı ve yumurtamsı büyük kâselerdir. Ağızlarının hemen

altında iki kulp vardır. Ve yanları hafifce muhaddep ve ağız kenarları mütebariz küplerdir. (Levha VI a). Predinastik taş kâseler sırf ince taneli sahralardan ve bilhassa basalt ve albatrdan yapılmışlardır. Diğerleri, fildişinden veya devekuşu yumurtası kabuğundan yontulmuştur.

Tuvalet eşyaları gözlerin halâ malakitle boyandığını göstermektedir ki, malakit ya romboid (Levha, VII b, aşağıda, sağda), veya hayvan şeklinde şistten paletler üzerinde eziliyordu (Resim 27). Madde ya hakiki dişler veya yassı fildişi parçaları veyahut benzer şekilde taşlarla süslenmiş küçük torbalarla taşınıyordu. Vücut, çeşitli tatuajlarla örtülü idi. Saçlarda veya perukarlarda, Badari'de olduğu gibi uzun dişli ve fil dişinden taraklar ve aynı işe yarayan fildişi iğneler takılı idi.

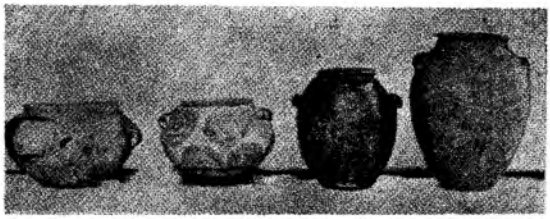
Boynun etrafında, devekuşu yumurtası kabuğundan yapılmış kurslardan, kornalinden, isteatit'ten, feldspattan veya cilâlanmış yeşil incilerden, deniz kavkılarından ve mercandan gerdanlıklar asılı idi. Boyuna, hayvanları, kuşları veya balıkları gösteren ve totemik veya sihirli muskalar olan şistten pandantifler takılıyordu.

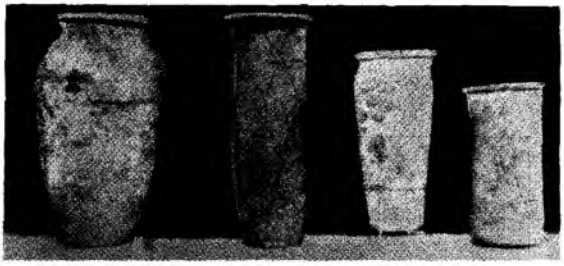
Resim 27 — Balık biçimi şist palet, Negadah, 1/8

Kollar kavkıdan, fildişinden veya sedeften bileziklerle kaplı idi. Heykelciklere bakılır sa erkekler, "étui lybien„ (veya "Penistasche„ = Kadip kılıfı) müstesna, çıplak geziyorlardı. (Levha VII a, ortada) Saçlarında kuş tüyleri takılı idi. Bununla beraber ayaklarında ottan sandallar vardı. Kadınlar kumaştan bir önlük, bazan da perukarlar taşıyorlardı.

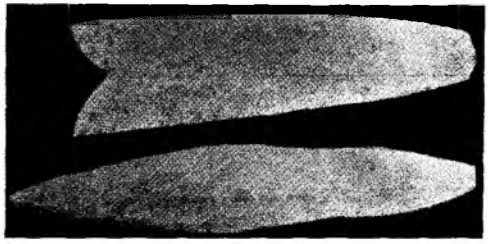
Mezarlar az derin beyzi çukurlardan ibaretti. Cesetler çukurlara bükülmüş bir vaziyette gömülüyordu. Bazan bir mezarda bir çok cesetlerin bulunduğu vakidir. Başka hallerde iskelet kemikleri karma karışık bulunduğundan defnin, cesetin etlerinin ayrılmasından sonra yapıldığı anlaşılıyor. Evvelce zikredilen sihri cihazdan başka ölünün yanında bolca silâh,

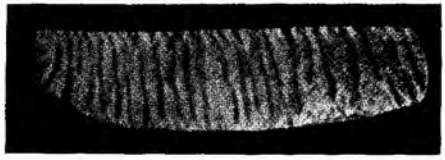
a. Taştan vazolar ve keramikten kopyaları.

b. Dalgalı kulplu vazolar.

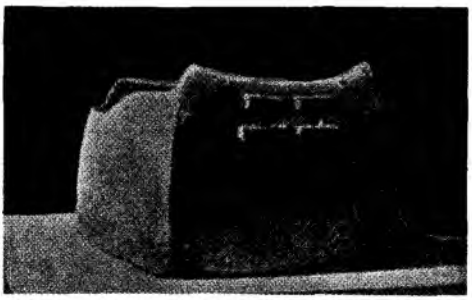
c. V şeklinde lâm; çakmak taşından hançer.

d. Çakmak taşından bıçak.
(Yontarak koparılmış yonga yerleri satıh üzerinde görülmektedir.).

a. Predinastik model. Evcil hayvanlar.

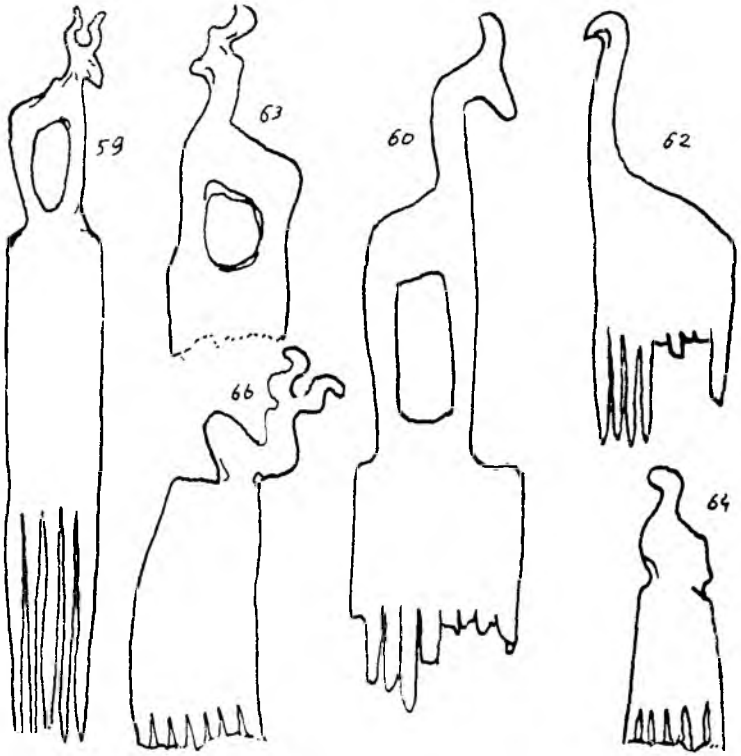
b.

c.

b, c. Orta predinastik bir ev modeli.
British Museum.

süs eşyası, yiyecek bulunurdu. Bunlar ölünün gelecekteki yaşayışında ihtiyaçlarını karşılamak içindiler. Heykelcikler muhtelif kategorilere girerler : ilkönce, fildişlerinden parçalarda yalnız baş oyulmuştur (Levha V a). Sonra fildişinden tamamen oyulmuş bir seri heykelcikler gelir. En eski nümuneler fevkalâdedirler ve büyük bir gerçekcilik ile yapılmışlardır. Bunlar, takriben S. D, 38 de, yani birinci predinastik safhanın

Resim 28 — Fil dişi taraklar. $^1/_2$.

sonuna doğru, kaba, yalnız baş ve gövdeyi gösteren ve "gerzeen„ devirde halâ mevcut olan yontulmamış beceriksiz tasvirlerin yerine geçerler (Resim 29). Topraktan veya balçıktan figürinler, genel olarak çok iptidaidirler. Şahıslar, ayakta veya çömelmiş bir halde, kolları kalkık veya memelerin altında kavuşmuş olarak görünürler. (Levha VII ve VIII).

Bu kompleksi (bütünü) tarife yarayan bütün karakterleri, yerleşik hayat ve bu hayatı mümkün kılan tahıl, evcil hayvanlar, çakmak taşının çok iyi işlenmesi, siyah kenarlı keramik, şistten palet'ler, fildişinden taraklar ve iğneler, kavkıdan ve cilâlı incilerden bilezikler, bütün bunlar, Badariyen'ler tarafından yapılmış keşiflerin islahları yahut da az veya çok doğrudan doğruya müştaklarıdır. Diğer taraftan, beyaz kâselere boyanan veya siyah kâselere ve şist paletler üzerine çizilen sahneler, üslûpları ve manâları bakımından evvelki bölümde tarifedilen "capsien„ resimler ve gravürler ile çok sıkı bir yakınlık gösterirler. Her iki grup, aynı hayata ve aynı enpresyonismaya delâleteder, fakat Mısır'lı artist yeni bir

Resim 29 — Arkayik figürinler, Negadah. $^1/_2$.

ifade tarzı ararken kuzey Afrikalı veya İspanyalı meslekdaşlarının çok aşağısında kalıyor. E. S. Thomas [36] İspanya'nın en muahhar mağaralar sanatının en çok konvansiyonel unsurları ile beyaz ve siyah kâselerin işaretleri arasında mufassal bir karşılaştırmayı, son zamanda, denemiştir. Müellifin meydana çıkardığı bir çok tesadüflere nazaran birinci predinastik safha sanatının yalnız aynı ülküden mülhem olmakla kalmadığı, fakat doğu İspanya sanatının aynı istikametleri takip ederek tekâmüleylediği açıkca görülüyor.

Bundan başka doğu'da ve batı'da kıyafet bir çok benzerlikler gösteriyor. Sahra kayalarında tasviredilen tüylü

[36] *IRAI*, LVI, pp. 385 sq.

başlıklar, çizgili dekorlu beyaz kâselerde tekrar meydana çıkarlar. Balçık ve fildişi heykelciklerdeki kadip kılıfı, Cogoul'da kullanılmış olan aşığa takılan halkaları, birinci predinastik safha'nın kilden heykelciklerinde de mevcuttur. Devekuşu yumurtası kabuğundan yapılan incilerin prototipleri Cezayir'in "capsien„ kalıntılarında vardır.

Predinastik köpek Alpera - da [37] temsiledilmiş köpeğe benzer. Tip bakımından "capsien„ olan mustaraz ok ucu, birinci predinastik safha esnasında, Nubia'da, dişli Badariyen formanın yanı sıra meydana çıkar. Yukarı Mısır'ın eski predinastik medeniyetinde, tamamen Badariyen nilotik bir temel üzerine yerleşmiş olan ve kuzey Afrika'da çok uzun bir geçmişe sahip bulunan bu kadar çeşitli şekillerin bulunması, bu bölümün başında ileri sürülmüş olan nazariyeyi teyidediyor. Birinci predinastik kültürde Badariyen kültüre yabancı yeni Libya unsurları vardır. Getüllü göçebeler çöl haline dönen bir memleketten kaçarak Nil'in bereketli vadisini istila ettiler ve Badariyen çiftçilerle karıştılar. Bu göç Nil vadisinde negroid unsurların ortadan kalkmasını izaha yardım eder. Ve zıt medeniyetlerin ve ayrı geleneklerin karşı karşıya gelmeleri birinci predinastik kültürün gelişmesinin alâmeti olan büyük adımın ileriye atılmasına sebep olmuştur.

---

[37] En tam bir sayış Scharff tarafından verilmiştir, *Grundzüge. pp. 21 sq.*; *AZ*, LXI. 1926 p. 22.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN PREDİNASTİK BİRLEŞMESİ

Yukarı Mısır'da müşahede eylediğimiz tarza muvazi süreli bir evrimden Delta'da bahsetmek mümkün değildir. Merimde kültürü ortadan kalkıyor. Badari'nin kuzeyinde Amrati kültürü izine hiç rastlanmamıştır. Aşağı Mısır'da, yontulmamış figürinler şekilinde resim 29 daki tipin inenlerinden (descendant) olan ve Amrati kültürüne akraba bir kültürün izleri meydana çıkar. Bu kültürün izlerini gösteren bu figürinler belki de Delta'yı terk eden mülteciler tarafından, takriben Menese devrinde Girit'e sokulmuşlardır[1]. Diğer delilleri, son zamanda Kahire civarında Ma'adi[2] de keşf edilen ve aynı devre ait olan bir kültürün bazı şekilleri vermektedir. Bataklık geniş Delta'da yaşama şartları, gerçekten yukarı Mısır'ın dar vadisindeki yaşama şartlarından çok farklı idiler ve daha ziyade VI. bölümde yazacağımız Sumer'in yaşama şartlarına yaklaşıyorlardı. Köyleri su baskınlarından suni setlerle muhafaza etmek ve çakmak taşı ve diğer ham maddeleri aluviyal memleketin sınırından ithal eylemek zarureti vardı. Bu çeşit şartlara uymak, daha güneyde[3] zarurî olmıyan, bir sosyal organizasyon seviyesine ulaşmağı gerekli kılıyordu. Bu bakımdan, Delta çevresine intibaktan doğan bu medeniyetin Amrati kültüründen çok daha yüksek bir tipe sahip olmasını beklemeliyiz. Aşağı Mısır, nihayet Asya'lı ilgileri aşikâr olan daha yüksek bir medeniyetin merkezi olmuş ve bu medeniyet eninde sonunda yukarı Mısır'a kadar genişlemiştir. Gerçekte, bu medeniyet doğrudan doğruya bu sonuncu bölgede tanınmış ise de, onun kuzeyde de mevcut olduğunu emniyetle söyliyebiliriz.

Yukarı Mısır'da amratiyen medeniyetle, gerzeen medeniyet arasında ani bir kopuş yoktur. Gerzeen medeniyet, çok daha

[1] Evans, *Palace of Minos*, II, p. 30.

[2] Menghin ve Amer, *Excavations of the Egyptian University at Ma'adi*. Caire, 1932.

[3] Wainwright, JEA, IX. 1923 k. 27, Scharff, AZ, 61, p. 27.

eski unsurlarla karışarak ve onlara hakim olarak yavaş yavaş nufuz eylemiştir. Yeni tip kâseler, silâhlar ve süsler daima çoğalan bir sayıda çıkmakta ve evvelâ eskilerin yerine geçmekte, sonra da onları tamamen bertaraf eylemektedirler. Buna müvazi olarak, eski medeniyet güdükleşmektedir. Ve şayet siyah kenarlı keramik yapılıyorsa, yeni hiçbir şekil S. D.40 dan sonra meydana çıkmayor.

Yukarı Mısır'da tanıdığımız şekillerdeki gerzeen medeniyet[4], amratiyen medeniyetten, bir taraftan yüksek zenginliği ve teknik üstünlüğü ve diğer taraftan, silâh, çanak çömlek ve kıyafet hususundaki radikal bir değişme - ki mazi ile olan bağın koptuğuna delâlet eder - ile ayrılır. Şayet birinci unsurlar sanat ve endüstrinin müstakil ilerlemelerinden servetlerin çoğalmasından ve dinî ve sosyal düşüncelerin kuvvetlenmesinden mütevellit iseler, silâhların ve kıyafetlerin değişmesi bilâkis dinî ve cenaze merasimine ait ritlerdeki mutlak değişmelere yakın bu değişmeler ancak etnik veya politik sebeplerle izah olunabilir. Bunlar ön geleneklerin tabiî bir mahsulü gibi kabul edilemezler, bilâkis, yerleşmiş adetlerle aşikâr bir ayrılığa delâlet ederler.

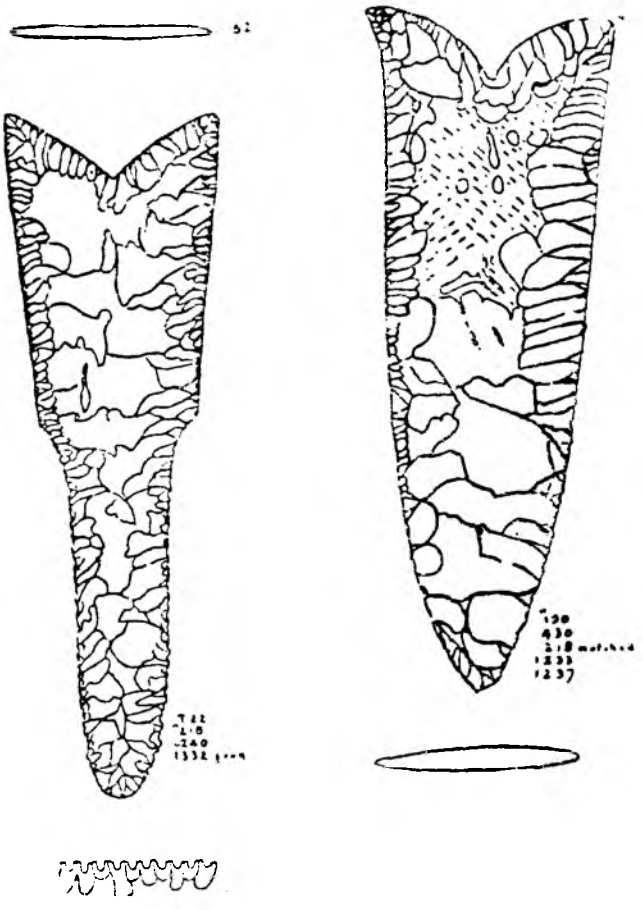
Bu olay, ihtimal yabancı bir nüfuzun mucip olduğu ayrı bir çevreye (cycle) ait kavramların kabul edildiğini gösterir ve gerzeen kültürün Nuba'ya girmemiş olması bizi bu intibaımızda teyit etmektedir.

Geçmiş ile olan bağın kesilmesi aşağıdaki noktalarda kendisini göstermektedir: armut biçimi bir topuz (S. D. 42), kurs biçimi tipin yerine geçer ve o da kült objesi olarak yaşamağa devam eder. Balık kuyruğu biçimi lamlar (tabanı U şeklinde) (S. D. 36) tabanı U şeklinde kırlangıç kuyruklu biçimi lamlara yerlerini bırakırlar (Resim 30). Pala biçimi bıçaklar (Resim 31,84) Virgül tipinin (S. D. 45) yerini alırlar.

Çakmak taşından hançerler meydana çıkar ve tabanı iç bükeyli ok uçları ortadan kalkar. Bununla beraber keski lamlı oka bazan tesadüf olunmaktadır. Hatta orta Mısır'da bile S. D. 43 den sonra figürinler kilden yapılmamışlar ve S. D.

[4] Gerzeen medeniyetin genel hatları hakkında, Petrie *Prehistoric Egytp* ve Scharff, *Grundzüge*'ye müracaat.

45 ten sonra da fildişinden oyulmamışlardır. Buna mukabil kil ve taş kâseler hayvan şekillerini taklit ederler ve fildişi tercihan muskaların ve kaşıkların yapılması için kullanılır ki bunlar amratiyen kültürü için meçhuldürler.

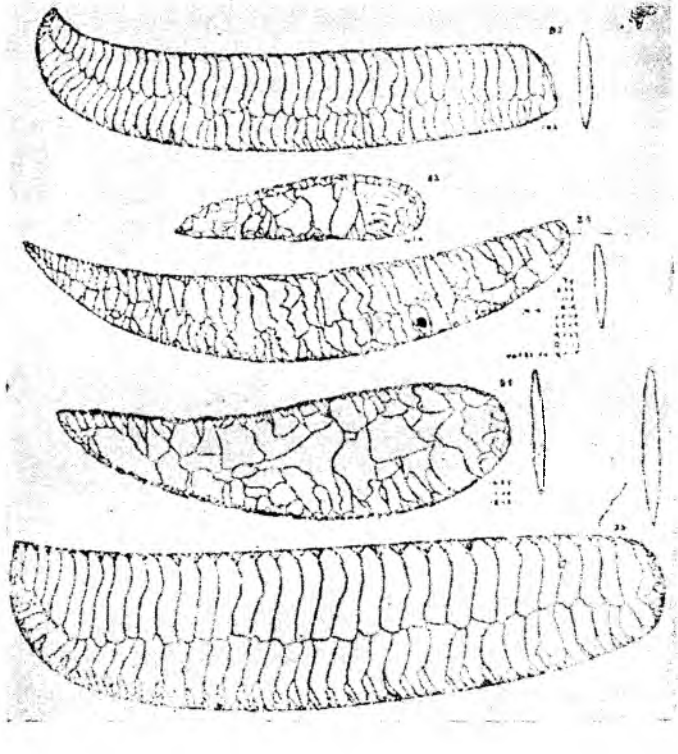

Resim 30 — Tabanı V şeklinde lamalar,
Negadah. Petrie'ye göre. $^1/_2$.

Ev işlerinde kullanılan çanak çömlek-ki etnik değişmelerin en hassas habercisidir kökünden değişmiştir. Siyah kenarlı keramik ve kırmızı keramik yapısı durmamış, fakat yeni şekiller görülemez olmuştur. Çizgili süslü beyaz keramik tamamen

ortadan kalkıyor. Bu medeniyetin karakteristik keramiği, açık deve renkli ve esmer kırmızı renkli resimlerle boyanmış kilden çanak çömlektir. Bunlara boyalı kâseler (vase peint) adı verilir.

O kadar açık renkli eşyanın yapılması teknik bakımından, kırmızı ve siyah mamulâttan çok farklı gelenekleri tazammun eder. Bu boyalı kâselerin ve hususiyle simit (bourrelet) kenarlı, ve boru biçimi uzun kulplu şekillerin prototiplerini

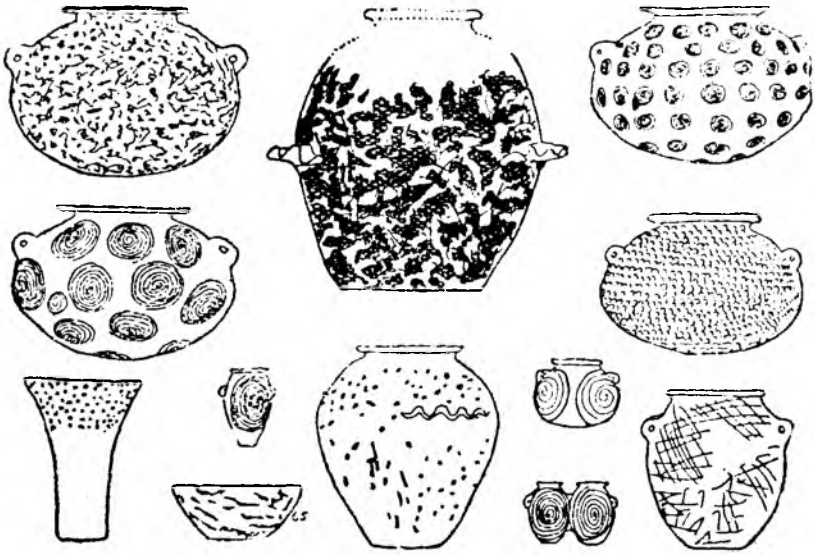

Resim 31 — Çakmak taşından bıçaklar 83 ve 85, Amratiyen. 84, Gerzéen 82 ve 86 geç Gerzéen, $^1/_2$

bakır veya sepetçilikte değil, taş işleri sahasında aramak gerektir. İlk boyalı kâselerin motifleri büyük daneli taşın beneklerini veya bugün olduğu gibi İtalya'da kiyanti (Chianti) adı verilen kırmızı şarabın doldurulduğu şişeleri veyahut zencefil kâselerini saran saz kılıfları taklit ederler. Gerçekten bir çok mezarlar'da taştan yapılmış kâseler vardır ki bunların biçimi

topraktan modellerinin tamamen benzeridirler. Bunlar önceki devrin kâselerinden hem şekilleri ve hem de kaba daneli ve akik gibi rengarenk (jaspée) taşın çokluğu bakımından ayırt olunurlar. (Levha. IX a)

Yeni bir unsuru meşhur dalgalı kulplu küpler-ki gitgide artan soysuzlaşmadan Petrie'nin seriler (séqunces) sisteminin ilk temelini teşkil eylemiştir (Levha IX b)-ve genel olarak kırmızımtrak ve bazan sivri tabanlı kaba bir çok kâseler teşkil eder. Bundan başka, ihtimal ithal malı olan, gagalı bir kaç küp ve hayvan biçiminde kilden veya taştan kâseler bulunur. Bu "thériomorphe„ şekillere yabancı bir etkinin delili gibi bakılmıştır. Fakat tasvir edilen hayvanlar su aygırları gibi aşikâr olarak Nil havzasına ait türleri ihtiva etmektedir ve hayvan biçimi "thériomorphe„ bir kaç kâse, orta predinastik devrin taştan eşyasının tıpkısı taştan ve aynı karakteristik özelliklerle yapılmışlardır. (Resim 32)

Resim 32 — Biçim ve dekarasyon bakımlardan taştan kapları taklid eden boyalı vazolar. (ortada kordonlu iki küp). $^1/_9$.

S. D. 45'ten sonra boyalı vazolar tabiattan, bitkilerden, hayvanlardan, gemilerden alınan konularla bezenmişlerdir.

Bu tema şimdi mücerret ve üslûplanmış olarak işlenmiştir. Ve beyaz dekorlu eski çanak çömleklerin naturalizması ve canlılığı ile tezat halindedir.

Daha az tam olmayan değişiklikler kıyafetlerde ve tuvalet eşyasında görülmektedir. S. D. 42 den sonra uzun dişli taraklar ortadan kalkmıştır. Onun yerine bazan saç iğneleri ve kombine olarak kısa dişli taraklar geçmiştir. S. D. 40 tan itibaren romboid biçim şisten paletlerin ve onlarla beraber malakit torbalarını süsleyen uçların ve dişlerin modası geçiyor. Bununla beraber gözler hayvan biçimi paletler üzerinde ezilen malakit ile boyanmağa devam ediyor.

Manevî hayat sahasında, heykelciklerin terki ve boğa (S. D. 46) sinek (S. D. 48), atmaca ve diğer hayvanların başları şeklinde muskaların kabulü yeni bir ruhî yönelmeye delâlet eder (Resim 35,6). Cenaze ve tedfin ritleri bir devrim geçirir.

Cesetlerin duruşu artık sıkı yönelme kanunlarına tabi değildir. Müşterek mezarlar ortadan kalkar, köpekler artık efendileriyle birlikte gömülmezler ve mezarlarda silâhlar çok daha seyrekleşirler. Bezekler, vazolar ve aletler, defin esnasında kasdî olarak kırılmışlar (yani belki de "öldürülmüş„ ler) dir.

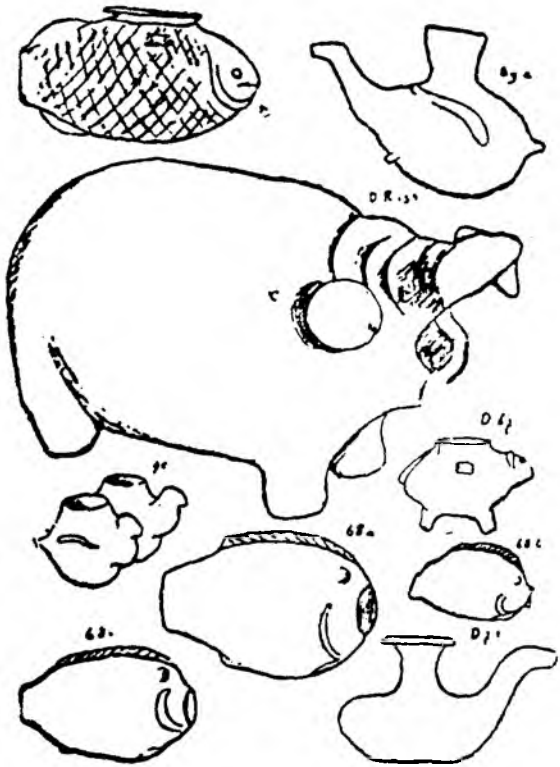
Bununla beraber amratiyen kültüründen Gerzeen kültüre bir geçiş yalnızca bir barbarlığın diğer bir barbarlığın yerine geçmesinden çok daha fazla bir şey ifade eder. Birinci safhada varılmış olan yüksek medeniyet seviyesi muhafaza edilmiştir ve bu temel üzerinde yeni yapılar kurulmaktadır. Yeni fikirlerle ve çok daha geniş münasebetlerle zenginleşmiş bir kompleks (birlik) meydana çıkar.

Resim33 — Bir gemi resmi ile süslenmiş vazo.

Geçimin temelini çiftçilik teşkil etmekte devam ediyor.

Ve avculuğun nisbi önemi, azalmaktadır. Bunu mezarlardaki av silâhlarının ortadan kalkması da göstermektedir. Bazı köyler şimdi kasaba ve şehir olmak yolunu tutmuşlardır. Bunlar büyük sitelerin çekirdekleridirler ki tarihî zamanlar geldiği vakit *nom* adı verilecek olan mahalli bölgelerin merkezleri olacaklar ve hayvanları veya otları temsil eden işaretlerle tefrik olunacaklardır. Bilginlerin çoğu, *nom*'ların tarihi bayraklarının, bölgenin patron veya fetişini tasvir ve temsil eden totemik bayraklardan başka bir şey olmadıklarında hemfikirdirler.

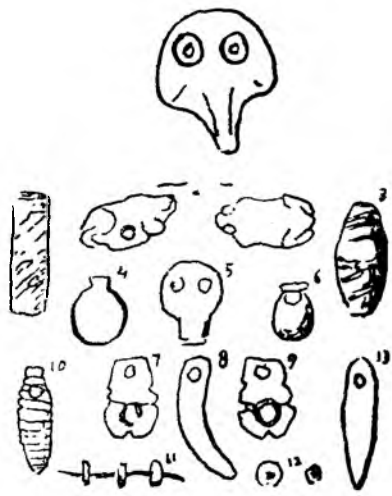
Resim 34 — Hayvan biçiminde (theriomorphique) vazolar ve ibikli vazolar, Capart'a göre $^1/_9$.

İmdi, boyalı vazolar üzerinde tasvir edilmiş olan gemiler, serenlerinde, önde, bir işaret taşırlar (Resim 33). Bu işaretler,

hemen daima sonraki *nom*'ların bayraklarına tekabül etmekle kalmazlar. Fakat aynı vazo üzerinde iki veya üç gemi tasvir olunduğu zaman bunların aynı işaretleri bitişik nomlara ait olurlar [5]. O halde, amratiyen devirde fark ettiğimizi zannettiğimiz totemik klanların, şimdi tarihî merkezlerinde kuvvetli bir surette teessüs etmiş oldukları açık olarak meydana çıkıyor. Bunlardan bir kaçı, yalnız geç kalmadan vukua gelecek olan birleşmede ortadan kalkacaklardır. Totemik organizasyonun yeni bir delilini belki de, yukarıda bahsetmiş olduğumuz muskalar göstermektedirler. Bénédite [6] fil dişinden bazı bıçak sapları üzerinde tasvir edilen hayvan teorilerinin, totemik klanlar arasındaki kavgaları gösteren Piktüral yıllıklar olduklarını tahmin etmektedir. Hayvanlar daima aynıdırlar ve aynı sıra üzere gruplanmışlardır. Yukarı Mısır'ın birinci nom'unun (Elefantin) tarihî alâmeti olan fil başa gelir.

El Amrah (Levha. X) da bulunmuş olan topraktan bir ev bu klanların erkeklerinin meskenleri hakkında bir fikir vermektedir.

Bu, toprak veya hatıllardan yapılmış sağlam bir yapıdır. Uzunluğuna yüzlerinden biri üzerinden tahtadan çerçeveli bir kapısı vardır. Evin yüzü 8X6 metre olarak ölçülmüştür. Mantıkî olarak bu toplulukların, işçinin teknik tekemmülünü mucip olan bir iş bölümüne (iş ihtisası) sahip olduklarını kabul gerektir.

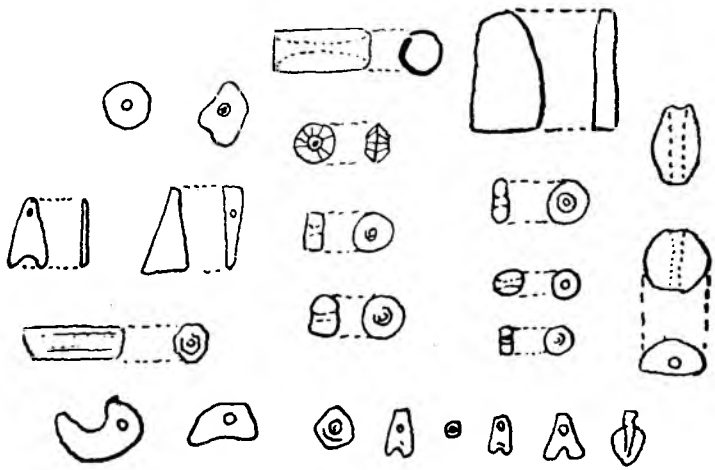
Resim 35 — Muskalar: 1, Boğa başı 2, Kaplumbağa. 3, pençe, v s. 3/4. Petrieye göre, S, D, 65.

Fevkalâde işler, ve en sert taşları işliyebilen bu taş delici ve sıvatıcı ihtisaslaşmaya delâlet ederler.

Bakır bununla beraber nadirdi. Yassı bıçaklar ve keser-

[5] Newberry, LAAA, I, p. 18; V. P. 134; cf. Moret, *Clans*, p. 136. Nil p. 33. [6] JEA, V, p. 225 Sq. cf. p. 123.

ler (Resim 37), bıçaklar ve usturalar (Resim 38), baltalar, iğneler ve küçük pensler yeryer bulunmuştur, fakat ortası kabartmalı S. D. 60 a ait bir hançer (Resim 37, 3) müstesna, bilhassa madenî tip mevcut değildir. Takriben S. D. 50 tarihli ilk madenî hançerler yassı ve üçgendirler. Bunların kolları ay şeklinde olan ve hançerin lamasını her iki yandan sıkıştıran bir sapa takılırlar. Bu usul, daha sonraları Mısır'ın karakteristiğini teşkil edecek olan usulün aynıdır. (Reim 39) Çakmak taşı endüstrisi daima ilerde idi. Gerçekten bu devirde çakmak taşını işleme sanatı 40 dan pek az sonra başlayan, yongalar

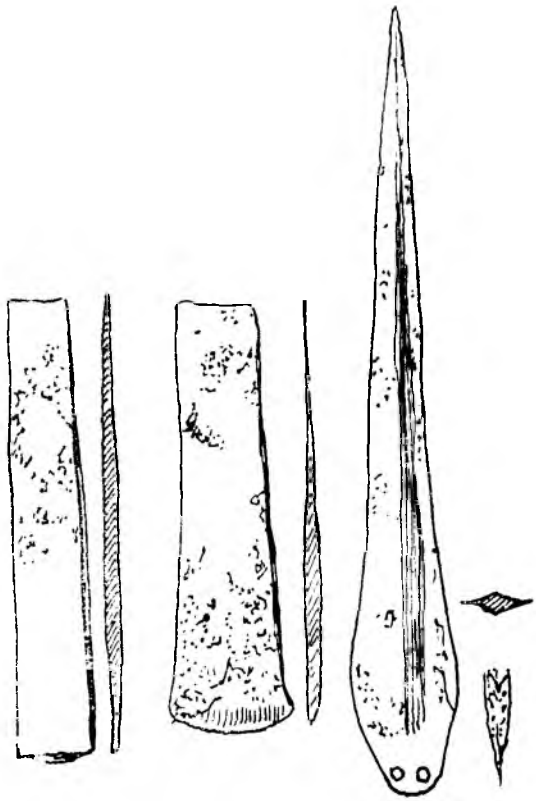
Resim 36 — Taştan predinastik inciler, alt sırada pençe (tırnak) ve sinek biçiminde muskalar.

serisinde işçiliğin evcine varmakta ve S. D. 55-56 nın güzel bıçaklariyle en son haddine ulaşmaktadır. Bu harikulâde lamlar yongalardan yapılmışlardır. Yongalardan yapılan bu lamlar ilkönce cilâlanmışlar ve sonra bunların üzerinden tazyik ile lameller koparılmıştır. Bu ameliyenin bununla beraber pratik hiç bir faydası yoktu (Levha IX a).

Tabiatiyle ticaret çok daha gelişiyor. Orta predinastik devir mezarlarında hem kurşun, gümüş, ametist ve turkuvaz hem de önceki devirde zikrettiğimiz yabancı menşeli maddeler bulunmaktadır. Lapis-Lazuli çok taammüm ediyor.

Dinî hayatın ilerlemesi ve keza damataşı oyunlariyle elde edilen zevkler ruhî bir evrime delâlet ederler.

Ménes'in dinastik tanrısının sembolü atmacanın, Hathor ineğinin muskalarının ve diğer tanrıların alâmetlerinin kullanılması, bu totemlerin ihtimal çoktan mahalli tanrılar mevkiine sokulduklarını ifade ediyor. Fakat ne kutsal yer, ne de tapınak (mabed) olacak bir yer ele geçirilmemiştir. Yalnız mezarlar bu devrin düşüncelerindeki evrim hakkında bize açık bir fikir vermektedir. R. 37

Resim 37 — Bakırdan baltalar ve yassı hançerler. Gerzéen, Negadah. 1/5 Petrieye göre.

İlk mezarların az derin oval çukurları, S. D. 35 den az sonra uzunca bir yarmaya inkılap ederler. S. D. 40 tan sonra

yanlardan birinde hediyeleri-ki zaman geçtikce çoğalıyorlardı-koymağa mahsus bir kenar bırakılmışdır. Yahut bütün çukur ölüye verilen hediyelerle doluyor ve ceset ise kayaya oyulmuş küçük bir odacıkta duruyordu. Diğer hallerde, cesetin etrafında odundan bir nevi sığınak vücuda getiriliyor ve ceset ya tahtadan bir tabut içine yatırılıyor veya dallardan yapılmış bir yatak üzerine konuyordu [7]. Gerzeen devrin sonunda zenginlerin mezarları pişmemiş tuğlalarla örtülmüşlerdir. Hierakonpolis'te bu mezarlardan bir tanesi [8] 4 m. 5X2X1 m. 50 ölçüsünde idi ve enine bir duvarla eşit iki kompartımana bölünmüştü. Bu bölüntü aynı devrin diğer mezarlarında da bulunmaktadır.

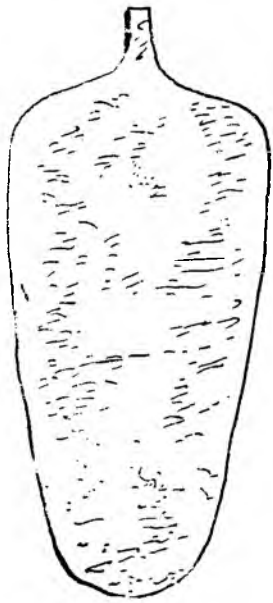
Hierakonpolis'teki bu mezar yegâne bir özellik arzeder: Duvarları çamurdan bir sıva tabakası ile sıvanmış, sonra bir duvar resmine fon teşkil etmek üzere sarı aşı boyası ile badana edilmiştir (Resim 40) Artist, boyalı vazolar üslubunda, kırmızı, siyah ve beyaz renkte, av sahneleri, insanlarla kayıklar arasında kavgaları, dansları gölge gibi resimlemiştir. Bu resim, aksaklıklarına rağmen, hem sonraki mezar fresklerinin atası ve hem de prehistorik vazolardaki resimlerin doğrudan doğruya zadesidir. Bu resim tarihî zamanların majik olduğu bilinen sanatı ile yine majik mahiyette olduğu tahmin edilen, uzak bir geçmişin, sanatı arasında mutavassıt halkayı teşkil eder.

Tarif ettiğimiz mezar serileri sosyolojik bir mana da taşırlar. Biz burada, son haddini Hierakonpolis resimli mezarında gördüğümüz, yükselen bir servet ve iktidarın merkezleşmesini keşfediyoruz. Bu muhteşem kabirde yatan, klanın basit bir şahsiyeti değil, fakat bir şeftir. Halk kütlesinin üstünde, bir kıral otoritesi altında memleketin birleşmesi için yolu hazırlamakta olan bir iktidar ortaya çıkmıştır. Orta predinastik safha esnasında Yukarı Mısır'ın kültürünü ayırt eden yeni unsurların şimalden veya şimal-doğudan geldiği umumiyetle kabul edilmiştir. Bundan başka yenilikleri vücuda getirenlerin S. D. 39 dan önce, çok uzun bir zaman esnasında, Yukarı Mısır ile temasta oldukları da hemen hemen şüphesizdir. Çünkü bu

[7] *El Amrah*, p. 7,
[8] *Hierakonpolis*, II. p. 21.

tarihten önce münferid boyalı vazolar Yukarı Mısır'a varmak için yollarını bulmuşlardır. Hiç olmazsa, bu unsur Petrie [9] tarafından doğu çöl sakinlerine atfedilmiştir ki burada fizik şartlar vazoların yapılmasına yarayan taşların kullanılmasını kolaylaştırabiliyorlardı ve Mısır prehistoryasının öncüsü Petrie'ye göre saçları kuyruk biçiminde toplanmış bu adamlar, ilk Firavunlara, orta predinastik mezarlarda bulunmuş tipte taştan yapılmış vazoları vergi gibi vermek için oradan geliyorlardı.

Dalgalı kulplu küpler, diğer taraftan Petrie, Frankfort [10] Scharff [11] tarafından Filistin ve Suriye'ninkilerle karşılaştırılmışlardır. Herhalde Asya ile temasların olmuş bulunduğu muhakkaktır.

Resim 38 (Solda) — Yassı bıçak veya ustra, $^1/_2$.
Resim 39 (Sağda) — Bakırdan ve fildişi kabzalı yassı hançer El Amrah restore edilmiştir, $^1/_4$.

Armut biçimi topuz, hayvan biçimi vazo, gagalı vazo ve ihtimal açık bir zemin üzerine, içabeden teknik usullerle yapı-

[9] *Preh. Egyt.* [10] *Studies*, I, p. 104.
[11] *Grundzüge*, p. 32, fakat Bak. *Schmidt-Festchr.*'te Junker'in tenkitleri.

lan koyu dekorasyon geleneği, bütün bunlar Önasya boyunca Kiş ve Susa'ya kadar uzanan büyük kültürel sahaya ait unsurlardır ki diğer bir fasılda daha iyi anlamağa çalışacağız. İptidai bir yazıtı ihtiva eden yegâne bir silindir nümunesi (S. D. 46) bizi aynı tarafa yöneltmektedir[12]. Orta predinastik Mısır medeniyetinin hiç olmazsa köklerinden biri Asya toprağına derince sokulmuştur.

Suriye'den mülhem Osiris efsanelerini ve güneye doğru genişlediğinde, doğu Delta'nın hâkimiyeti altında memleketin bu ilk birleşmesini, haklı olarak bu komplekse bağlamak kabil olacaktır. Junker, bunu birçok efsanelerden ve bilhassa Osiris ve Seth arasındaki mücadelelere ait efsanelerden istihraç etmiştir.

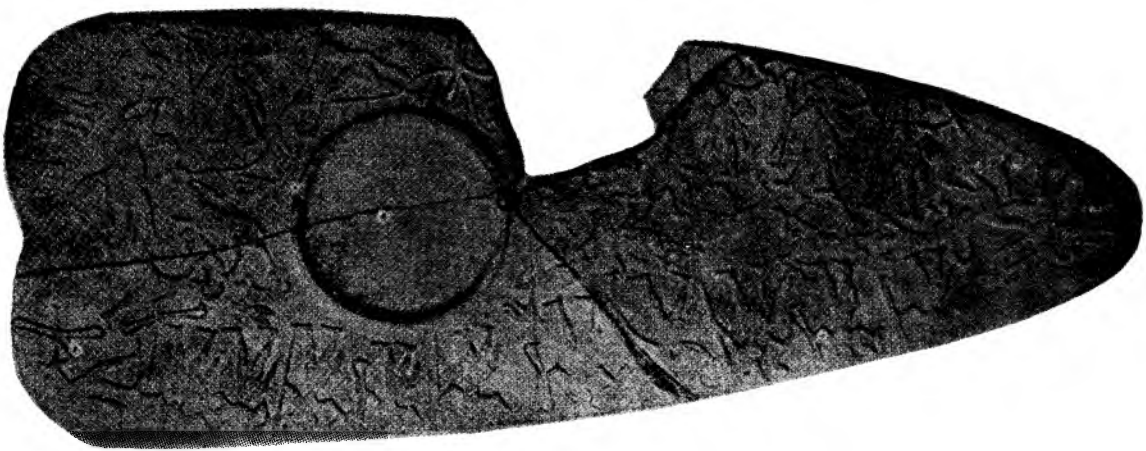
Fakat gerzeen medeniyet kültür bakımından Asyalı bölgeye mensup ise de, onun merkezi batı Deltada kurulmuştur. Burası Libyaya ait Tehenü memleketi, Newberry'ye göre Zeytin Ziraatinin vatanıdır. Hemen yanında mina imaline yarayan geniş natron depoları mevcuttur.

İmdi, Newberry[13] boyalı vazolarda tasvir edilen 288 gemiden 166 sında Harpon nomunun işareti dikilmiş olduğunu, bu nomun tarihi zamanlarda Nil'in Kanopik ağzında bulunduğunu göstermiştir. Buna mukabil diğer 80 gemi ise batı Delta'ya merbut nomların işaretini taşırlar. Diğer bir işaret olan balık, tarihimizde ortadan kalkar, fakat Ege'nin eski gemileri üzerinde tekrar gözükmeye başlar. Newberry, bundan başka, Mısır'ın belli başlı limanının batı deltada, harpon nomunda bulunduğunu tespit etmiştir. O halde Mısır, batı delta vasıtasiyle Girit ile temasa girmiştir. Suriye etkileri de aynı deniz yolu ile naklolunmuşlardır.

Orta predinastik kültür o halde, büyük bir kısmı itibariyle bu aşağı Mısır'ın mahsulüdür ve yukarı Mısır'a genişlemesi kuzeyin kültürel üstünlüğünü göstermektedir.

S. D. 45 ten sonra ithal edilen ve gemi resimlerini taşıyan vazoların tasvir ettikleri gibi cenuba yeni kültürün zorla sokulması ve batı delta kudreti, kuzeyin politik egemenliğini

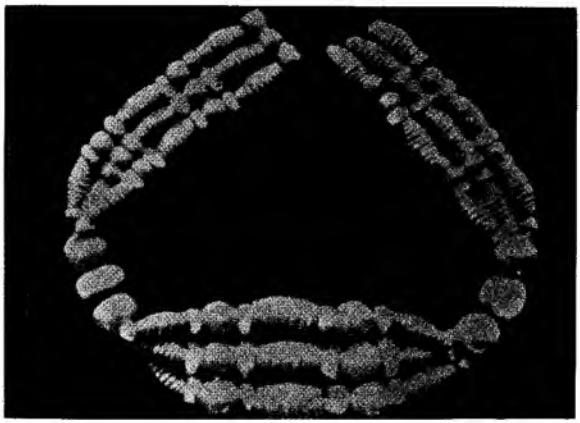
[12] *El Amrah*, pl. VII, I.
[13] LAAA, V, p. 134.

Aslan avı paleti.

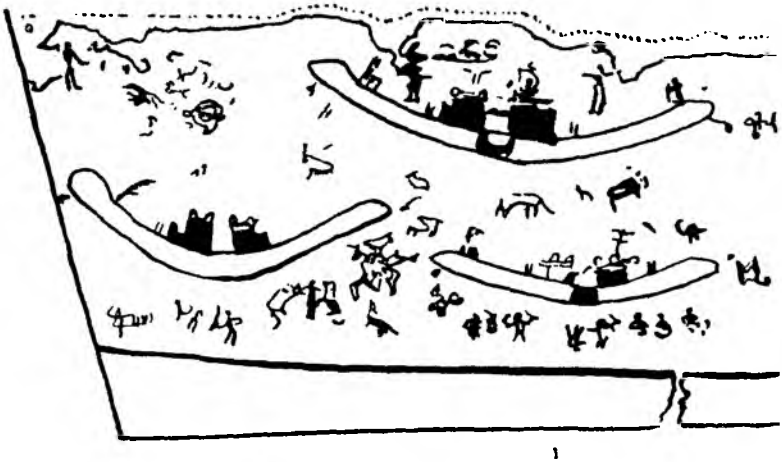
a.

b.

a, b. Bilezikler; Kıral Zer'in mezarından 4/3.

aksetiriyorlar mı? Bu egemenlik Sethe'nin tefsirine nazaran Shemsou Horların efsanesinden anlaşılmaktadır. Harpon bayrağı altında seyrüsefer eden gemiler Horus'a refakat eden Mesniu veya Harponör'lerin [14] gemileri midirler? Yeni gerzeen kültürün güneye doğru ilerlemeleri bazı filologların teorisine uygun olarak başlangıçta hami olan bir dil temeli üzerine sami unsurların karışmasına mı tekâbül ediyorlar? Memfis

Resim 40 — Hiérakonpolis de bir mezarın duvar resmi.

ve Héliopolis takvimi ve keza Delta yazısı bu devirde mi bütün Mısır tarafından kabul edilmiştir? İsa'dan önce 4236 daki birinci (sothiyak sikl) S. D. 45'e takribi olarak tevafuk edecek midir?

Bütün bu teoriler makul görünmektedirler. Çok sonra topuzu ve oku ifade edecek olan hiyeroglif işaretler, gerzeen kültürün armut biçimi ve ucu bıçaklı tipleridir Atmaca-Horus orta predinastik mezarların muskalarında ve boyalı vazoların işaretleri arasında gözükür.

Horus'un güney tapınağının hemen yanında, hemen hemen kıralî olarak tavsif edilebilinecek bir mezar bulunmaktadır.

Bu çekici teorinin herkes tarafından kabul edilmediği de malûmdur. Sir Flindrs Petrie bir başka teoriye taraftardır.

[14] AZ, LIV, 1918 p. 50; Moret Nil, p. 126,

Petrie Horus klanına bağlanması gereken ve güneyden gelmiş olan bir dinastik ırkın varlığına inanır.

Orta predinastik safhanın sonuna ait bulunan ve Bénédite'e [15] göre yukarı Mısır klanlarının mücadelelerini gösteren ve fil dişinden oyulmuş bıçak saplarında atmaca yoktur. Fransız bilgini bundan bu anıtların Hor-öncesi (pré-horien) olamıyacakları neticesine varmaktadır. Yukarı Mısır'ın Shemsou-Horlar tarafından zaptının S. D. 63 den sonraki bir tarihte vukua geldiğini kabul lâzım geliyor. Atmaca klanının muvaffakiyetlerini hikâye eden en eski belge aslan avı paletidir ki o da Menes'ten çok önce olamaz ve takriben S. D. 70'e düşer. Temayı, batı Delta'nın Libyalılara karşı kazanılan zaferleri teşkil eder. Mısır efsanelerini tefsir etmek ve onları arkeolojik belgelerle irtibat haline getirmek filologların işidir. Biz de daha ileride Mezopotamya'nın ve protodinastik medeniyetin münasebetlerini gözden geçirdiğimiz zaman bu dinastik ırk teorisi üzerine döneceğiz. Burada geleneğin arkeolojik bir faraziye ile kabili telif olduğunu göstermek bilhassa lüzumludur. İleri bir medeniyetin merkezi Delta'dır ve bu medeniyet yukarı Mısır'ın yerli kültürünün üzerine yerleşmiştir.

Buraya kadar Nil vadisindeki medeniyetin gelişmesini inkıtasız ve harice karşı bağımsız bir oluş (processus) ile izah kabildi. Her ne kadar, bir etnik unsurdan fazla etnik unsur bu medeniyet gelişmesinde bir rol oynamış ise de ve iki medeniyeti ayırt ediyorsak da, bütün keşifler ve en önemli icatlar Nil havzasında yapılabilmişlerdi. Gerzeen medeniyetin Asya ile olan ilgileri doğrudur. Fakat onun Asya'ya karşı borcunu hiç bir şey isbat etmiyor ve Mezopotamya'lı paraleller, hiç olmazsa teori olarak, Mısır'dan gelmiş medenileştirici bir ceryanın hasılası gibi de tefsir olunabilirler. Yağmur periyodu esnasında muadil bitkilerin varlığı malum olduğuna göre, Nil vadisinde, muntazam zirai kültürlerin kolay gelişmesi için şartlar ideal şartlardı. Zeytin ziraatinin batı Delta'da başladığı umumiyetle kabul edilmiştir. Malakit ile boyanıp süslenmeği itiyat edinmiş olan predinastik Mısır'lılar bakır cevherini daima kullanıyorlardı ve cevhrin maden haline inkılâbı da, tesa-

[15] JEA, V, p. 225 sq. cf. p. 123.

düfen ve belki de gözleri önünde, cevherin sıcak küller üzerine düşmesiyle vukua gelmiştir.

Tasa devrinde vadi, agacı yaracak bir alete ihtiyaç duyulacak derecede ağaçlık idi ve bu hal cilâlı taştan baltaların evrimini mucip olmuştur. Nehir şartları ilk gemi seferleri deneylerine ziyadesiyle müsait idiler. Çok yukarda gördüğümüz gibi Badariyenler ve Amratiyenler, sonraki bütün gemilerin atası gibi kabul edilmek istenen bir gemi yapmasını bilmişlerdir. Paleolitik avların işaretleri üzerine dayanan bir yazının ilk unsurları çoktan tasavvur edilmişti ve eski predinastik devirde sosyal bir müeyyide kazanmışlardı. Barbar devrin Avrupalıları için tarif edilen ve neolitik kültürü kalkolitik kültürden ayırt eden bütün unsurların, Mısır'da güney ve kuzeye müşterek paleolitik mirastan doğduklarını haklı olarak kabul mümkündür.

Bu devirde Mısırlıların tecerrüd halinde yaşayamadıkları da muhtemeldir. Tasa devrinden sonra, odun, malakit, baharat ve diğer zarurî iptidaî maddelerin tedariki kâfi değildi. Medenîleşen ve ihtiyaçları çoğalan bir halk - ki predinastik klanların durumu böyle idi - bu mahsulleri hariçten temine mecbur kalır. Bundan başka, o vakitler daha Atlas'tan Zagros'a kadar uzanan çayırlar dağınık bir halde yaşayan ve bu dağınıklıklarına rağmen bir temadi (continuum) teşkileden göçebe kabilelerle meskûndu. Mısır mezarlarında bulunan yardımcı maddeler, İran'a, doğu Anadoluya ve şimal Suriye'ye kadar uzanan bu ticarî münasebetleri, her bakımdan isbat ederler. O halde Mısırlıların icat ve keşiflerinin İran platosunda, Küçük Asya'da ve Girit'te yayılması ve taklit edilmesi için fırsatlar yok değildi. Mısır medeniyetinin istiklâli ve bütün diğerlerinin de bu medeniyete bağlılıkları iddia olunduğu kadar mutlak mıdır, bu noktayı daha ilerde araştıracağız. Her halde şimdi bir noktaya ulaşıyoruz ki bu noktada, geçmişi ne olursa olsun bu devirde orijinal, mustakil ve teferrüt etmiş bulunan diğer bir medeniyet merkezi ile açık temaslar teessüs ediyor. Mısırda sonuncu predinastik ve protodinastik safhalar birbirlerinden, Nil'de Mezopotamya menşeli eşyanın, teknik usullerin ve artistik motiflerin (bunlar Mezopotamya'da uzun bir müddet yaşamış iseler de Mısır'da şurada burada tesadüf olunur ve geçici bir rağbet görürler), meydana çıkmasiyle ayırt olunurlar.

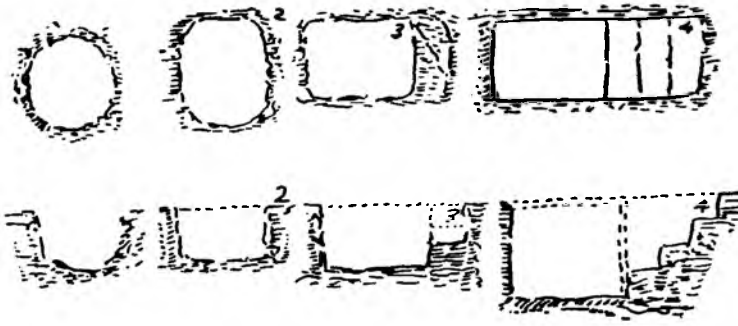
BEŞİNCİ BÖLÜM

SÜLÂLELERİN ZUHURU

S. D. 63 ve 76 arasındaki devirde kasabalar, şehirler haline inkılâp ve mahalli şefler ilahî kırallık haşmetini elde ediyorlar ve harpçı klanlar tek bir devlet halinde birleşiyorlar.

Fakat şehirlerden hiç bir şey kalmamıştır ve yalnız mezarların tedrici bir surette farklaşması[1] gittikçe mürekkepleşen sosyal bir hiyerarşinin doğduğu şüphesini bizde uyandırmaktadır. Uzak memleketlerle temas neticesi sanat ve endüstrinin maruz kaldıkları hamleyi ve iç harplerinin sona erdiğini tayinde tek miyarımız da, keza mezar eşyasıdır.

Bütün bu devir esnasında, yoksul vatandaşlar yine basit çukurlara gömülmüşlerdir. Fakat zenginler ruhları için çok daha özenilen bir karargâh istiyorlar. İlerlemeler ayrı ayrı istikametler takip ediyor ve ançak memleketin birleşmesinden sonradır ki yeniden bir noktaya teveccüh ediyorlar.

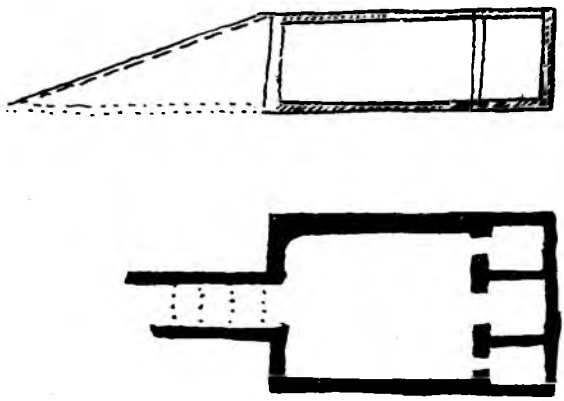
Resim 41 — Mezar tiplerinin evrimi. Garstang'a göre.

El-Kab mezarlığı, yarmanın derinliğince evrimi tetkike müsaittir. Zaman içinde ilerlendikçe ve servet toplandıkça, mezarın kum içinde daha derinde, ana kayaya kadar kazıldı-

[1] Mezar mimarisi hakkında, Bak Mac Iver, *El Amrah*, p. 7, Garstang, *Third Egyptian Dynasty*, Reisner, *Naga-ed- Der*, ve Peet, *CAH*, I, p. 239.

ğını görüyouuz. O vakit tabutu taşıyanların ve onları takiben gelecek olan hediye taşıyıcıların inmelerini kolaylaştırmak için basamaklar kazmak icabedecektir. Bundan sonra, ağaçtan hatıllar ve kazıklarla bir tavan inşa ediliyor. El-Amrah'da cesedin konduğu yer özel bir ihtimam konusudur. Bu yer büyütülmüş ve ilkel çukurdan, sazdan bir bölme ile ayrılmıştır ve en sonunda da müstakil bir oda haline inkılâp etmiş ve sazdan bölmenin yerinde tuğladan örülmüş bir duvar kaim olmuştur.

Başka hallerde, çukur tuğla veya tahta ile örtülmüş ve Hierakonpolis'teki boyalı mezarda olduğu gibi mustaraz bir duvar sayesinde esas bir çukurla, hediyelerin bırakıldığı bir mescide (chapelle) bölünmüştür. Aynı istasyonun, ne yazık ki tarihlendirilemiyecek olan başka bir mezarında [2] oda, çölde bulunan gre taşından üç kapak taşının dikilmesiyle yapılmış ve bir dolmen tarzında dördüncü bir kapak taşı ile de üstü örtülmüştür.

Resim 42 — Birinci sülâle devrine ait cenaze odası.

Çok defa da odaların tahtadan bir duvarları vardır ki ikinci sülâleden itibaren bu tahta tavanın yerine tedrici bir surette, pişmemiş tuğladan bindirme tarzında yapılmış bir tavan kaim olacaktır.

[2] Hierakonpolis, II. p. 23 ve 51.

Takriben S. D. 77 den sonra, diğer mezarlıklarda bir üst yapı, toprağın üstünde gözükmeye başlıyor.

Helvan civarında, satıhta taş yığını halinde bir kaç neolitik mezar bulunmuştur, ve Reisner tuğladan ilk mezarların, toprak yüzü seviyesi üstünde hem anıt ve hem de cenaze hediyelerini almağa müsait bir mescit hizmetini gören yapıya sahip olduklarını tahmin etmektedir.

Birinci sülâlenin özel mezarlarında, esas mezar derin bir kuyudan ibaretti. Bunun üzerinde ihtimal kumla dolu ve tuğladan yapılmış bir odacık yükseliyordu. Batısında ve alçak iki yarık sayesinde birinci odacık ile ittisal halinde çok daha küçük bir odacık bulunuyordu ki burası daima vazolarla dolu bir halde bulunmuştur. Burası belki de ölüye ait bir mescit hizmetini görüyordu (Resim 43)[3].

Abydos'ta birinci sülâle kıral mezarlarının yapıcıları [4] hayattakilerin evini toprak altında tekrarlamak işini çiddî olarak gözönünde tutmuşlardır. Çukur 14.50×13 metre bir yüzey üzerinde tuğla ile örülmüş muazzam bir çukurdur. Ortada 8.50 × 8.50 metre ölçüsünde ve tahta ile kaplanmış salon, yani bizzat ölüye ait olan oda bulunuyordu. Tahtadan çatı, kuyuların duvarlarından ayrılan ve bir seri küçük anbarlar teşkil eden istinat duvarlarına dayanıyordu. Yapının çevresinde, ve belki de kıral efendilerine mezarında refakat etmek için öldürülen kurtizan ve hizmetçilerin cesetlerini ihtiva eden daha küçük mezarlar sıralanmıştır. Birinci sülâlenin sonunda bu mezarların plânı, ölülerin odasına inen merdivenli bir geçit ilâvesiyle tamamlanmıştır. Kuyu bazan granit kapak taşlariyle döşenmiştir. Müteakipsülâle zamanında pişmemiş tuğladan yapılmış bindirme bir kubbe tahtadan tavanların yerine geçer.

Resim 43 — Tarkhan'da küçük ölçüde mastaba.

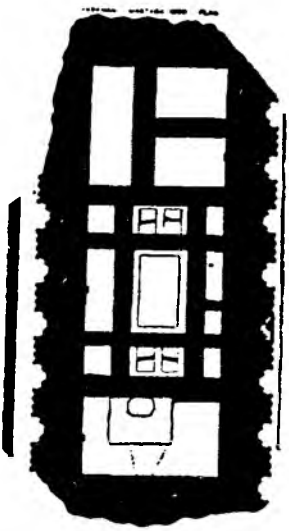
[3] Mastaba'lar hakkında iyi resimlar *Tarkhan* I, II de bulunur.

[4] Petrie, *Royal Tombs of the First Egyptian Dynasties.*

İlkel bir şeklini Tarkhan'da gördüğümüz üst-yapı aynı sülâlenin diğer mezarlarında Mastaba adı verilen anıtsal bir yapı haline inkilâp etmiştir. (Res. 44 [5]). Bu dik dörtgen şeklinde tuğladan muazzam bir bloktu. Bir çok odacıkları vardı. Ve esas çukur merkezi odanın altına kazılmıştır. Dış duvarının mimarisi özel bir şekilde süslenmişti; doğu duvarının içerlek olan iki kısmı tahta veya tuğladan bir kaplama ile ayırd edilmiştir. Buraları cenaze merasimine ait kutsal yerler hizmetini görüyorlardı. Heyeti umumiyesi tuğladan bir duvarla çevrilmiştir ve hizmetçilerin cesetleri ve hatta bir vakada, iki eşeğin cesedi de bu duvar ile mastaba'nın cephesi arasına konmuş bulunuyorlardı.

Üçüncü sülâle zamanında bütün yapılar taşla yapılmıştır. Toprak altı kısmında büyütülmüş ve bazan tuğladan hakiki bir kubbe ile örtülmüş bir giriş merdiveni ile techiz edilmiştir. Nihayet bir seri mastabaların üst üste gelmeleri, Zoser zamanında, Sakkarah'ın merdivenli meşhur ehramına müncer olmuştur.

O halde, ikinci predinastik safhadan itibaren üçüncü sülâleye kadar, cenazeye ait anıtların evrimini takipeylemek kabildir. Bu devamlılık gerçek midir yoksa zahiri midir? bu mesele üzerine, predinastik medeniyetin diğer taraflarını inceledikten sonra tekrar döneceğiz. Endüstrinin ilerlemesi de servetin çoğalmasını, iktidarın temerküzünü ve şehir hayatının başlangıçlarını aksettirmektedir.

Resim 44 — Tuğladan yapılmış büyük mastaba, Tarkhan

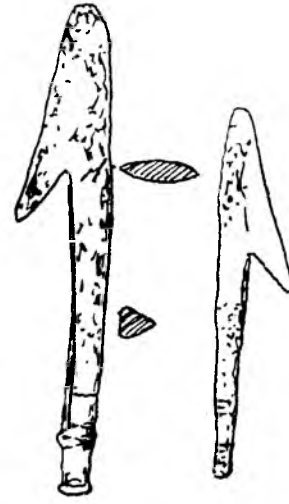
Bakır, aletler, silâhlar ve keza kaplar için bolca kullanılmaktadır. Aletler, tabanları paralel ve laması şişkin olmayan yassı baltalar, müdevver uçlu keserler ve müdevver lamalı bir harp baltasından ibarettirler. Bunların hiç birinde sap geçecek delik yoktur. Doğrudan doğruya sapa sokulmuşlardır. Keserin

[5] Mastaba'lar hakkında iyi resimler *Tarkhan* I, II de bulunur.

umumiyetle bir ucu müdevverdir. Bu tiplerin meydana çıkması Suriye ile muntazam münasebetler kurulmasının mucip olduğu tahta işçiliği sanatındaki bir rönesans ile müterafıktır. İki keserli yassı bıçaklar ve bakırdan harponlar önceki bir devirden alınmışlardır. (Res. 45), Fakat bakırdan olta iğnesi (Res. 22, 9) ilk defa Menés sülâlesi zamanında meydana çıkar. Bakırdan hançerlerin romboid bir profilleri vardır ve yüzlerinin orta hattında kuvvetli kabartmalarla takviye edilmişler. Mızrak uçları, sopanın yarığına yapışan yassı pir parça ile nihayetlenirler. Tarkhan'da bulunan bir mızrakta aynı zamanda hem sapı ve hem de perzevaneyi (soie) kuşatan bakır bir halka mevcuttur. Sopa geçmeye mahsus delikli hiç bir silâh bulunmamıştır. Ve Mısır'lıların iç kalıp dökmesini bilmedikleri katidir.

Meteor demirinden bir kaç danenin Gerzeh'de bulunmuş olması metalürji tarihinde bir önem ifade etmez. Bununla beraber maden, çakmak taşının önemini azaltmamıştır. Gerçekten ilk sülâleler zamanında bile bakır nadirdi ve hatta Ehram'lar devrinde dahi büyük inşa işlerinde kullanılan aletler, ziraat aletlerini bir tarafa bırakırsak, halâ taştan idiler.

İlk şehirlerin mevkilerinden [6] çakmak taşı yumruklarından yontularak yapılmış yüzlerce çapa (Res. 46), orak, kaba lamlar, kurs biçimi kazıyıcılar ve diğer yongalar (éclat) elde edilmiştir. Bu aletler bazan iyi işlenmiş iseler de orta predinastik devrin aletlerinin üstünlüğüne asla ulaşamazlar.

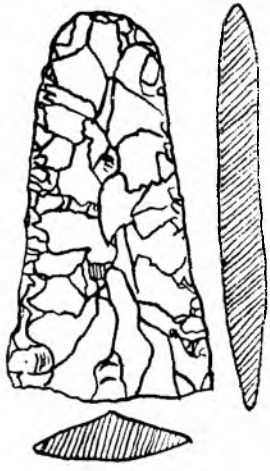

Resim 45 — Son predinastik safhanın bakırdan yapılmış harponları, $^2/_3$.

İlgiyi çeken bir kaç seri eski çakmak taşından aletler sonradan, madenden yapılmış bazı aletler arasındaki yakınlığı göstermektedir. Bir ucu müdevver ve diğeri dörtköşe bir traş bıçağı (bir lamın ucundaki klâsik kazıyıcı lama benzer).

[6] Cf. Petrie, *Abydos*, I.

Menes devrinden, ta Hetep-Heres'in mezarında altından yapılmış kendi zıddı yanında saplı bir tıraş bıçağının meydana çıktığı zamana kadar takip olunabilir. Aynı mezarda tamamen tıpkısı ve altından bir kopya ile birlikte, nihayet dörtköşe mustatil yonganın nihai şekli meydana çıkar. Bu yonganın yumrulu yüzü tamamen düz ve mukabil yüzü ise kalem ucu şeklinde muntazam bir surette yontulmuştur. Bu da şüphesiz bir tuvalet aletidir. Bıçak biçiminde nihayetlenen ve belki de önceki devrin kırlangıç kuyruğu biçimli lamınadan (Res. 58) muştak olan lam armut biçimi topuz, bıçak biçimi ok ucu, boomerang ve içbükey kalkan gibi diğer protodinastik tipler de dikkatle yontulmuşlardır. Aslan avını tasvir eden palet,

Resim 46 — Çakmak taşından çapa, 1/3.

Resim 47 — Çakmak taşından ustra laması 1/2.

çok defa çifte balta ile karıştırılan bir silâhı temsil eder. Artist bununla beraber, sapın, minoen silâhta olduğu gibi, içinden geçmeyip silâhın baş tarafından takıldığını göstermeğe gayret etmiştir. İhtimal oldukça benzer bir tipin Fayum endüstrisinde bulunmuş olduğu yarıklı bir topuzun aynı bahis mevzuudur. Bununla beraber, protodinastik vazolar üzerine çizilmiş olan ve çifte baltanın minoen işaretine tamamen

benziyen iki tasviri aynı suretle tefsir imkânı olup olmadığını kestirmek oldukça güçtür [7].

Vâkıa, estetik bakımdan keramik soysuzlaşmağa başlamış ise de, bazı müellifler, bir nevi tornanın kullanılmağa başladığını düşünüyorlar. S. D. 60'a doğru boya ortadan kalkıyor ve sırlı bir boya ile süslü, ve ithal edilmiş bir kaç vazo bir tarafa bırakılırsa, yüksek hararetle pişirilmiş bir kaç kırmızı veya esmer vazodan başka bir şey kalmamıştır. Sivri tabanlar ve hivyeli (çenberli) boyunlar çok rağbet görürler. Fakat kulplar ortadan kalkarlar. Takriben S. D. 70'e doğru yeni bir tip meydana çıkmıştır. Bu, boru şeklinde açık ve çok defa cidarları üçgen biçiminde deliklerle delinmiş bir taşımaklık (support) dir. Mezopotamya'da, tıpkısı olan tip çok münteşirdir [8]. Lüks keramiğinin soysuzlaşmasının iki sebebi vardır: bir taraftan maden ve kıymetli taşlar, topraktan sofra takımını zenginlerin sofralarından kovarlar ve diğer taraftan şehir hayatının sebep olduğu ihtisaslaşmak dolayısiyle çömlekçilik sanatı endüstrileşir ve zenaat işinden toptan iş çıkarmağa doğru tekâmül eder.

Resim 48 — Uç biçiminde nihayetlenen çakmak taşından lamalar. Kıral mezarları, 1/2.

Umumî heyetiyle, taştan vazolar, çok yeknesak bir manzara gösterirler. Orta predinastik safha esnasında rağbet görmüş olan taşların güzel verileri, albatr ve basalt için terk edilmişlerdir. Bu sonuncu maddelerde, eski predinastik devirde, her ne kadar obsidiyenden ve necef taşından vazolar kıral mezarlarında nadir ise de, yine çok büyük bir rağbet görmüşlerdir.

En çok yaygın olan şekil büyük üstüvane kâsedir, ve çenberli kulplu ve keza çok popüler olan, bodur kâseler orta predinastik safhada çok bilinen tipten müştaktırlar. Önemli yeni bir tipi, içerisine çift iki kupanın kazılmış olduğu bloklar

[7] Evans, *Palace* II, p. 28. V inci Dinasti zamanında bu işaretle temsil edilmiş bir kült objesi vardı. Cf. Hall. *Civilization Of Greece in the Bronze Age*, pp. 25 s.

[8] Franafort, *Seudies*, I.

teşkil eder. Topraktan kaideler gibi, bu da tamamen Mezopotamya'lı bir tipi hatırlatır.

Kıral mezarları kil ve taşın yanı başında, saksı sırlı ve fayanstan kâseleri ihtiva ederler. Madenden kaplar, tabaklar taslar ve iki parçadan yapılmış ayaklı bir kâse (gobelet) (Resim 49'da görüldüğü gibi gövde ile ayağın birleştiği yerde bir çenber gövdeyi kuşatır) ve daha sonra gagası yapıştırılmış küpler ile temsil edilmişlerdir.

Boğaların tırnakları biçiminde ayakları oyulmuş olan sedirler[9] -ki S. D. 66 dan itibaren tabut gibi kullanılmışlardır- doğramacılık sanatını gösterirler.

Bu arada birkaç tuvalet aletinden ve muskalardan bahsedelim. Umumiyetle çok indi bir surette yapılmış olan hayvan şeklinde şistten paletler firavun devrinin başlangıçlarına kadar bulunurlar. Bunlar atmaca klanlarının ve prenslerinin tarihini, güzelleştirerek ifada ederler. S. D. 70 ten sonra mutat şekil dikdörtgen şekildir. Zinet eşyasına gelince, parlak taştan helezonlar S. D. 65 ve 72[10] arasında meydana çıkarlar ve demirden inciler de[11] S. D. 72 de görünürler. Fayans birinci sülâle zamanında çok münteşidir ve helezon şeklinde oyma ve kakmalı uzun inci pek karakteristiktir. Orijinal şekli altın telini bükerek elde edilmiş ve sonra lâcivert taşı üzerine hak olunmuştur. Pandantifler, muskalar, oyun eşyası her çeşit hayvanları temsil ederler[12]; S. D. 64 den sonra arslan, 77 den evvel şebek, 65'e doğru kurbağa veya kaplumbağa, 70 'ten sonra akrep ve takriben 77 de bir kuş, belki de güvercin. Bütün bu tiplerin az veya çok benzer mukabilleri

Resim 49 — Bakırdan kâse, Kıral mezarları 1/2.

[9] *Prehistoric Egypt*, pp. 10 sq.

[10] Gerzeh'in numuneleri. Londrada University College'dedir.

[11] *The Labrynth, gerzeh*, V. S. p. 15.

[12] Frankfort, *Seudies*. I.

Mezopotamya'da mevcuttur. Fakat bizi çok hayrete düşüren şey Abusir el Melek'de keşfedilmiş olan bir devedir. Bu hayvan belki kuzey Afrika'da bulunan, pleistosen farazî bir ırkın neslinden olabilir.

Silindirler, muska şekli altında S. D. 65 ten sonra meydana çıkarlar ve daha birinci sülâle zamanında silindirlerde yazıtlar mevcuttu ve normal olarak kilden küplerin mühürlenmesine yarıyorlardı. Yazı aynı devirde genel bir âdet haline gelmiştir. Vâkia, hiyeroglifler daha son şeklini almamış iseler de, yazının esaslı prensipleri, meselâ determinatiflerin kullanılması çoktan tesbit edilmişti. Bununla beraber daha S. D. 63-ten itibaren muahhar yazının karakterlerinden biri şistten bir palet üzerinde bulunuyor ki bunu daha o zamandan bir *glyphe* gibi kabul etmek gerektir [13].

Resim 50 — Taştan ve fayanstan maymun heykelcikleri, takriben 1/2.

İşaretleri haddizatında nilotik olan bu yazının menşeini belki de bir resim şekli altında saklanmış olan tarihî hikâyelerde aramalıdır ki bunları yukarda bahseylediğimiz ve orta sülâle devrinin sonları olarak tarihlenen bazı fil dişinden yapılmış bıçak sapları gösterirler. Keza, cenaze resimlerini ve prehistorik petrogliflerinin ifade ettikleri, bir majik resimler bütününün bir yazı sistemine malzeme temin eylemiş olması da belki mümkündür. Gerçekten, hiyeroglifler daha sonraları yalnız fonetik veya ideografik bir kıymet taşımakla kalmazlar, belki majik bir kudreti ihraz ederler.

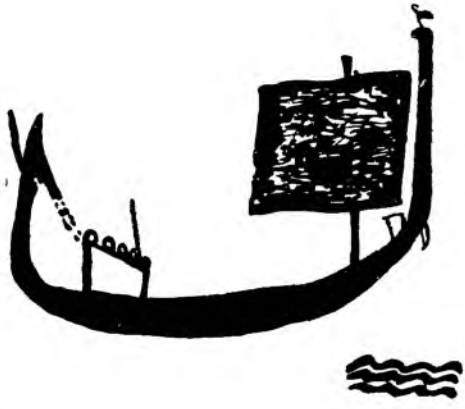
Yazının kullanılmasının gelişmesi her halde şahsî adlarını anıtlar üzerinde ebedileştirmek isteyen kuvvetli kişilerin, kralların meydana çıkmasiyle kolaylaşmıştır.

Yabancı memleketlerle ticaret zaruretleri de, hiç şüphesiz bu gelişmede rol oynamışlardır.

[13] *JEA*, V. pl. VII.

Çünkü, daha protodinastik devirde inkişaf etmiş bulunan şehirli bir medeniyetin mevcudiyeti, ancak yabancı ülkelerle daimî ve muntazam münasebetlerin muhafazası sayesinde mümkün idi. Bakır cevheri Sinadan, altın Nubiaden, ve kıralların mezarlarında kullanılan sedir ağacı da Byblos'tan getiriliyordu. Mermer Paros'tan idhal olunuyordu. Obsidiyen (vazoların imali için kâfi miktarda) Lapis-lazuli ve diğer taşlar da Asya'dan getiriliyordu.

Byblos'da Fransızlar tarafından yapılan kazılar[14] kuzey Suriye ile Mısır arasındaki protodinastik münasebetler hakkında doğrudan doğruya bir delil teşkil etmişlerdir. Gerçekten burada Mısır'dan geldiklerine hiç şüphe olmıyan ve çakmak taşından bir çok hayvan biçimi (thériomorphe) muahhar bir palet deve biçiminde bir vazo ve diğer başka eşya elde edilmiştir. Bu aynı istasyonda taştan bir tapınak ikinci sülale zamanında inşa edilmişti. Bu ihtimal bütün dünyada taştan yapının en eskisidir. Kızıldeniz boyunca ticarî münasebetlere ait diğer bir delili de Ras Şamra (24° 59 kuzey arz derecesinde) bulunan muahhar bir predinastik mezar vermiştir[15]. Bu mezarda sonuncu predinastik devre ait vazolar ve şistten paletler bulunmuştur. Protodinastik mezarlarda ve şehirlerde Kızıl-deniz kavkılarının sık ve çok bulunması bu yönde ticaretin intizamını gösterirler. Hemen hemen bu devirde Girit'te[16] görükmeğe başlıyan Tridacna kavkısı, şüphesiz buraya Mısır vasıtasiyle ulaşmıştır.

Resim 51 — Mahhar boyalı vazoların birisi üzerinde bulunan "yabancı,, bir gemi resmi.

[14] Mon. Piot, XXV, p. 243.
[15] *Man*, XXIII, 1923, 81.
[16] Evans, *Palace*, II, p. 46.

Mezopotamya ile olan az veya çok temasları bu suretle meydana çıkmış olan ticarî münasebetler ışığı altında incelemek gerektir.

Protodinastik Mısırlılar tarafından Mezopotamya medeniyetinin daimî unsurlarını teşkil eden artistik tarz ve motiflerin muvakkat olarak kabulü de buna mutlak bir delil teşkil eder [17]. Bulunmuş olan eşyanın hiç birisi Babilonya'da imal edilmiş olamazlar. Mezopotamya usulleri mutlak Mısırlı bir tarzda tatbik edilmişlerdir. Mezopotamya motifleri tamamen Mısırlı piyesleri süslerler ve temas sonucu predinastik ve protodinastik devirlerin bütününe şamildir. Bu devrin tamamen başında, S. D. 63 e doğru, mutlak surette Mısırlı olan iki anıt üzerinde, bir grup yabancı piyes ve motiflerin aynı zamanda tasvir edilmiş olduklarına tesadüf ediyoruz.

Resim 52 — 31, 86 Şekildekine benzeyen fil dişinden bir bıçak sapı.

Bu iki anıt, Gebel - El - Arak'ta bulunmuş olan fil dişinden bir bıçak kabzası ve evvelce bahsetmiş olduğumuz Hiérakonpolis'deki resimli mezardır. Bu keşiflerin mevkileri mana-

[17] Delil son zamanda etraflı surette Frankfort tarafından verilmişti. *Studies*, I.. pp. 118 sq.

lıdır. Çünkü Kızıldenize müteveccih kervanların takib eyledikleri yolların hemen müntehasında bulunurlar.

Bu iki bölge, mutat anıtlarda bilinmiyen bir gemi ile boyalı kaplarda çok tesadüf edilen nilotik bir kayık arasındaki mücadeleyi tasvir ederler. Yabancı gemi papirus'tan yapılmış kayıklardan kıç ve ön kısmının kalkıklığı ile ayrılmaktadır. Bu tip Mısır'da ancak muahhar iki boyalı kap üzerinde (Res. 51) ve birinci sülâlenin bir kaç münferid anıtı üzerinde gözükecektir. Onu papirus'tan yapılan eski kayıktan getirmek çok güç olacaktır. Buna mukabil en eski Mezopotamya belgelerinin tasvir eyledikleri gemi tipinden pek alâ doğabilir. Gerçekte, bizimkine çok yakın gemi tasvirleri üçüncü binin başlangacındaki kaplarda bulunmaktadır.

Gebel - el - Arak bıçak sapı da Mısır'ın eski tip tazısından çok farklı ve fakat en eski Babil köpeğinin tıpkısı bir köpeği tasvir ediyor. İki aslanı zabteden bir kahramanı gösteren bir grup bu aynı kabza üzerinde ve cenaze resmi üzerinde bulunmaktadır. Tema Mısır sanatına yabancı ve fakat Babilonya'da çok yaygındır. Kahramanın uzun bir sakal taşıdığı ve serpuşu ile sarındığı libasının tipik olarak Asya'lı olduğu tesbit edildiği zaman, Mezopotamyalı bir ilhâmı gösteren bu intibaa karşı mücadele imkânsızlaşıyor. Bütün sahne Gilgameş destanını tasvir edecek mahiyettedir. Bununla beraber Hall [18] haklı olarak şu noktayı işaret ediyor : " kahraman bir Gılgameş veya bir Elamit tanrısından daha çok Nil ve Kızıldeniz arasında bulunan çölün bir tanrısı gösterişine sahiptir. Bu Mezopotamyalı ve Elmalı telâkkilerden çok mütessir olmuş bir şekil altında tapıcıları tarafından düşünülmüş bir tanrının gösterişidir, ki bu telâkkiler denizden sahile (Magan'dan?) getirilmiş ve predinastik bir Mısırlı artist tarafından yapılmıştır„.

Mezopotamya'da revaçta olan başka tema'lar arasında Gebel-el-Arak bıçağının kabzasında tasvir edilmiş olan bir boğa'yı ağrısından yakalıyan aslanı ve hayvanlar sürüsünü, boyunları birbirine geçmiş ejderler, iki başlı hayvanı (Levha. XI, sağda) ve bir bıçak sapı ve daha sonraları Menes şistlerinden oyulmuş olan paletlerin rozetlerini (Res. 52) zikredeceğiz.

[18] JEA. VII. p. 252.

Predinastik sonu plastiği içinde yeni katılmış olan hayvanlar arasında gözüken aslanlar, maymunlar, kaplumbağalar ve akreplere, hepsine Mezopotamya'da tesadüf olunur. Aslanı oyan ilk Mısırlı heykeltraşlar (Resim 53) onu Susa ve Babilonya tarzında çeneleri açık olarak tasvir ederler ki bu usul daha sonra Mısır'da terkolunmuştur [19]

Birinci sülâlenin zuhuru ile birlikte eski Mezopotamya âdetleri bakımından, keza, bir çok uygunluklar göze çarpar. Dinastik anıtların en eskilerinden bazıları oyulmuş topuz başlarıdırlar. İçlerinden bir tanesi birinci Fıravun için kutlanan Sed bayramlarını tasvir eder. Halbuki, armut biçimi topuzun Mezopotamya'da çok uzun bir tarihi vardır. Orada bu topuzla çok defa adak'a (votif) ait oymalar (sculpture) bulunurdu.

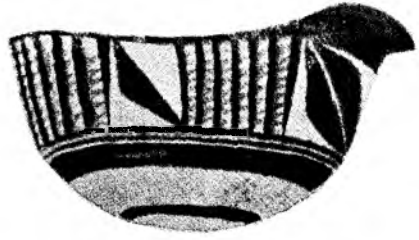

Resim 53 — Bir aslanı tasvir eden oyuncak. Birinci sülâle kıral mezarı $^1/_1$.

Kabartma şeklinde oyulmuş figürlü ve kırılmış iki kap da keza Mezopotamya etkisini telkin ediyorlar. Çünkü bu teknik ilk Sumer'lerde çok yaygındı ve Dicle ve Fırat vadilerinde uzun bir rağbet görmüştür.

Nil vadisinde bu teknik asla kök salmamıştır. Evvelce bahsettiğimiz pişmiş topraktan yapılmış boru şeklindeki mesnetlerin Asya'lı karekteri çok daha aşikârdır. Aynı üçgen deliklerle delinmiş eşyaya benzer eşya Asur'un, Ferah ve Mezopotamya'nın diğer noktalarının arkayik tabakalarında bulunmuştur. Keza kıral mezarlarının ve ilk mastaba'ların bazı mimarî vasıflarına büyük bir önem atfedilmiştir. Tuğladan girintili ve çıkıntılı mimarî Babilonya'da en eski zamanlardan beri malûmdur ve hatta muasır Irak'ta bile devam etmektedir. Fakat bu tip cephenin ilkönce tahtadan yapılmış bir yapıyı tuğla

[19] *Tarkhan*, II, p. 8.

a. El-Ubeyd'den salçalık.

b. Samarra'dan kap.

c. El-Ubeyd heykelcikleri, (Ur).

British Museum

b. Polikrom vazolar, Cemdet-Nasr.

a. Emzikli vazo, Cemdet-Nasr 1/4.
Ashmolean Museum

ile tekrarladığını işaret eylemek lâzımdır. Girintili ve çıkıntılı duvarlar, dayaklı ve bu dayakların aralarına tahtadan hafif kapıların tesbit olunduğu bir salon cephesinin sureti idiler. Buna benzer bazı şeyler muahhar Mısır lâhitlerinde de müşahede olunur. Taştan ilk mastabaların kapı çukurları, şüphesiz, tahtayı taklit için boyanmışlardı ve Tarkhan'da[20] tahtadan pano'lar bulunmuştur ki tanzim edildiklerinde tamamen aynı tesir, icra ediyorlardı. Diğer taraftan Sokkaroh'taki Hesy mezarının iç köşelerindeki resimler ve Zoser'in yeni mezarının kiremitleri, bazı hallerde, sutun aralarının sazdan hasırlarla kapatıldığını gösteriyorlar ve Woolley[21] bu hasırların Mısırlı değil ve fakat Suriye'li motiflerle şüslenmiş olduklarına işaret etmiştir. Aynı müellif tuğladan Sumer'li mimarinin kaynağını, kazıklara dayanan ve hasırdan yapılmış tufan öncesi kulübelere kadar götürmektedir. Vakıa, tuğladan Mısır'lı ve Mezopotamya'lı inşa tarzlarının benzerlikleri doğrudan doğruya bir taklit eseri değilse de bu benzerlik evvelce mevcut müşabih mimarî tiplerden doğmuş olacaktır. Bununla beraber sazdan ve tahtadan yapılmış prototip, Nil vadisinde predinastik devirde malûm değildir.

Mısır'ın ilk mezarları, Mezopotamya'nın mezarlarına yalnız tesadüfî vasıflarla benzemekle kalmazlar. Menes'in ve muakkiplerinin mezarlarında, inşacı, küçük bir ölçüde, büyük bir kuyunun dibinde kıral sarayını tekrarlamağı tecrübe etmiştir. Aynı niyet Ur ve Kiş'in kıral mezarlarında kendisini gösterir.

Menes'in nedimlerinin cesetleri mezarının ilâvelerine gömülmüşlerdir. Aynı suretle, Ur'da da kıralın bütün maiyeti öldürülmüş ve onunla beraber gömülmüştür. Tarkhan'da bir mastaba'nın koridorunda gömülmüş olan iki merkep[22] ve hizmetçi, Kiş ve Ur'daki mezarlarda keşfedilmiş olan araba eşeklerini ve arabacıları hatırlatırlar. İnşaattadaki ve cenaze ritlerindeki bu uygunluk herhalde sadece tesadüfe bağlı olamazlar.

İlk Mısır sülâlesi zamanında mühür işini gören silindirler, daima Mısır'lı karakterlerle yazılmış olan yazıtlarına rağmen

[20] Man. Piot, XXV, p. 243.

[21] *Al'ubaid*, p. 68; Hesy için, Bak. quibell, Saqarra V: İll Zoser için *Lond. News*. 1928. 7 janv.

[22] *Tarkhan*, II, p. 6.

Mezopotamya'ya has bir tarz arzederler. Bu tarz, Nil kıyılarında terkedildikten çok zaman sonra da, orada devam etmiştir. Hatta hiyeroglif yazısı bile, unsurları her ne kadar Nil'in bitki ve hayvanlarından mülhem ise de, fonetik işaretlerin, ideograflarla ve determinatiflerle tuhaf ve garip imtizacları dolayısiyle, çok aşikâr bir surette Babilonya yazısına benzediğinden, bu iki yazı sisteminin münasebette bulunmamasını tasavvur etmek imkânsızdır. Bütün bu kıyaslamalar üst üste konursa netice ikna edicidir.

Sumer ve Mısır, ilk kırallar devrinde hiç bir vakit mücerret bir durumda değildiler. Bilâkis ister doğrudan doğruya veya ister büyük bir ihtimalle, vasıtalı olsun, muntazam münasebetler idame ediyorlardı. Bu münasebetlerin mekanizmasını izaha gelince, teoriler değişmektedir. Petrie, Elam'lıların istilâsından bahseder ve Morgan'la beraber Sumerleşmiş bir "Dinastik Irk„ın müdahalesinin, yazının girmesinde, madenin akıllıca kullanılmasında, sanat duygusunda, taş üzerine heykeltraşlıkta, çömlekci çarkı ve anıtlık mezarların inşasında medhaldar olduğunu düşünmektedir [23].

Resim 54 — «Boğulmuş» saplı bakır kalem. Cheops'ın anası Hetepheres'in mezarından.

Başka müellifler için Kızıldeniz yolunu takip eden ticarî münasebetlere, orta predinastik devirden beri Suriye yolu ile icra olunan ticarî münasebetlerin ilâve olunduklarını zikretmek kâfi geliyor. Tacirler, Sumer'li değil, fakat mutavassıtlar, ve belki de, çok defa Sumerler tarafından zikredilen ve gemici bir kavim olan Magan sakinleri idiler. Gerçekten, tesbit etmiş olduğumuz olayların büyük bir kısmı bir üçüncü medeniyet merkezi fâraziyesi ile çok daha iyi izah olunacaklardır. Bu farazi üçüncü medeniyet merkezinden tesirler Mısır ve Sumer üzerine aynı zamanda olacaktır. Mezopotamya ile temasların ticarî ve etnik izahlarında elde edilen netice zayıf sonuçlar veriyor. Bununla beraber Mısır kıral mezarlarında ilk defa olarak yine dolikosefal ve fakat üst

[23] *Tarkhan*, I p. 20.

Mısır'ın predinastik eski sekenesinden daha büyük ve daha gürbüz yeni fizik bir tip meydana çıkıyor. Daha sonraları, üçüncü sülâle zamanında, devlet merkezi aşağı Mısır'a nakledildiği vakit, yüksek sınıflarda brakisefal "arménoide„ bir tip hâkim olacaktır.[24] Keza protodinastik şistten paletlerin şüphesiz bir surette Menes-'in düşmanları ve sadıkları arasında bir çok muhtelif etnik tipleri tasvir eylediklerini de işaret edelim. Petrie[25] altıya kadar tip ayırt etmektedir. Etnograf prehistoryacının boş zamanlarında çalışacağı zengin bir malzemeye sahip olduğu anlaşılıyor.

Etnografya ve ticaret incelemeleri vasıtasiyle elde edilen istidlâller, mutlak surette telif olunamıyacak halde de değildirler.

Hall'in tasavvur eylediği bu "Deniz yolu ile sokulmuş Mezopotamyalı ve Elamlı telâkkilerden çok kuvvetli bir tarzda müteessir olmuş bir şekil altında kavranmış bir doğulu çöl tanrısının tapıcıları„ nı Petrie'nin dinastik ırkı ile bir tutmak kabil olacaktır.

Mısır'ın Mezopotamya ile olan münasebetlerinde ne derecеye kadar tamamen pasif kaldığını takdir eylemek çok daha önemlidir. Bu mesele kısmen iki bölgenin kronolojisine bağlıdır. Fakat bu kronolojilerin can noktaları, ne yazık ki, şüphelidirler. Elimizde bulunan belgelere nazaran, Ur kıral mezarları, muasır Mısır medeniyetinden çok daha yüksek bir medeniyeti açığa vuruyorlar. Tekerlekli taşıt vasıtaları dışında, Sumer madenciliği, ilk iki sülâleye ait olarak Mısır'da elde edilen buluntuların gösterdiklerinden çok daha üstün bir kemal derecesine ulaşmıştı. Buna mukabil üçüncü sülâlenin sonuna vardığımız zaman, Zoser'in saltanatında taş heykeltraşlığı ve mimarlığı, Mezopotamya'nın bu sahadaki bütün mahsullerinin üstüne çıkar, ve kraliçe Hetep-Heres'in mezarındaki maden işçiliği, hemen hemen Sumer istihsali ile denkleşir. Eğer Sumer'ler sap deliği olan baltayı icadetmiş iseler, Mısır'lılarda kenarları kalkık balta esasını keşfetmişlerdir (Şekil. 54). Fakat, Mısır medeniyetinin gelişimini çizdikten sonra, doğru dürüst bir kıyaslama yapmağı denemeden önce Sumer medeniyetinin doğuş tablosunu çizmemiz lâzım gelecektir.

[24] Ellioth Smith, *Ancient Egyptians*, pp. 110 sq; *Biometrika*, XVII, 1925, pp. 25 sq.

[25] JRAI, XXXI, pp. 250 ss.

ALTINCI BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA PREHİSTORYA DEVİRLERİ

Dicle-Fırat vadisi Nil vadisinden çok daha az birlik gösterir. Bağdat hizasından Basra körfezine kadar uzanan ve bizzat Babilonya'yı teşkil eden en alçak toprakların ekonomi bakımından bu iki nehre bağlı bulundukları doğrudur. Ancak gerek tabii taşma, gerekse kanallı sulama vasıtasiyledir ki bu nehirlerin suları bu arz derecelerinde yerleşik hayata imkân verirler. Bu ekonomik birlik ancak Hammurabi zamanında siyasî çehresini elde etmeğe muvaffak oldu. Bununla beraber, daha kuzeyde, alçak araziden başka su cereyanları da geçerler.

Diyala ve iki Zab'lar Dicle'ye, Habur ve Balık Fırat'a akarlar. Her birisi müstakil birer ekonomik sistem teşkil ederler.

Burada da Asur'da Suriye'de olduğu gibi, nehirler oldukça istikrarsız bir tarzda olmakla beraber, irva ve iskasız tahıl ekimine yeten ve Atlantik tarafından gelen kış yağmurlarına halâ maruz bir bölgeden geçerler.

Başka benzersizlikler iklim de ve bundan ötürü nebat örtüsünde görünürler.

Sumer memleketi olan Babilonya'nın güney kısmı, nisbeten yumuşak bir kış görür. Hurma ağacı burada kolaylıkla yetişir.

Eski Çağın Akkad diyarı olan şimal Babilonya'da ise kış sert geçer ve her gece şiddetli donlar vukua gelir.

Asur'da ve Suriye'de kar yağdığı olur. Burada insanı toprağa bağlıyan hurma ağaçları değil, fakat (bu da az tesirsiz değildir) üzüm (bağ) ve bazı yemiş ağaçlarıdır. Mezopotamya, yalnız coğrafya bakımından, Mısır'a nazaran daha az mütecanis değil, aynı zamanda da daha çok istilâya müsaittir. Çölle çevrilmiş olan Mısır daha kolay müdafaa olunur ve bir kaç kısa fasıla bir tarafa bırakılırsa, meselâ Hyksos-

ların istilâsı, kapılarını iki bin yıl müddetle müstevlilere kapayabilmiştir. Dicle'nin şarkında Zagros dağları vadileri ve İran plâtosu, şimalde Anadolu bulunur.

Buraları vadiye doğru taşmağa meyleden bereketli bir nufusu beslemek için kâfi derecede verimli bölgelerdir. Mezopotamya'nın tarihî, istilâlar ve Elam, Guti, Awan, Hitit, (Hatti) Asur ve Geldani esaretlerine düşmek devirleriyle noktalanmıştır. Babilonya'yı içinde nomad ve harpcı bir kavmin dolaştığı ve kuraklığın sulak memleketlere doğru itebildiği, Arabistan çölünden tabii hiç bir engel ayırmaz.

Bazı müelliflere göre, Akkad'ların ve Amonit'lerin kaynağını işte bu bölgede aramak lâzımdır.

Üçüncü olarak, Babilonya Mısır'a nazaran daha az nisbette kendi kendisine yetmeğe muktedir değildir. Ağaçsız aluviyal arazi kilometrelerce nehirlerin her iki kıyısında uzanırlar. Kalker yamaçlardan kuarçist ve fena cinsten bir yapı taşının elde edildiği doğrudur. Fakat Mezopotamya çölü çakmak taşı yumruları ile örtülü olmadığından Mısır'da "oued„ denilen kumlu dere yataklarında olduğu gibi, çok sayıda iyi cinsten çakmak taşı toplamak mümkün değildir. İşte bunun içindir ki (hurma ağacı gövdeleri müstesna) sade tahta ve iyi cins yapı taşları değil, fakat aynı zamanda bu basit aletlerin imali için gerekli olan malzemeyi de ithal etmek zarureti vardır. Bu ekonomik şartlar tüccar ve endüstriyel bir medeniyetin teşekkülüne yardım edeceklerdi. Dahası var, aletlerin yapılması için gerekli taşı ithal zarurî olduğuna göre bakırın üstünlüğü çabucak meydana çıkacaktı.

Bakır daha uzun müddet işe yaradığı için çakmak taşı veya obsidiyene nisbetle daha pahalı idi. Arkeoloji Tasa ve Fayum daki keşiflerin gösterdiklerine benzer iklim değişmeleri hakkında hiç bir delil vermiyor. Tasvirli ilk anıtlar üzerinde temsil edilmiş olan Flora ve Favna, bu günde hakim olan çorak bir iklime uygun Flora ve Favna'dır. Mezopotamya'nın yağmur devrinde nail olduğu kolaylıklar yazılı belgelerin başlangıcından önce ortadan kalkmışlardır. Esasen bu belgeler de vadide ilk yerleşmeden çok sonra meydana çıkmışlardır. Hatta tarihî devirde bile, memleket bu suretle derin değişikliklere maruz kalmıştır. İki nehrin Basra

körfezine bıraktığı aluviyonlar bugün bile okadar çabuk çoğalıyorlar ki, sahil her yüzyılda takriben iki buçuk kilometre ilerlemektedir. İsa'dan önce VII. yüzyılda Kherkha ki, bugün Basra'nın üstünde kumlar altında ve bataklıklarda kaybolmaktadır, doğrudan doğruya Basra körfezine açılıyordu. Sennacherib (Asur kıralı, İsa'dan önce 705-681) Fırat'ın ağzından sahil kısmına kadar kayıkla 160 kilometre gitmeğe mecbur olmuştur. Tarihî zamanların başlangıcında, med ve cezre maruz birtakım sığ su birikintileri, Sumer geleneğinin ilk kıral sitesi olan Eridu harabelerini taşıyan kalker yamacın ta eteğine kadar, arazi ortasında uzanıyorlardı. Sumer memleketinin bugün Basra etrafında görüldüğü gibi bir bataklıklar bölgesi olması icabeeder. O zamandan beri, feyezanların bıraktığı limon, arazinin seviyesini muntazaman yükselmektedir ve bugün Kiş'te toprağın yüzü anatopraktan 7 m. 50 yükseklikte bulunmaktadır.

Bu devirde daha teşekkül bile etmemiş olan bu yeni toprakta ta taş çağına kadar çıkacak olan halkayı bulmak ümidi yoktur. Sumer'in ilk sakinleri dışardan gelmiş olacaklardır. Veya Urial koyununun muflon ve keçinin serbestçe otladıkları ve buğday ile arpanın yetiştiği doğu ve kuzeyin dağ eteğinden veya dağlık mıntıkalarından veyahut da, arkeologların incelemedikleri güney ve batı çölündan gelmişlerdir. Tarih, güney Babilonya'nın en yeni diyarında tam olarak başılyor. Bu diyar, iki nehrin bütün vadisinde, üç bin yıl müddetle hüküm sürmüş olan bu sosyal, dinî ve adli fikirlerin, dilin, yazının ve sanatın, "Sumerli„ adı verilen bu medeniyetin beşiğidir. Sumerler millî benliklerini kaybettikten ve dilleri öldükten sonra da, kurmuş oldukları medenileştirici yapı, müstevlilere ve Önasya'daki komşularına kendisini zorla kabul ettiriyordu. Bu olay bütün ortaçağ Avrupasında Romalıların düşüncelerinin hukuk ve dillerinin kullanılmasiyle mukayese olunabilir ve nasıl ki kuzey Avrupa, İtalya ve Bizansın arkasına takılmış idiyse, çevre memleketleri olan Elam, Asur, Suriye ve Anadolu da doğan medeniyetlerin de taşralık (provinciale) temayülleri vardı ve Sumer'in taklitçileri kalıyorlardı.

İşte bunun içindir ki, her ne kadar Babilonyanın kuzeydoğu ve kuzey-batı yüksek toprakları, Sumerden çok zaman önce

iskâna yarar olduklarında şüphe yoksa ve belki de bütün güneyden çok daha eski medeniyetlerin beşiği olmuş iseler de, doğu prehistoryasının incelenmesine tarihin başladığı yer neresi ise orada başlamak gerektir. Gerçekten tarihten, Prehistoryaya geçiş, Ur ve Erek'te, Lagaş, Shourouppak ve Kiş'te, meselâ Niniva ve Susa'dan bin yıl daha önce olmuştur. Bundan ötürü komşu memleketlerdeki akraba malzemeyi bu bölgelerde elde edilen belgelerle mukayese etmek lâzım gelecektir.

Sumer'de medeniyetin inkişafının ilk safhalarını tekrar çizmeğe yardım eden itimada değer yeğane veriler Erek (Erech)[1] ve Ur[2] 'da kazılan kuyulardan elde edildiler ve bu veriler bu kazıların çapına munhasır kalmışlardır. Erek-de[3], Heinrich, Jordan ve Noldeke bir tapınağın zemini seviyesinden itibaren otuz metre derinlikte bir büyük sondaj kuyusu açmışlardır. Bu tapınak prehistorik olmakla beraber, Sumerli bir tapınağın ana karakterlerine çoktan sahiptir. Bu kuyunun delip geçtiği muazzam dolma tabakasını, arkeologların yukardan aşağıya VI dan XVIII e kadar numaraladıklarını, fakat burada bizim ters istikamette arap rakamlariyle numaralayacağımız, prehistorik iskânların bakiyeleri vücuda getirmektedir. Eğer kuyuda, bugünkü toprak altı su seviyesinin 1 m. 50 altındaki ana toprağa kadar inilecek olursa, kuyunun duvarlarından kopan bakiyeler bütün Sumer prehistoryası hakkında bize müşahhas bir tüm görüş verirler.

Ur'da[4] Woolley üç kuyu açarak yukardaki ile mukayese olunabilecek malûmat elde etmiştir. Bununla beraber bu üç kuyununun hiç birisi Erek'te olduğu gibi prehistorik iskân yerlerinin kalbine, sarih bir surette ulaşamamıştır. Prehistorik mezarlığın tabanının altında üç metre derinlikte bulunan kuyularda, istasyonların dışarısına atılmış bakiyeler içine gömülmüş, çok daha eski iki seri mezar bulunmuştur. Bu kuyular deniz seviyesinden takriben bir metre aşağıda ana toprağa ulaşırlar. Tufan sondajı adı verilen ve yirmi metre derinlikte olan sondaj, tarihi tayin olunamıyan bir seviyeden başlar ve ilk kuyu-

[1] *el'Obeid*, Hall et Woolley, *Ur excavations*, I *al'Ubaid*, 1927.
[2] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.
[4] Ur, Woolley, in *Ant.* J. IX. pp. 323-330.

ların bize sezdirdiği prehistorik şehirden dışarıya atılmış bakiyelerin üstünde bir tufanın yığmış olduğu aluviyal bir kum tabakasından geçer.

Bu suretle istiratigrafi, Erek ve Ur'da bir seri prehistorik medeniyetleri meydana çıkarıyor ki bu sayede Ur civarındaki Eridu [5] el-Ubeyd [6] Lagaş (Tello), Şuruppak (Farah) [7] Kiş (Kish) ve yakınındaki Jemdet-Nasr da ele geçirilen parça parça belgeleri koordone etmek imkânı hasıl olmaktadır. Bununla beraber düzenlemenin bazı teferruatı az vazıh, ve bizim burada yaptığımız incelemede zarurî olarak muvakkat ve isbata muhtaç kalacaktır.

Belki yağmur devrinin yarattığı elverişli şartların yerini bugünkü çorak rejime bıraktığı anda Sumer adı ile anılan toprak parçası, Dicle ve Fırat'ın limonu Basra körfezini doldurdukça deniz sularının içinden yüze çıkıyordu. Çöl haline inkılâp eden bölgede yaşayan vahşi hayvanlar tatlı su birikintilerine ve sazlarla örtülü bataklıklara sığınıyorlardı ve insan da bataklıklardaki adalara kadar av hayvanının peşinden giderek kuraklıktan kendisini kurtardı. Saz ve kamıştan kulübelerin harabeleri, körfezin dibindeki ilk çamurun yalnız bir kaç parmak üstünde bulunmuşlardır. Teşekkül halinde olan bu memlekete giren kolonlar, karakteristik bir site nazaran umumiyetle El-Ubeyd medeniyeti adı altında anılan özel bir medeniyete çoktan sahip bulunuyorlardı. Bu medeniyetin bu hususî muhite, çoktan iyice intibak eylemiş olduğu görülmekle beraber, İran ve Elam platolarındaki medeniyetlerle henüz az vuzuhlu bazı benzerlikler göstermektedir. İşte en çok bu sebepten dolayıdır ki Campbell Thompson [8] Sumer'li ilk kolonlara Elamlılar (Elamite) adının verilmesini teklif etmiştir. Speiser [9] bu görüş tarzını kabul eder, fakat "Elamite„tabiri yerine Japhétite (yafes oğulları) veya subarlar gibi çok daha genel ve

[5] Ur, Woolley, in *Ant. J.* XIII pp. 380-3.

[6] Erech, II. Bericht, *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil. Hist. kl.* 1930 4.

[7] Erech, III, Bericht, *Abhand, preuss Akad. Wissen. phil.* Hist. *kl.*, 1932, 2.

[8] Erech, IV, Bericht. *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil. Hist kl.*, 1932. 6.

[9] Jemdet Nasr, Mackay, *Field Museum Antropology Me noirs*, I, 3.

Guti ve Hurri sakinleri gibi akraba kavimleri de içine alan, bir tabiri ikame ediyor. Binaenaleyh, Subarlar gibi presumeriyen farzolunan adlar bu ilk kolonlara aittirler. el-Ubeyd medeniyeti çoktan ferdileşmiş ve özelleşmiş bir medeniyettir. Dr. Frankfort[10] bu medeniyetin yaratıcılarını sumerlilerle aynı kabul ediyor. Şayet Sumerleri, Ön Asya'ya iki bin yıl müddefle, Roma medeniyetinin Avrupa'da ilham kaynağı olduğu şekilde, ilham kaynağı olan bu özel medeniyetin yapıcıları olarak kabul edersek, Frankfort'un teorisini kabule mecburuz.

El-Ubeyd'in en eski kasabalarında Sumer medeniyetinin bir çok karakteristik vasıfları görülmektedir ve tarihi zamanlara kadar gelen devamlılık unsurlarını da bulmak kabil olacaktır. Bu devamlılık tabiatiyle mutlak değildir. Prehistorik belgeler de, belki de sumer dilini de getiren istilâ izlerini bulacağız. Bununla beraber tarihi zamanlarda Elam, Guti veya Mari'den gelen ve bir çok defalar Sumer ve Akkad'ı esaretleri altına alan istilâcılar hemen bütün manevî ve maddî medeniyetlerin Sumer'den almışlardır. Sumer ilk tarihî zamanlarda yaradıcı merkez olmuştur. Prehistorik devrin sonunda da yazının beşiği idi. Eğer bu yaradıcılar ve bu mucitler sumerli idi iseler, onların seleflerine, - ki el-Ubeyd devrinde bizzat sumer memleketini yaratmışlardır - Proto-Sumerler adını takmak mümkündür. İbranî tekevvününün aksettirdiği eski Sumer geleneğinde, yaratılış toprağın sulardan ayrılması ile diğer bir deyişle Dicle ve Fırat'ın teşekkül halindeki deltasının kurumasiyle oldu. Bu yaradılış işi el-Ubeyd devrinde başlamış olmalıdır. Çünkü Proto-Sumerler, ne sazlık bataklıklarda ve ne de sulanmayan bir çölde bitmesine imkân olmıyan hububatı çoktan ekiyorlardı. Erek'de yaşadıkları toprağı yaratmışlardır. Mesken zemini ile bataklık tabanı arasında haç şeklinde muntazam tabaklar halinde sıralanmış ve ayakla ezilmiş kamışlardan yapılmış hakikî plat-formlar yerleştirilmiştir[11]. Sumerler, belki de, çamurlu bataklık üstünde bu sun'i toprağı, ziraata çoktan elverişli hale getirilmiş olan adaları kulubeleriyle örtüp doldurmamak için yapıyorlardı.

[10] Kish, Langdon, *JRAS*, 1930, pp. 600 sq. cf. *L'Anthr XXXIX*, p. 73; XLI. p. 266.

[11] Farah, Heinrich, *Fara*, Berlin, 1930.

Erek'de platform ve Ur ile el-Ubeyd'de adalar üzerine kurulmuş olan meskenler çsktan türlü tipler gösteriyorlardı. Woolley tarafından el-Ubeyd'de bulunmuş olan çamur veya gübre ve zift ile sıvanmış olan saz hasırlara bakarak, bugün hala güney Irak'ta mevcut olan, bükülmüş kamış demetler arasına asılan hasırlarla yapılmış kulubeleri tasavvur etmek mümkündür. Sumer'in ilk dekoratif mimarlığının karakteristikleri olan mütenasip çıkıntı ve girintiler ve yarı-sütunlar, bu kulübelerin duvarlarını teşkil eden ve öne fırlatılmış kamıştan demetler ve arkaya konmuş hasırlardan mülhem olmuş olabilirler. Kerpiçten kalın duvarlar bu hasır örgülerden yapılmış çerçeve veya oymaların karşısına örülebiliniyordu.

Andrae [12] pişmiş kilden ve ilgiyi çeken bir tarzda bükülmüş çivilerin-ki bunlar el-Ubeyd ve akraba sitelerde müşterektir - çamurdan bir duvar üzerine hasır örgülerin mükemmel bir şekilde tesbitine yaradıklarını göstermiştir. Bu duvarların sağlamlığını çoğaltmak için pişmiş kilden koniler sokuluyordu ki daha sonraları bunlar dekorasyonlar için kullanılmışlardır. El-Ubeyd'de bunlardan daha baştan çok sayıda, bulunmuştur. Proto-Sumerler, çabucak, tuğla yapmasını yani kil keseklerini bir kalıp içinde şekillendirmek ve onları güneşte kurutmak usulünü buldular.

Erek'in üçüncü tabakasında [13] (XVI), el-Ubeyd ve Ur [14] da bulunmuş olan güneşte kurutulmuş çamurdan tuğlalar, bilinen tuğlaların en eskileridirler ve yalnız tuğladan mimarinin başlangıcını değil, fakat aynı zamanda birliklerin bir araya getirilmesiyle yapılan inşanın da başlangıcına delâlet ederler [15].

[12] Farah, *Mus. J.* XXII, 1931, pp. 211 sq.

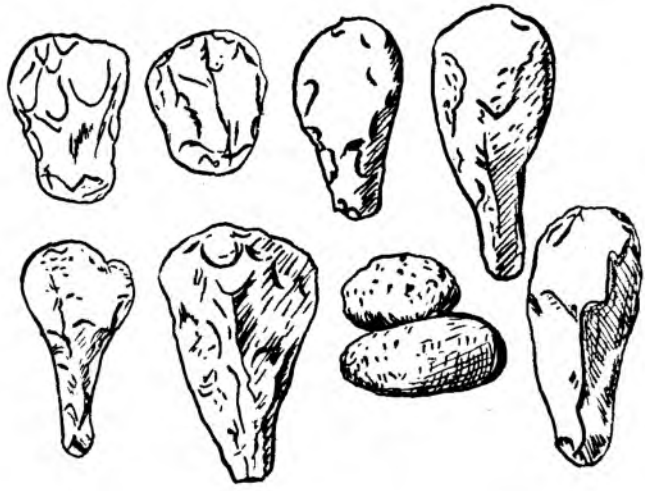
[13] *Arch.* LXX, pp. 110 sq.

[14] Frankfort, «Archaeology and the Sumerian Problem» Oriental Institute of Chicago. *Studies*, 4. 1932.

[15] Speiser, *Mezopotamian Origins* ve *AJA*, XXXVII, pp. 459, sq; Peake, et Fleure, *Peasants and Potters*, p. 92, Bu müellifler el-Ubeyd sakinlerini, tahıldan faydalanmayı öğrenmiş fakat görünüşte hiçbir hayvan evcilleştirmemiş olan iranlı avcılar olarak kabul ederler. *The Sumerians*, 1928 ve *Ur of the Chaldees*, 1929 ise Woolley bunları şehirlerde yaşamıyan ve Tufan'la ortadan kalkmış Sami Akkad'lar olarak gözününe alır. Şimdi bu Teoriyi terk etmiştir.

Evin medhali ya hasırlarla, yahut da taştan bir zıvana üzerinde dönen tahtadan pervazlı kapılarla örtülebiliyordu [16].

Bu kapıların üzerlerinde döndükleri çukurlu taşlar el-Ubeyd'de bulunmuşlardır. Bunlar Mezopotamya'da bütün muahhar devirlerin karakteristik bir usulünün en eski misalleridir. Bu usul Asya'dan geçerek uzaklara, ta Mısır'a kadar yayılmıştır. Bu teknik tamamen yerleşik ve göçebelerin hasırdan kulübesiyle iktifa etmiyen bir kavme uygun gelir.

Resim 55 — İspatül şeklinde parçalar ve topuzlar, el-Ubeyd 1/4

Kolon'ların bu yerleşmesi bataklıklar içindeki hayat şartlarından ileri gelmektedir. Başlangıçta ekonomisinin temeli çiftçilik oldu. Tarlalar çapa biçiminde kabaca yontulmuş ve paleolitik el baltalarını şöyle böyle hatırlatan kuarç yongalariyle kazılıyordu. Kuarç'tan veya obsidiyenden destere gibi dişli yongalar, Fayum'da olduğu gibi sert saplar üzerine değil, fakat geviş getirici bir hayvanın alt çenesini taklit eden kilden yapılmış orakların üzerine yerleştiriliyordu ve ekin biçmeğe yarıyorlardı. Daneler el değirmenlerinde öğüdülüyordu.

[16] Langdon. *Oxford Editions of Cuneiform Texts*, VII, 1928, «Pictographic Inscriptions from Jemdet Nasr».

Bataklıklar içinde, bir çölün ortasındaki vahada, ziraat yapılabilir toprağın zorlukla sulandığı bilindiğine göre, yalnız ziraat, çok güçlükle kazanılan tarlaların yanında daimî bir iskânın şartlarını temin edebiliyordu. Bununla beraber Sumer de hurma ağaçı yetişiyordu ve besleyici meyvası sayesinde insanı toprağa bağlamğa yardım ediyordu.

Hurma ve tahıl ziraatının dışında Proto-Sumerlerin boynuzlu hayvanlar, keçi, domuz besledikleri de zannolunuyor. Bu hayvanları evlerin sıvasında kullanılan gübre ile[17] ve belki de yaban hayvanları tasvir eden kilden heykelcikler ile anlıyoruz.

Bataklıklardaki av, sapanlarla, belki de yay ve oklarla yapılıyordu. Av sonra bir topuz ile öldürülüyordu. Bütün istasyonlarda ovoid sapan taşları bulunmuştur. Yaprak biçiminde kuarçtan ok uçları nadirdirler.

Ur'da el-Ubeyd'deki muahhar mezarlara top veya armut biçiminde taş topuzlar koymak âdetti, Erek'te Resim 82 b. ye yaklaşan uzunca tipler bulunur.

Resim 56 — Çakmak taşından ok uçları ve taştan baltalar, el-Ubeyd 1/4

Su avı için kilden ve delikli kiremitlerle yüklü ağlar[18] ve belki de ortasından boğumlu taşlar (Res. 55, 33) veyahutta harponlar kullanılıyordu. (Ur da el-Ubey dusulünde muahhar bir

[17] Andrae, *Das gotteshaus und die Urformen des Bauens im alten Orient*. 1930.

[18] Peake. *The Flood*, Erech'in belgeleri kabul edilmeden evvel 1930' da yayınlanmıştır. Peake'de woolley gibi Ur'un su altında kalmasını Sumer gelenekindeki ile bir tutmak istiyordu ; cf. Frankfort, op. cit. p. 49, ve *Antiquity*, VI. p. 503.

mezarda bulunan Resim 57 deki bakırdan nümuneye bak)[19]. Kilden yapılmış figürinlere nazaran ön ve kıç tarafları kalkık olan ve bugün dahi Fıratta dolaşan kayıklar, gidiş gelişe yarıyorlardı.

Pişmiş topraktan ağırşaklar dokuma sanatının bilindiğini tahmin ettirirler ve örücülükteki maharet süslü hasırlarla sabit olmuştur. Şayet kemikten bizler deriden elbiseleri hazırlamağa yaramışlarsa, delikli ve kemikten iğneler de[20] dikişin bilindiğini tahmin ettirirler.

Kapıların kasnaklarında ve diğer işlerde kullanılacak hurma ağacı gövdelerini düzeltmek için, dülger trapezoid baltalar veya cilâlı taştan keserler kullanırdı (Res. 56). Mısır'da Tasa'da bunlar tahtadan bir sapa tesbit edilmişlerdi, fakat Sumer'de, modern balta başı prensibi yani sapa geçirilmek üzere bir delikle delinmiş olması çoktan biliniyordu. Baltanın ilk şekli belki de taştandı. Gerçekten, taştan ve delikli bir balta başı Ur'da muahhar bir mezarda bulunmuştur[21]. Fakat Mezopotamya'da nadir olarak bulunurlar ve Woolley'ın[22] teklif ettiği gibi bu taştan ve topraktan numunelerin madenden orijinaller üzerinden kopya edilmiş olmaları da imkânsız değildir. Hakikatte Ur'da, Erek'te olduğu gibi el-Ubeyd'de de alt tabakalarda bakıra asla tesadüf olunmamıştır. Fakat madenden yapılmış eşya eski sit lerde daima nadirdirler. Çünkü, daha kıymetli olan maden birteviye yeniden kullanılmıştır. Diğer taraftan Sumer diyarında ancak küçük satıhlarda istikşaflar yapılmıştır. Ur'da el-Ubeyd'deki muahhar usluptaki bir mezarda keşfedilmiş olan bakırdan "harpon„ hakikaten izabe ile elde edilmiş bir parçadır. Her ne kadar ticaret bolca bir tedarike müsaade edecek şekilde iyi organize edilmiş olmamakla beraber, Proto-Sumerler'in madencilik sanatını çoktan bildikleri çok muhtemeldir.

Çömlekçilik sanatı hayret verecek bir şekilde ileri idi. İncecik kesilmiş samanla karışık kil dikkatle pişirilmiştir. Çöm-

[19] Elamlı muvaziliklerin mânâsı daha sonra tartışma konusu olacaktır.

[20] *American Anthropologist*, 35, 1933, p. 60; Henry Field burada şu teoriyi kabul eder: uzun başlılar Sami'lerdi ve Sumerli brakisefal'lerin öncüleri idiler. Cf. bununla beraber, *AJA*, XXXVI, 1932, p. 429.

[21] *L'Anthr*, XLI, p. 266.

[22] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

lekçi, her ne kadar donuk pembe ve deve rengi tonlara da tesadüf olunsa da, genel olarak garip bir donuk yeşil renkte keramik imal ediyordu. Bazan vazolar ya tamamen veya kısmen, ince bir astarla kaplıdırlar, fakat yüz hiç bir vakit perdahlanmamıştır.

Şekiller o kadar muntazamdırlar ki bazı müellifler [23] bu vazoların çark veya torna denilen bir döner plato üzerinde işlendiklerini tahmin ediyorlar.

Gerçekten, maddenin inceliği bazan hayreti mucip bir derecededir. Çömlekçinin ilk mahsulleri için kaide olduğu üzere, bazı şekiller başka maddelerden yapılmış vazolar üzerinden kopya edilmişlerdir. Resim 58 teki vazonun ağzı üzerine konmuş olan yüksek sap ve vazonun bazı bezek motifleri, sepetcilikten mülhem olmuş olabilirler. Keramik sanatının tekemmülü, tabak ve çanakların dairevî mesnetlerinde [24] Erek ve el-Ubeyd'de bulunan salça tabaklarının (sauciere) gagalarında (levha XIII. a) Erek ovoid biçim çanaklarının (gobelet) tabanına konmuş olan garip bir küçük düğmede ve bilhassa testi ve kâselerin boru biçimi gagalarında görülmektedir. Bu sonuncular pek çokturlar ve büyük bir önem taşırlar, çünkü gagalı testi, muahhar devirlerde Mezopotamya keramiklerinin tam karakteristiğini teşkil eder. Salça kâseleri, düğmeli çanak ve gagalı kâse gibi bu şekillerin bazıları Sumer dışında hemen hemen asla tesadüf olunmadıklarına göre, lokal medeniyetin özelliğine bir delil teşkil ederler. Buna mukabil daha ileride göreceğimiz gibi, Asur'da, Elam'da ve İran'da bulunan tiplerin, tabaklar, yüksek ve ince kâseler, alçak ve boş ayaklı çanak veya kâseler ve kulakları omuz üzerine konmuş küçük kâseler gibi başka şekillerle benzerlikleri, mânalıdır.

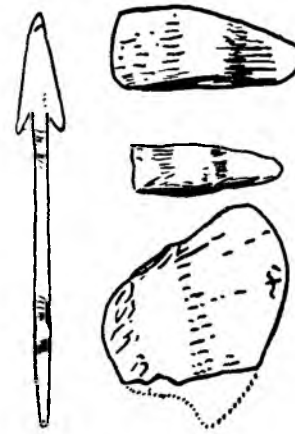
El-Ubeyd keramiği hemen daima süslüdür. İhtimal en eskileri içinden bazı vazolar [25] ya çizmek (incision) veyahut da bir nevi tarak vasıtasiyle kazınarak süslenmişlerdir. Fakat bu çanak ve çömleğin karakteristik usulleri daha önceden, alt seviyelerde

[23] Erech, II. Bericht, *Akhbnd, preuss, Akad. Wissen. phil. Hist. kl,* 1930 4.

[24] Ur, Wolley, in *Ant. J.*, X, 1930, pp. 327-341.

[25] *Aynı eser.*

meydana çıkarlar ve siyah desenli resimlerle muttasıftırlar. Bu resim (nakış) inceleşerek nihayetlenen lâtif bükümlerin meydana gelmesi için, genel olarak yumuşak bir fırça ile yapılıyordu. Motifler hemen munhasıran geometriktir. Bazan mıntakalar halinde toplanırlar ve sepet işlerinin bezeklerini hatırlatırlar ve tektonik bir üslûp gösterirler. Çok defa büyük boş mesafeler gözetilmiştir. Pratik olarak, hiç bir tasvir tanınacak şekilde değildir. Fakat bu motiflerin bazılarının tabiî konuların üslûplaştırılmış ifadeleri olduklarını tahmin kabildir. En akla yatan örnek Grekce *Sigma* şeklindeki bir seri resimlerdir ki uçan kuşlar olmaları icabeder. Ur'da muahhar bir mezarda bulunmuş olan bir tabak [26] merkezî bir daire etrafından şualar salan ay sıraları ile süslenmiştir. Burada, ifrata düşmüş gözile bakılmadan, Ur'u himaye eden tanrıça olan Kamer Tanrıçası Nannar-'ın senbolünü görmek ve bu suretle tarihî Sumer şehri ile ona takaddüm eden el-Ubeyd kasabası arasında bir bağ kurmak mümkündür.

Resim 57—Bakırdan zıpkın ve sap deşikli baltaların kilden modelleri, Ur. 1/4

Mermer, steatit, kalker gibi yumuşak taşlardan, keza, sade şekilli kâseler yontulmuştur. Umulmaz bir sabırla volkan camı olan obsidiyenden işlenmiş güzel kâselere ait bir kaç parça belki de el-Ubeyd devrine aittirler. Bununla beraber, onlar, çok daha az eski bir tapınağın Erek Beyaz tapınağının inşası için kullanılmış olan bir limon içinde bulunmuşlardır [27].

Proto-Sumerler ölülerini uzunlamasına gömüyorlardı [28]; Kilden yapılmış boyalı figürinlerin bu halkın manzarası ve kıyafeti hakkında bize bir fikir verdikleri doğrudur. Erkek-

[26] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

[27] Erech. III, Berich, *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil. Hist. kl.* 1932, 2.

[28] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

ler [29] in uzun bir sakalı ve arkaya bir yumru şeklinde toplanmış uzun saçları vardı. Ve bıyıklarını tıraş ediyorlardı. Kadınlar, predinastik Mısırda olduğu gibi, başlarında perükler taşıyorlardı ki figürinlerde bunlar ziftten yapılmışlar ve yapıştırılmışlardır. [30] (Levha XIII c) Koyun derisi erkek kıyafeti için kullanılmıştır. Figürinler bize zamanımızda bu tarzda giyinen bir kürd siluhetinin aynı intibaını veriyorlar. Kadınlar çıplak görünüyorlar. Omuz üzerine ve kolların üst kısımlarına konmuş olan siyah lekeli veya kilden küçük yuvarlaklar, Wolley'ye nazaran tatuajdırlar [31]. Bunların nedbeler olduklarını söylemek belki daha doğru olacaktır. Bazıları emzirecek vaziyettedirler. Diğerleri de ellerini kalçaları üzerine koymuşlardır. Bu heykelciklerle Mısır'ın benzer heykelciklerinin yahutda paleolitik Avrupa'nın daha da önceki heykelciklerinin bir tanrıçenin tasviri olup olmadıklarını bilmiyoruz. Proto-Sumerler süs olarak kavkıdan ve yumuşak taştan yapılmış incilerden kolyeler ve bilezikler taşıyorlardı [32]. Billurlu külteden, obsidiyen veya taştan yapılmış (1,13) ve çivi biçimindeki küçük düğmeler burun içinde; iç bükey yüzlü taştan yassı düğmeler de [33] dudaklarda taşınmış olabilirler, Burada, mevzî servetlerin ve en başta limon ve sazların imkân nisbetinde tam olarak sömürülmesine müstenit bir endüstrinin varlığını görüyoruz. Fakat böyle bir endüstri komşu memleketlerle yapılan bir ticaret sayesinde mümkün olabilirdi. Zift, kuyulardan kolaylıkla temin ediliyordu. İstimali çok yazılmış olan obsidiyen Asur ve doğu Anadolu'nun volkanik sırtlarından idhal olunuyordu. Bakırı kuzeydoğu plâtolarında aramak gerektir. Ur'un en eski evinin temellerinide bulunmuş olan iki tane incinin amazonit oldukları görülüyor ki [34], bu yeşilimtrak taş Hindistan'ın Nilgharry sırtlarında ve keza Doğu Anadolu'da *in situ* bulunmaktadır.

[29] Erech. III, Berich, *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil. Hist. kl.* 1932, 2.

[30] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1390, pp. 327-341.

[31] *Aynı eser.*

[32] *Aynı eser.*

[33] *el'Obeid,* Hall et Wolley, *Ur excavations,* I *al'Ubaid,* 1927.

[34] Ur, Wolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

a. Taştan ayı, Ur.

b. Hayvan sürüleriyle süslenmiş taştan vazo, Erek.

British Museum

Sağma sahneleri. – El-Ubeyd'de A-Anni-Padda tapınağının duvarlarından.

El-Ubeyd medeniyetinin yaradıcıları bataklığın dibinden çıkmış olamazlar.

Medeniyetleri, çok ibtidaî "mezolitik„ ataları takiben gelen lokal bir gelişmeye ait hiçbir delil göstermemektedir. Bununla beraber bu medeniyet, Sumer'de kök salmış, bölgenin özel şartlarına uymuştur ve bir anlamda da bu bölgeye inhisar etmiştir. El-Ubeyd çanak çömleği çok karakteristiktir ve hatta kazı sahalarından uzakta bile bir göz atışla hemen tanılır. Bu çanak çömleğe Eridu, El-Ubeyd, Meraijib, Ur, Erek, Lagaş ve Sumer'in diğer birkaç sitinde rastlanmış ve fakat Akkad Kiş ve ne de Cemdet Nasr ve ne de güneye doğru daha uzakta Farah'te görülmemiştir. Benzer bir çanak çömleğin çok daha kuzeyde, Samarra ve Asur'un muhtelif sitlerinde, doğuda Mussian etrafında, Elam'da Susa'da ve Basra körfezinde Buşir yakınında bulunduğu da doğrudur. Her ne kadar bu mahsullerin Sumer'in El-Ubeyd'deki keramiği ile kıyaslanması mümkün ise de, tıpkısı olmaktan uzaktırlar. Şayet imal tarzı bakımından bunlar El-Ubeyd keramiğine yaklaşırlarsa da, Proto-Sumer'lerin Asur veya İran'a doğru yayılmış olduklarına zarurî olarak delâlet etmezler. Yeni keşifler, daha ziyade, çok muahhar bir devirde Asur'a doğru bir genişleme imkânını telkin ediyorlar. El-Ubeyd safhasındaki Proto-Sumer medeniyeti, ilk Sumer'i karakterlendiren muhite has ve vazıh bir şekilde özelleşmiş bir mahsuldür. Fakat Sumer medeniyetinin en karakteristik unsurlarının tohumlarını, daha önceden sezmek kabildir. Başka vasıflar bu medeniyete eklenecekler ve diğerleri de sonraki safhalarda tekâmül edeceklerdir.

Resim 58 — Ur'da el-Ubeyd I üslûbunda emzikli Kab 1/6.

Müteakip safha Erek'te Alman'lar tarafından çok dikkatle idare ve sonuçları çabuk neşir olunan kazılar sayesinde malûm olmuştur. Bunun içindir ki bu safha Uruk devri adı altında tanılır. (Uruk İbranice Erek'in Babil şeklidir). Hiç şüphesiz aynı devre ait izler Ur'un derin kuyularında, deniz seviyesinin üstünde 5. m 20 ile 8. m 60 arasında "Tufan kuyusu„'nun

içinde, mezarlığın altında - SIS VIII adı verilen tabakada [35] bulunmuşlardır ve Uruk devrinin tapınaklarına ait temeller teşhis ve tesbit olunabilmişlerdir. Bununla beraber, bu tabakalarda bakiyeler çok nadirdirler. Bahis konusu olan bakiyelerin Ur'da [36] Tufan deposu denen tabakayı hemen takip etmediklerini de işaret eylemek gerektir. Su baskını, o halde, El-Ubeyd medeniyetine son vermemiştir. Bundan başka su baskını sitj tamamen kaplamamıştır ve Erek'e ulaştığı da görülmüyor. O halde bunun Sumer geleneğinin "Tufan„ı gibi kabul edilebilmesi pek az ihtimal içindedir [37].

Erek'teki büyük kuyunun içinde [38]. El-Ubeyd'in açık esmer veya boyalı çanak çolmeği kuyunun dibinden itibaren bulunuyor. Bunlar, büsbütün ayrı bir gelenekte olan ve ârızî olarak üst tabakalardan düşmüş bulunan bazı keramik parçalariyle karışmışlardır. Bu parçalar boyalı keramik parçalarına nazaran beşinci iskân tabakasından itibaren çoğalır ve Uruk devrine ait olan altıncı iskân tabakasında boyalı keramik hemen tamamen kaybolur. Yedinci ve sekizinci tabakalarda boyalı parçalar tekrar meydana çıkarlar, El-Ubeyd keramiğinden, bazan kırmızı boyanın kullanılması ile ayrılırlar. Heinrich yaptığı sondajda hiç bir bağlantı yokluğu olmadığında haklı olarak ısrar ediyor. Yeni keramiğin tedricen meydana çıktığı görülüyor ve bu keramik her tarafta dekorsuz solgun bir keramikle müterafıktır ki, bunun şekil ve teknik bakımından eski geleneği devam ettirdiği anlaşılıyor. Fakat bu yeni mahsuller, şüphesiz, manâlı bir icada delâlet ederler. Çok güzeldirler. El-Ubeyd'in boyalı keramiği ile kabili mukayesedirler. Bunlar tek renkli (monochrome) dirler ve estetik tesiri, Mısır'ın predinastik keramiğinde olduğu gibi, sathın mükemmelliği ile elde ederler. Bunları tanımak kolaydır. Evvelâ, kül rengi bir çanak

[35] Ur, Woolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 328-341.

[36] Ur, Woolley, in *Ant.* J., IX, pp. 323-330.

[37] Peake *The Flood*, Erek'in belgeleri kabul edilmeden evvel 1930'da yayınlanmıştır. Peakede Woolley gibi Ur'un su altında kalmasını Sumer geleneğindeki ile bir tutmak istiyordu; cf. Frankfort, op. cit. p. 49, ve *Antiquity*, IV. p. 503.

[38] Erech, IV, Bericht, *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1912, 6.

çömlek görülür. Bu bol, siyah renkli ince bir astarla kaplıdır. Bu kömürlü keramik rengini, şüphesiz ya toprağa karıştırılmış, olan kömürden, yahut da dumanlı bir ateşin yanmasından almıştır. Tekniği iptidaîdir ve Mezopotamya'nın bütün keramik tekniğine mutlak surette yabancıdır. Bundan başka bu çorak vadide yapılmasına gerekli ne rutubetli yakıt ve ne dumanlı ateş vardır. İkinci keramik, tahammüz ettirici bir atmosferde pişirildiği takdirde kırmızı bir renk alan demirli bir balçıktan yapılmıştır. Bu keramik, demir oksidinden belki de çok zengin bir astarla örtülmüştür ki bu yüzden perdahlı yüzü tuğla kırmızısıdır; 7 ve 12 inci tabakalarda ise üzüm kırmızısıdır. Üçüncü mahsul ikincinin zıddı gibi görünmektedir. İrca edici bir atmosferde pişirildiği için ve demir oksitlerinin ferrö hale ircalarından dolayı rengi kül rengidir. Bunun imali ve şüphesiz kırmızı renkli keramiğin yapılması, hususî surette inşa edilmiş bir fırının kullanılmasını tahmin ettirmektedir ki bu fırında kâseler dumana karşı muhafaza edilmişlerdir ve keza bu fırında havanın gelmesi tanzim olunabilmiştir. Binaenaleyh, bunlar önemli teknik bir yeniliğin alâmetleridirler. Bundan başka kırmızı ve kül rengi kâselerin çok defa hakikî bir çark üzerinde yapıldıkları da görülüyor ki bu da büyük önemi haiz başka bir teknik ilerlemedir. Nihayet kırmızı renkli kâseler bir defa 7. tabakada (XII) ve kül rengi keramik birçok defalar ve katî olmamakla beraber 10. tabakadan önce (VIII) bazen ve fakat çok ender olarak kulplu olarak görülmektedir. Bu tarz El-Ubeyd safhasının sepet tipi kâseleri haricinde, Mezopotamya çanak çömleğinde, başka hiçbir devirde kullanılmış değildir. Hülâsa bu yeni mahsullerin, kuvvetlerini El-Ubeyd'in eski ırkının enerjisine katan yeni bir sekene tarafından sokulmuş olması kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir.

Mefruz yeni gelenlerin diğer başka ne gibi yardımlarda bulunduklarını kat'î olarak bilmiyoruz. Çömlekci çarkının, nakliyatta devrime sebep olan araba tekniği gibi bir icadla müterafık olması mantıkîdir. Bu bakımdan müsbet hiç bir delil 14. tabakadan önce elde edilmiyor. Fakat, aynı seviyede bulunan[39]

[39] Erech, IV, Bericht. *Abhand, preuss. Wissen. phil.- hist. Kl.*, 1932. 6.

bir mühür üzerine kazınmış olan ve daha baştan tekemmül etmîş görünen bir harp arabası, en iptidaî öncülerin 5. tabakadan itibaren meydana çıktıkları faraziyesine hak verdirebilir.

Mürekkep fırınları, madencilik tekniğinin ilerlemeleri ile ilgili olmak mümkündür ve gerçekte bakırdan yapılmış en eski parça Erek'te 8. tabakada bulunmuştur. Bununla beraber, bu belki de bir tesadüf eseri olabilir. Bakırın daha El-Ubeyd medeniyetinin menşeinde bulunan aynı kompleks içinde icadedilmiş olduğunu zannettirecek sebeplere malikiz. Şimdilik yalnızca Erek'in yeni keramiklerine nazaran, Uruk tesmiye olunan devirde, El-Ubeyd medeniyetinin yeni bir kan aşısı ve yeni fikirlerle tekrar kuvvetlendiğini söyliyebiliriz. Şayet, yeni gelenler fatih bir azınlık teşkil etmişlerse, onların gelmesi büyük işlerin başarılması için gerekli sermayenin toplanmasını kolaylaştırmıştır. Yeni gelenlerin kendileriyle beraber evvelce yapmış oldukları ne gibi müşahhas cihazları getirdiklerini tayin için zaman daha elverişli değildir, çünkü, yukarda zikredilmiş olan buluntuların çark ve hatta islah edilmiş fırının bizzat Sumerler tarafından istilânın yarattığı yeni şartlara uymak için icadedilmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Her halde müstevlilerin sayıca az oldukları ve çabucak eriyip gittikleri anlaşılıyor. Hiç bir seviyede, siyah, kırmızı vaya gri renkteki keramik parçaları yerli geleneği devam ettiren açık renkteki keramiğe nisbeten çok değildirler.Onüçüncü tabakada yeni keramik ve şekilleri ortadan kalkmaya başlıyorlar, fakat, bununla beraber eski açık renk keramiğin imalinde çark çoktan kullanılmakta idi.

Karışmanın tam olmasından önce bile barbarlıktan medeniyete geçişi işaretleyen ilerlemelerin varlığını tesbit etmiş bulunuyoruz. Sumer'in çiftçileri ve avcıları şimdi cehitlerini, tanrılarının şerefi için anıtlık yapılar meydana getirmek maksadiyle, bir nizam altına sokuyorlar.

Bu kollektif çalışma, aşikâr olarak, bir sarmayenin toplanmasına ve istihsal merkezlerinden uzakta bulunan işçilerin beslenmesine gerekli erzak için, fazlasının bir yerde merkezleştirilmesini tahmin ettiriyor. Aynı fazla veya bakiye erzak, irva vr iska kanalları gibi faydacı karakter taşıyan amme işlerinin icrasına da müsait olmak bakımından, aynı derecede

zarurî idi ve bu işler sayesindedir ki yağmuru kesilmiş bataklık ve çorak bir memlekette köyler şehirlere inkılâp edecekler ve şehir platformlar ve duvarlarla su baskınına karşı muhafaza olunacak ve nihayet esaslı ilk maddelerin, geniş bir mikyasta ithali kolaylaşacaktır.

Memleketin son derecede olan bereketi bu fazlayı temin ediyordu. Sakinlerinin dindarlığı da bu fazlanın birikmesi için en iyi bir âmil idi. Bu biriktirmenin, kırmızı ve kül rengi keramik yapıcıları olan hâkim sınıfı El-Ubeyd'in köylü sınıfının üstüne geçiren istilâ ile ne dereceye kadar birleşmiş olduğunu bilmemize imkân yoktur. Tapınakların mallarına ait muhasebeden ibaret olan yazılı vesikalara nazaran bu "fazla„ (excédent) daima tanrının tapınağının ve rahiplerinin emrine amadedir. Bu suretle Erek'te anıtlık ilk yapı bir saray veya bir mezar değil, fakat içinden bir tablet çıkarılan bir tapınak idi. Bu tablet muahhar tapınağın muhasebe parçalarının piktografik atasıdır.

Erek'in 12 inci (VI) devrinde (7), vatandaşlar, tanrı Amou veya halefinin — ki bu hususta daha açık olmayan bir fikre sahip idiler — inebileceği limondan sun'i bir tepecik yapmağı düşündüler. Babilonya ve hatta Asur'un bütün tarihî zamanları esnasında belli başlı tapmaklarına bağlı olan Zikkurat'ın prototipi olan bu tepecik 12 metre bir yükseklikte idi. Ziftten yataklarla ayrılmış balçıktan yapılmış basit kerpiç tabakalarının üst üste gelmesinden teşekkül etmişti. Dik meyilli yamaçları, daha limon yumuşak iken içine sokulan içi boş keramikten mahrut dizileri ile takviye edilmiş ve süslenmiştir. Gördükleri iş bakımından bu koniler El-Ubeyd safhasının pişmiş topraktan mahrut ve çivilerinin doğrudan doğruya neslindendirler ve onlarla beraber bulunurlar. Tepenin cephelerinin manzarası, muahhar Mezopotamya duvarlarının dekorasyonunu teşkil edecek olan girinti ve çıkıntılarla daha baştan tadil edilmişti. Bunun esası El-Ubeyd'in sazdan kulubelerinde aranmalıdır [40]. Tepeciğin açıları, daha sonraları Babilonya'nın bütün kutsal yapılarının istikametlerini tayin eden kaideye uygun olarak dört cihete yöneltilmiştir.

[40] Hall ve Woolley, *Ur excavations*, I *al'Ubaid*, 1927.

22×17 metre ölçüsünde olan küçük tapınak yani Beyaz Tapınak [41] dört köşe büyük balçık tuğlalarla yapılmıştır. Bunun üzerine kireç badana edilmiştir. Bu tapınak Zikkurat'ın tepesinde platform'un sathının yarısından az bir yer işgal ediyordu. Tapınak birbirine geçen büyük odalarla çevrilmiş, merkezi uzun bir avludan teşekkül ediyordu. Ve müminlerle tesadüf etmek için tanrının inebileceği bir merdiveni vardı. Arkeologlar, Zikkurat'ın kaidesinde çok daha büyük ve çok daha gizli bir tapınağın mevcut olduğunu tahmin ediyorlar.

Gerçekte, Ea'nın çok yakın bir Zikkurat'ının tabanında bu tipte bir tapınağın temelleri ve duvarlarını süslemiş olan kilden çivilerden bir mozaikin izleri bulunmuştur. Muahhar edebî geleneğin bize isbat ettiği şekildeki Sumer ibadetinin tam cihazını burada görüyoruz. Bundan başka, Beyaz Tapınak'ta bir silindir intibaı bulunmuştur ki bu mühür şekli çok sonraları Mezopotamya mühürlerinin en karakteristiğini teşkil etmiştir. Kapadokya'ya, ve gördüğümüz üzere, Mısır'a kadar da yayılmıştır. Başlangıçta, şüphesiz ki bir muska olan mahkûk inci, bu suretle bir mühür halini almıştır.

Bu mühürle sahibi, nakli kabil bir malı vakıf ve teberrü veya etnologların dedikleri gibi, tabu'laştırabilir. Mülk ve şahsiyet fikri bu usulde ifadesini bulacaktır. En arkayik şekli olan damga mühür (cachet sceau) daha önce Erek 7 de tekemmül ettirilmiş ve mühür gibi kullanılmıştır (XII). Başlangıçta Sumer kamışına intibak etmiş olan bu telakki 12 inci tabakada kıymetli taşlar yontan işçi tarafından taklit edilmişti. Gerçekte silindir mühür, kabuğundan soyulmuş bir kamış gövdesinin maktaının kopyası olmalıdır. Bu madde bataklık bir memlekette kolaylıkla bulunur.

Beyaz Tapınakta, bu silindirden bir tanesi pişmiş jipsden küçük bir tablet üzerinde bulunmuştur ki burada sonraki muhasebe tabletlerini müjdeleyen sayıların görüldüğü zan olunuyor. Tapınağın hazinesinde birikmiş olan serveti ve tanrıya hediye edilmiş malları idare etmek için, tanrının hizmetçileri belgeleri saklamakla mükellef idiler. Daha bu devirde sayıya müstenit bir kayıt sistemini yaratmışlardı. Geriye bir yazı sistemini icad etmek kalacaktır.

[41] Woolley, *Ur*'in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

En sonunda Anou Zikkurat'ı daha büyük ve daha yüksek bir diğeri içine tıkılmıştır. Bu, yeri üzerine her halde çok daha büyük ölçüde yeni bir tapınağın kurulduğu küçük Beyaz Tapınak'ı örtüyor ve koruyordu. Aynı zamanda, 13 üncü devirde (V) eski Eanna'nın yerine aynı plânı muhafaza eden çok daha önemli bir tapınak geçmiştir. Bu muazzam yapının duvarları kaba kalker bloklarından temellere dayanıyordu. Onun için bu tapınak Kalker Tapınak adı ile anılmaktadır. Ur'da 1933 de[42] keşfedilmiş olan muasırı bir tapmak tuğla ile inşa edilmiş ve Beyaz Tapınağın içi boş mahrutları ile Beyaz Tapınağın boyalı mahrutları arasında mutavassıt bir tip teşkil eden ucu boş kil mahrutlarla süslenmiştir. Dr. Jordan'a nazaran[43] alüviyal bir diyarda taş malzeme kullanma usulü, ekzotik bir menşee delâlet eder ve iktidara yeni bir etnik unsurun geçtiğini gösterebilir. Fakat bu farazî fatihler, zaferlerini Kassit'ler ve Asur'lar gibi eski tapınakları tamir ederek veya büyülterek tebcil etmişler ve girinti ve çıkıntılar gibi eski mimarlık geleneğini saklamışlardır. Bundan başka maddî medeniyeti bütün unsurlarını, mühürleri, keramiği, önceki devirden almışlardır.

Birinci sülâle Mısır mezarlarındaki küplere benzer kilden bir küp-mühür üzerinden geçirilmiş olan bir silindir[44], ilk Elam mühürlerinde çok yaygın bir tip olan iki kulplu küpün tasvirini ve bir tanesi her iki ucunda bir başı olduğu görülen ve Aslanlar avını gösteren Mısır paletinde olduğu gibi canavarları hak etmiştir. Bir Babilonya özelliğini teşkil eden bu soy canavarların yaradılışı sayısız icadlara müncer olan vetirelere benzer bir vetireye tab'an vukua gelmiştir: Bir bütünün parçalara dağılması, parçaların tecerrütleri ve yeni bir bütün içinde yeniden birleşmeleri. Bu iz bize 13. Erek zamanındaki Sumer'lerin psikolojilerinin bir yüzünü faydalı bir şekilde sezdirmektedir.

[42] *Erech*, Jordan, Holdeki, v. s. Vorlaüfige Berichte über die in Uruk unternommenen Ausbrabungen.

[43] Erech, II. Bericht, *Abhand, preuss, Akad, Wissen, phil.- hist. Kl.* 1930 4.

[44] *Aynı eser.*

Süresi tayin edilmeyen bir devirden sonra kalker "exotique„ tapınak yerine Erek 14 devrinde başka bir yapı kaim olmuştur. Bu yapı yeniden yerli üslubunda ve tamamen dikdörtgen yassı tuğlalarla inşa edilmiştir. Bu „Kızıl Tapınak„ heybetli bir bütün teşkil ediyordu ve bu devir esnasında üç defa tamir gördü. En çok ilgi çeken ve en iyi muhafaza edilmiş olan yapılar, üzeri açık uzun bir avlu etrafında toplanmışlardır. Bir merdivenle çıkılan yüksek bir taraçanın nihayetinde, her biri 20.40 metre kutrunda, dairevî ve tuğladan yapılmış (en aşağı) dört çift sutundan müteşekkil bir kolonad veya bir hol yükseliyordu.

Bu sıra sütunlar bir nevi Babıâli (Sublime Porte) teşkil ediyor[45] ve sağ tarafta anıtlık bir kapı ile esas tapınak olması icabeden yere götürüyordu. Dış duvar, kabartma halinde yarı sütunlarla ve çıkıntılarla canlandırılmıştı[46]. Bu duvar taraçanın istinad duvarı ve sütunlar gibi tuğlaların çamur sıvasına sokulan kırmızı, siyah ve beyaz balçık mahrutlarından mozaiklerle zengin bir surette süslenmişti.

Unsurları El-Ubeyd safhasına kadar çıkan motifler duvarlara asılan saz hasırlara dokunmuş motiflerden müştak olabilirler. Sütunların motifleri bu sonuncuların hurma ağacı gövdelerinin tuğla ile tebcil edilmiş olan tefsirlerinden başka bir şey olmadıklarını gösteriyorlar.

Tapınağın iç duvarları alçılı topraktan kabartmalarla süslü idiler[47]. Yelesi helezon şeklindeki lülelerle gösterilmiş bir antilop, boğalar ve kulübeler veya kamıştan ahırlar gibi bütün unsurlar XVI. levhada görüldüğü üzere Sumer'li eski bir halk temasını telkin ederler. Oyulmuş frizler, duvarlara sokulmuş kilden çivilerle yapılan bir dekorasyon ile imtizaç ediyorlardı. Çivilerin başları, eşit kollu haçlar ve altı veya sekiz yapraklı rozetler teşkil ederler ki, bunların Sumer'in muahhar ikonografyasında mutad sembollerdirler ve Mısır'a ve Hindistan'a kadar ulaşırlar.

[45] Erech, II. Bericht, *Abhand, preuss, Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1930 4.

[46] Erech, IV, Bericht. *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1532. 6.

[47] Erech, II. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1930. 4.

Kızıl Tapınak'ta, Almanlar herhalde tapınağın gelirlerinin muhasebesine yarayan bir çok tabletler bulmuşlardır. Bu gelirler bir Sumer şehrinin ekonomik ihtiyatlarını teşkil ediyorlardı. Bu hesapların muhafazası ve intikali için rahipler piktografik bir yazı tasavvur etmişlerdi [48] ki bu yazı eşyanın tasvirlerini mücerret olarak sembollere irca ediyordu. Bu semboller arasında kısa bir şekil altında tasvir ettikleri eşya dahi tefrik olunmaktadır. Bunlar ancak daha ideogramlardır. Harfler değildirler. Sayı ile kayıt çoktan gelişmiştir. Fakat işaretlerin önemi daha mütehavvildir. Hesap çok defa normal Sumer hesabında olduğu tarzda „altı„ lı esas üzerindedir, 1-10-60-3.600 gibi. Fakat Elam'lı sistem gibi sayılan (1-10-100) basit bir ondalık sistem de keza bazan kullanılmıştır.

Tabletler ve küp-mühürler büyük bir sanat ve zevkle mahkûk silindirlerin intibalarını taşırlar. Bazıları, taş devrindeki benzer resimleri karakterlendiren realisme ile işlenmiş olan, vahşi hayvan sürülerini tasvir ederler, fakat dikkate şayan olan nokta, bunların Mısır'daki bıçak saplarındaki mahkûkatla kabili mukayese olmalarıdır. Narmer paletinin tasvir ettiği biribirine sarılmış uzun boyunlu bir çift canavar Mısır'la mukayeseyi telkin etmektedir [49]. Üçüncü bir kompozisyon iki kulplu bir küpün her iki yanında bulunan iki aslanın antitetik bir grubunu tasvir eder [50]. Diğer sahneler insan şahsiyetlerine aittirler. En aşağı içlerinden birisi [51] sakallıdır ve başın arkasına toplanmış uzun saçlardan bir tutam taşımaktadır. Belki de Sumerin klâsik etekliğini giyinmiştir. Başka bir mühür, elleri sırtlarının arkasına bağlanmış esirleri tasvir etmektedir. Bu, önümüzdeki bölümde inceliyeceğimiz, Sumer ordularının harpçi istilâları müjdeleyen bir işareti midir? Çok muhtemel ki öyledir. Diğer bir intiba da

[48] Erech, III. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1932, 2

[49] Erech, IV, Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen, phil.- hist. Kl.* 1932, 6.

[50] Aynı eser.

[51] Erech, II. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen, phil.- hist. Kl.* 1930, 4.

bir harp arabası şüphe edilmiyecek bir şekilde tasvir edilmiştir [52]. Bu, çoktan askerî gayelere uydurulmuş olduğu görülen tekerlekli bir taşıt vasıtasının en eski örneğidir. Herhalde, daha sonra tarif edileceği şekilde, militarismanın doğuşuna gerekli şartlar çoktan gerçekleşmişti.

Erek hariçinde Uruk devri her ne kadar Ur'da birkaç keramik parçası, duvarlar ve mühür intibaları ile ve belki de Kiş'te birkaç çanak çömlek kırıntısı ile temsil ediliyorsa da bu devir, Sumer medeniyet tarihinin esaslı anları arasında yer almıştır. (Elam ve Asur'a ait olan benzer bir safha daha ilerde tarif edilecektir). Külrengi çanak çömleğin ilk safhalarındaki kırmızı astardan veya Kalker Tapınağın ekzotik mimarlığına ne şekilde etnik bir mâna verilirse verilsin, bu devir El-Ubeyd medeniyeti ile sarih bir surette Sumerli olan Sumer medeniyeti arasında bir bağ vücuda getirmiştir. Kızıl Tapınağın tuğlaları ve kilden çivileri, çıkıntılı cepheleri ve sütunları, tapınağı bezeyen hasır motifleri ve burada bulunmuş olan gagalı çömlekler jenealoji bakımından ta El-Ubeyd safhasına kadar çıkarlar. Fakat, mimarlık ve keramik, sanat, sayı sistemi, erkek saç tuvaletleri ile çok daha açık olarak görülen şey, iyice tanıdığımız arkayik Sumer medeniyetinin alâmetidir. Gerçekte çoktan Sumer medeniyetinin esaslı unsurları karşısında bulunuyoruz. Eksik olan şey, Uruk devri halkının Sumerli olduklarını isbat edecek olan lengüistik belgelerdir. Bu delil de müteakip devir için elde edilmiştir. (Erek tabakaları 15-16,II,III) [53]. Bu devirde yalnız Sumer, Ur (2,5) ve Farah (11) ile değil, fakat Akkad, Kiş [54] komşu prehistorik şehir Cemdet Nasr [55], ve hatta Dicle'nin ötesinde Khafaje gibi başka sitelerde mutlak surette sarih bir irtibat tesis eden halkaları da buluyoruz.

Bütün Babilonya'da bu suretle tesbit edilmiş olan yeni safha, ilk keşif mevkiine nazaran Cemdet Nasr devri adını al-

[52] Erech, IV. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1932, 6.

[53] Erech, II. Bericht, *Abhand, preus, Akad, Wissen. phil.- hist. Kl.* 1930, 4.

[54] Kish, Langdon, *JRAS*, 1930, pp. 600 sq. cf. *L'Anthr. XXXIX*, p. 73; XLI. p. 266.

[55] Jemdet Nasr, Mackay, *Field Museum Antropology Memoirs*, 1, 3.

mıştır. Bu yerde, Langdon 300 × 200 metrelik muazzam bir platform üzerinde yükselen, heybetli bir kuleyi meydana çıkarmıştır ki [56], bu kule, bu devrin diğer bütün yapıları gibi acaip bir şekilde hemen yassı kiremitler kadar ince müstatil tuğlalarla yapılmıştır. Zirvesinden inen bir merdiven 92×48 metrelik bir saraya ulaştırıyordu [57]. Şayet bu yapının manası iyice kavranmış ise, şimdi tanrının dünya üzerinde bir mümessili olduğu aşikârdır. Bu mümessil tabasına kendisine dünya evi iktidarı da tevcih edilmiş olan hükümdar olarak görünmektedir. Ve o çiftçi ile tanrısı arasında belki de yegâne mutavassıttır. Ne Cemdet Nasr, ne Kiş veya Farah'ta hiç bir mezar bulunmamıştır. Ancak birinci yerde çok uzun bir kafatası elde edilmiştir [58]. Ur'da cesetler tam manasıyle bükülmüş bir vaziyette gömülmüş idiler. Bu vaziyet El-Ubeyd devrinin uzunlamasına gömülen cesetlerinin vaziyeti ile açık bir surette tezat halindedir. Ur'daki bazı defin tarzları çok muhtemel olarak Uruk devrine ve medeniyetine atfolunmalıdır. Diğer taraftan Erek'te [59] acaip bir yakma (incinération) tarzından bahsedilmekdir. Uzanmış kadavralar kilden bir zarf içine sokulmuşlar. Bu odada, duvarlarını kızartan ateş yakılmıştlr ki bu ateş tesiriyle kilden zarflar pişmiş ve içinde bulunan cesetler kısmen yanmışlardır.

Koldeway Akkad'da Sourghoul'da buna benzer yakmalardan evvelce bahsetmişti. Bir tefsir yanlışlığı olarak kabul edilen bu tarif ciddiye alınmamıştı. Erek'te Jordan'ın tuttuğu müşahede notları, aynı hafiflikle reddedilemez. Bunnla beraber, Babil edebiyatında bu rite dair hiçbir ima mevcut değildir.

Yağma görmüş Cemdet Nasr şehrinden ve Ur mezarlarından toplanan birçok bakiyeler bu devir Babilonyasındaki sanatların ve endüstrilerin canlı bir tablosunu yeniden canlandırmağa yarıyorlar. Fakat, şayet aynı soydan belgeler elimizde olsalardı, bu tarifin büyük bir kısmı ihtimal Uruk devri için de

[56] Ur, Woolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

[57] Aynı eser.

[58] Aeni eser.

[59] Erech. II. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1930, 4.

muteber olacaktı. Şimdi, Cemdet Nasr [60] ve Erek [61]. te bulunan tabletler göstermişlerdir ki buraların sakinleri Sumerler idiler. Uruk devrinde kullanılmış olan piktografik sembollere fonetik bir kıymet izafe olunmuştu ve bunlar kelimeleri hecelemeğe yaradıkları kadar fikirleri de tercümeye yarayorlardı. Bu kelimeler çok arkayik bir Sumerceye ait gibi görünüyorlardı. Bununla beraber, Cemdet Nasr'da ondalık bir sayı sistemi halâ hâkim iken, Erek'te bu sistemin, "altı„lık esasa dayanan bir sistemle müterafik olması oldukça dikkati çeker. Geleneğin daha teşekkül etmediği doğrudur. Bundan başka sayılar ve bir miktar harfler ve ideogramlar Babilonya ve Elam'da müşterekterler [62].

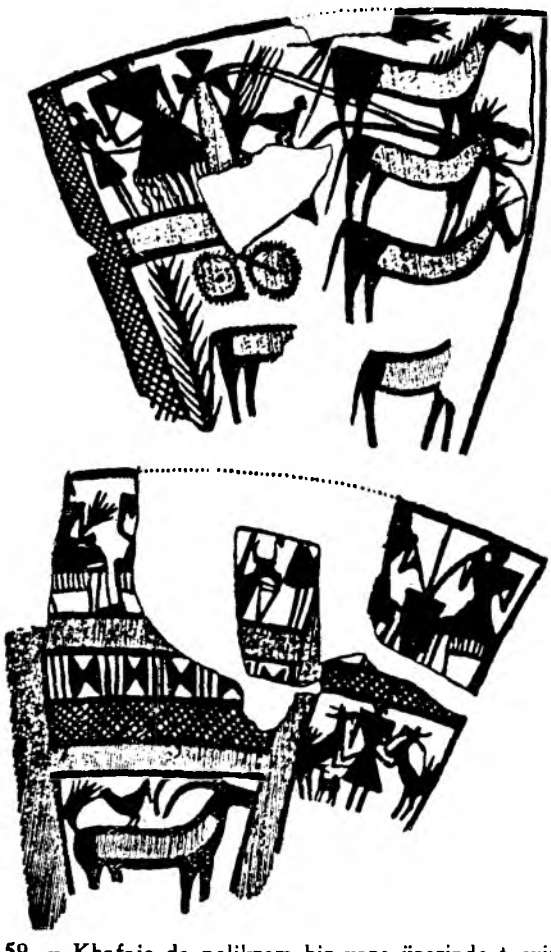
Fakat tarihî zamanlarda, seçilmiş konvansiyonel şekiller, her iki bölgede de birbirlerinden çok ayrılmışlardı. Pratik bir yazı sisteminin imali, tapınaklardaki rahiplerin ve memurların ellerinde idi. Uruk devrinde bile tapınaklarda, fırsat düştükçe yazıyı sadeleştiren kâtip okulları mevcuttu. Erek 14'teki Kızıl Tapınağın bir tabletinde bu okulların birisinde temrin veya el kitabı işini gören bir işaretler listesi bulunmaktadır. Cemdet Nasr'da da buna benzer bir liste bulunmuştur. Tarihî zamanların başlangıçlarına kadar devam eden iskolastik gelenek, Farah okullarının metinleriyle tasvir edilmiştir. Bunların Erek ve Cemdet Nasr tabletlerinden müştak oldukları aşikârdır. Fakat bunlara muayyen bir işaret "icat„ etmiş olan kâtiplerin adı ilâve olunmuştur. Şayet, tarihî zamanlarda olduğu gibi, tapınaklar Babilonya'nın her tarafından gelen müminler tarafından ziyaret edilmiş iseler, şehirler arasında bir öğreniciler mübadelesinin vukuu ve bu sanatın yayılmasını kolaylaştırmış olmaları gerektir. Yazının ne kıralların harp işlerini kaydetmek ve ne de teolojik doğmaları ifade için icat olunmayıp, bilâkis tapınakların dünyalık mallarının idaresine bağlı tamamen pratik bir iş için icat edilmiş olması çok mânalıdır.

[60] Langdon. *Oxford Editions of Cuneiform Texts.* VII, 1928, «Pictographic Inscriptions from Jemdet Nasr».

[61] Erech, III. Bericht, *Abhand, preuss. Akad. Wissen. phil.- hist. Kl.* 1932, 6.

[62] Elam'lı muvaziliklerin mânası daha sonra münakaşa edilmiştir.

Okul metinleri haricinde, en eski tabletler ancak muhasebe ile meşgul olurlar. Bu hal kâtiplerin mücerret düşünceleri tesbit ve nakletmeğe yarayacak bir âleti meydana getirmelerine engel olmamıştır.

Resim : 59 — Khafaje de polikrom bir vazo üzerinde tasvir edilmiş bir araba (British Museum)

Bu entellektüel neticeler, ticaretin tanzimi ve tali endüstrilerin inkişafı ve hatta belki de militarismanın şiddetlenmesi ile baş başa gidiyorlardı. Bir arabaya bir öküz veya bir eşek koşmak usulü, ki daha Uruk devrinde malûmdu, nakliyatı çok-

tan kolaylaştırmıştı. Şimdi at gibi yeni bir hayvandan faydalanmak mümkündü. Bundan başka at Cemdet Nasr tabletlerinde olduğu gibi klâsik Babil küneiform'unda da aynı "dağlar eşeği„ ideogramı ile zikredilmektedir [63]. Ur [64]'daki bir mühür üzerinde, sulhçu irtibatlar için çok rahat olan iki tekerlekli hafif arabanın harpçi bir işe yaradığı tasvir edilmektedir. Kafaje'de bu devrin muahhar bir kâsesi üzerinde bulunan araba (Resim 59) tamamen Sumerli bir manzaradır (bazı detaylar tamir görmüşlerdir).

Servetin çoğalması, taşıt vasıtalarının islâhı ve ticaretin tanzimi neticesi olarak madenin önemi anlaşılıyor. Bakırdan veya kurşundan kâseler Ur'daki mezarlardan çıkarılmıştır.Fakat,Cemdet Nasr şehrinde bile kuarçit yongalarından çapalar, kilden oraklar ve obsidiyenden lamlara halâ çok olarak tesadüf olunmaktadır. Anlaşılıyor ki maden daha bir lüks maddesi idi. Gerçekte, bize kadar kalmış olan maden eşya Cemdet Nasr'da bulunmuş olan dişli olta iğneleri, dinastik Mısır başlangıcında olduğu gibi ucu müdevver bir bıçak, Fırah [65] da bulunmuş olan ve yassı bir kınla nihayetlenen yassı bir pala nadir ve iptidaidirler. Delikli baltalar, El-Ubeyd'de olduğu gibi halâ kilden nümunelerle temsil olunmaktadır ve topuzlar taştandırlar. Mutad şekil armut biçimi idi. Bununla beraber Cemdet Nasr'daki bir parça Mısır'ın predinastik ilk medeniyetindeki kursa benzer "discoïde„ topuzlarına benzemektedir.

Resim 60 — Bakır bir olta.- Cemdet Nasr 2/3

Bu devirde, çanak çömlek mutat olarak çarkta yapılıyordu. Sumer'in yerli soluk esmer keramiği çok yaygındır. Fakat, polikrom boyalı ve oldukça nadir bir keramikde bu devrin karakteristiğidir. Şekiller, gagalı bir çok testiler (levha XIV a), keza boyunlu, omurgalı ve omuzunda delikli dört adet kulak bulunan testiler (Res. 61), kadehler, Erek 10'da-

[63] Langdon. *Oxford Editions of Cuneiform Texts*, VII, 1928, «Pictographie Inscriptions from Jemdet Nasr».

[64] Ur, Woolley, in *Ant.* J., X, 1930. pp. 327-341.

[65] Farah, *Mus*, J. XXII, 1931, pp. 211 sq.

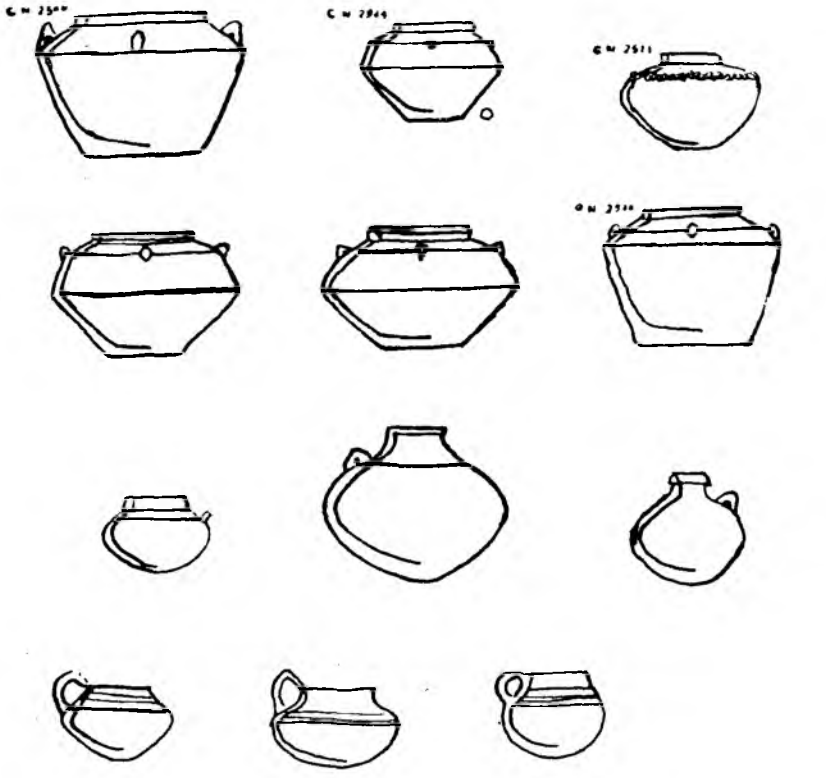
kilere benzeyen kayış şeklindeki yüksek kulplu kâseler ve oldukça kaba mahruti çanakları ihtiva etmektedir. Tersine çevrilmiş kesik koni şeklinde ve içinde tutmak için bir düğmesi bulunan acaip kapaklar (obturateur), İndus medeniyeti ile benzerlik bakımından ilgiyi çekerler. Boya hemen yalnız omurgalı testilere inhisar eder. Bazı hallerde bezenecek satıh beyaz kalın bir sıva ile örtülmüştür. Diğer hallerde renkler doğrudan doğruya kilin sathına sürülmüştür. Siyah çizgilerle çerçevelenmiş, zengin bir üzüm kırmızısı (şarabî) renkte geniş şeritler kil üzerine boyanmıştır. Su yerine geçen bu siyah çizgiler, keza bazan kırmızı ile doldurulan yedek satıhları da süslemeğe yarıyorlardı. Bundan sonra bütün satıh perdahlanıyordu. Bu devrin motifleri, çapraz basit çizgiler, eşkenar dörtgenler, üçgenler ve pano şeklinde tertiplenmiş çifte baltalardan ibarettir ki hepsi de kâsenin muhtelif kısımlarını tebarüz ettirecek şekilde tektonik bakımından gruplanmışlardır. Benzer motifler bazan, perdahlanmamış yeşilimtrak bir keramik üzerine donuk siyah bir renkle işlenmişlerdir. Bu keramiklerin küçük kırıntıları El-Ubeyd keramiği ile karıştırılabilir.

Keza taştan kâseler de yapılıyordu. Bir çokları kalın ve kaba işlenmiştir. Yakınlarda Ur'da[66] bulunan bir danesi, kabartma halinde oyulmuş hayvanlarla bezenmiştir. Bu, XV. levhadaki kâsenin doğrudan doğruya atasıdır. Aynı istasyonda isteatitten oyulmuş fevkalâde bir ayı[67] elde edilmiştir. (Levha XV. a) Bu ayının sırtında, tıpkı Susa'da çok yaygın olan mermerden kâselerde olduğu gibi, mayiler için küçük bir boşluk bulunmaktadır. Başka bir madde, yani fayansta Ur'da bulunan (belki de Uruk devrine aittir) bir kâsenin gösterdiği gibi, kapların imalinde kullanılmıştır. Aynı maddeden inciler ve pandeloklara çok defa Cemdet Nasr'da tesadüf olunmaktadır. Bu tekniğin daha Uruk devrinde sokulmuş veya icad edilmiş olması muhtemeldir.

Süs ve tuvalet eşyası arasında, küçük konik başları hizasında delinmiş kemikten kuvvetli iğneler müteakip devirde çok yayılmış olan madenî iğnelerin doğrudan doğruya ataları-

[66] Ur, Woolley, in *Ant.* J. XIII, pp. 380-3.
[67] Ur, Woolley, in *Ant.* J., X, 1930, pp. 327-341.

dırlar. İnsan, güvercin veya ayı biçimlerinde muskalar, kemikten bir scrotum (haya torbası), taş veya fayanstan inciler, tahta, kavkı ve yumuşak taşlardan [68] nadiren kornalin ve Lapis-Lazuli'den ekartörler [69] ve nihayet El-Ubeyd'de olduğu gibi dudaklara konacak taştan bir düğme, sayılabilir.

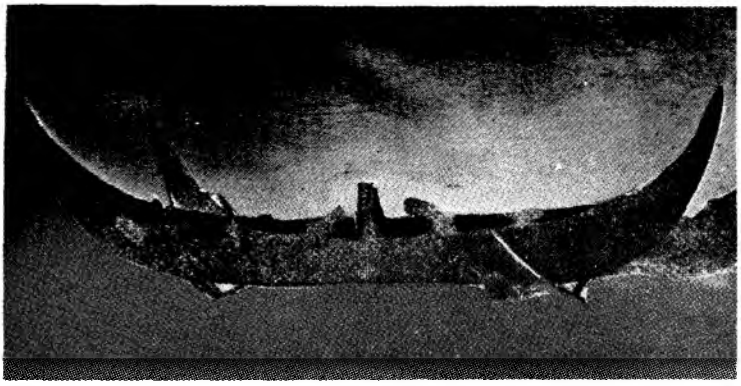
Resim 61 — Cemdet Nasr küpleri ve kadehleri.
Mackay'e göre $^1/_6$.

Mühürler, basit geometrik motifler, hakedilmiş damgalar ve hayvan resimleri ve Uruk devrindenberi alıştığımız başka motifleri taşıyan silindirlerdir.

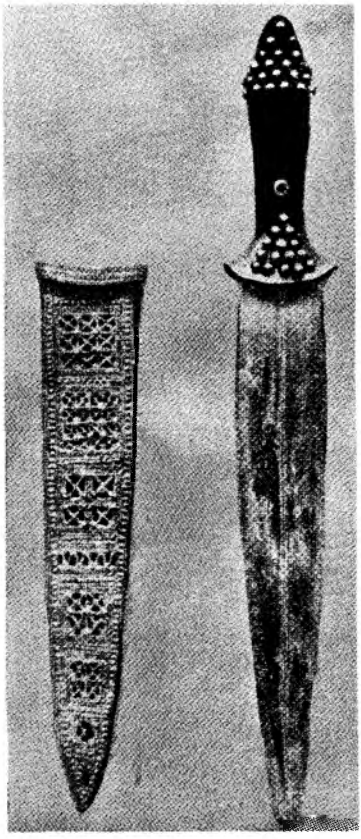
[68] Jemdet Nasr, Mackay, *Field Museum Antropology Memoirs*, I, 3.
[69] Ur, Woolley, in *Ant.* J. XIII, pp. 380-3.

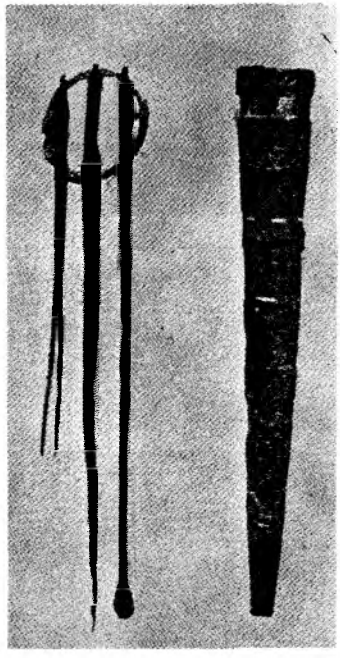
a. Bir arabayı tasvir eden kabartma. Ur.

b. Gümüşten kayık. Kıral Mezarları, Ur.

a. Lapis kabzalı altın hançer ile kılıfı. Ur. 3/10.

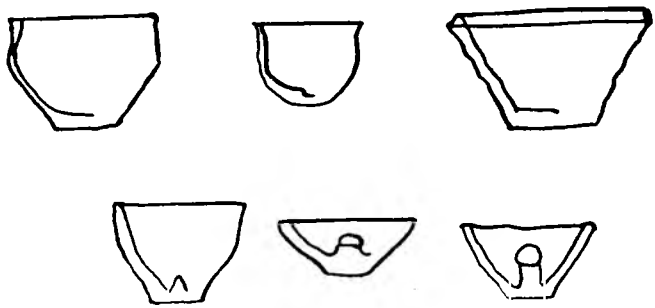

b. Tuvalet takımı ve mahfaza.Ur.

Uzunlamasına delinmiş olacağı yere uçlarından birinden asılmak için bir kulakcık taşıyan iki silindir[70] çok ilgi çekmektedirler. Çünkü bu tip Mısır'da protodinastik devirde görülür. Bu suretle bu devir ile Cemdet Nasr safhası arasındaki zaman birliğine (synchronisme) dair bir delil elde ediyoruz.

Cemdet Nasr ve Kiş istasyonları Sumer'li medeniyet ve dile sahip bir halkın ta Babilonya'nın kuzeyine kadar yayıldığını ve Akad'ın Sumerler tarafından kolonize edildiğini göstermektedir.

Kiş[71] ın alt tabakalarında bulunan bir kaç mikrolit dışında, bundan önce bir yerleşmenin mevcut olduğuna dair hiçbir delil bu bölgede ele geçirilmemiştir. Belki de burası bu küçük çakmak taşı aletlerini kullanmış olan çobanlar veya avcular tarafından daha önce iskân edilmiş olabilir. Eğer hal böyle ise, o halde bahis konusu olanlar Sami'lerdir. Gerçekte, tarihî zamanların başlangıcında Akad'lar Sumer'lerle beraber bu bölgeyi işgal etmişlerdir. Bu yeni gelenlerle karışan ve hüküm altına giren

Reeim 62 — Kâseler ve tıkaclar (obturateur)
Cemdet Nasr. Mackay'e göre 1/6

esir, tüccar, ecir olan bu Sami'ler, Sumer diyarına kadar dağılmış olmalıdırlar. Bu suretledir ki Cemdet Nasr keramiğinin özelliklerini izah imkânı olur. Bu keramiğin tekniği, şekilleri ve dekorasyonunda kullanılan renkleri Uruk devrinden müştaktırlar, lâkin kompozisyonu ve motiflerinden bazıları Sami'lerin keramiklerinden değil, fakat onların dokumalarından veya se-

[70] Jemdet Nasr, Mackay, *Field Museum Antropology Memoirs*, 1, 3.
[71] Kısh, Landgon, *JRAS*, 1930, pp. 600 sq. cf. *L'Anthr XXXIX*, p. 73; XLI. p. 266.

petlerinden alınmış olabilir[72]. Desenlerin bazılarının ve hatta polikrominin özgeçmişi (antécédent) belki de kuzey Suriye'deki Tel Halef keramiginde bulunmaktadır.

Herhalde, Babilonya'nın kültür çevresine Sami bir unsurun girmesi bu devir esnasında Akad'ın Sumer'ler tarafından kolonizasyonuna tesadüf etmesi ihtimal içindedir. Ve ilk tarihî sülâlenin (Kiş I), Sumer'lerin dil ve medeniyetine yabancı bir halk ile temasa geldikleri bir sahada bilhassa gelişmiş olması herhalde mânalıdır.

Cemdet Nasr devrinin sonunda Babilonya'da da medeni hayata gerekli şartlar çoktan vukua gelmişti. Bataklık köyü, normal bütün su baskınlarından korunan ve bir kült ve bir hükûmet sistemi ile birleşmiş şehir haline inkılâp etmişti.

El-Ubeyd köylüleri, mahsullerini taşımak için tekerlekli taşıt vasıtalarını kullanmayı öğrenmişlerdi ve cilâ verme sanatını biliyorlardı. Mimarlık ilerlemişti. Silindir icadolunmuştur ve şahsî mülke ait eşyayı damgalamağa yarıyordu. Bir hesap veya yazı sistemi tasavvur edilmişti. Bu sonuncu icatlar herhalde oracıkta yapılmışlardır, çünkü onların evrim merhalelerini takip ettik. Bir yazı icadedebilen bir kavmin, tekerleği de icad etmeğe muktedir olması tabiîdir. Belki yalnız kuzey Suriye müstesna, hiç bir yerde Uruk devrinden şüphesiz olarak mukaddem tekerlikli taşıtlar veya çarkta yapılmış çanakları bulamıyoruz. Fakat şu veya bu usuller Sumer'e sokulmuş olsalar da, onlar yerli medeniyete uymuşlar ve bu yerli medeniyet tarafından temsil edilmişlerdir. Bu suretle Sumer'i yaratan hazırlayıcı çalışma tamamlanmıştır. Sumer endüstrisine, şimdi, bu endüstrinin fevkalâde bir verimle gelişmesini temin edecek olan yeter derecede ham maddelerin birikmesini sağlayacak bir ticaret istikrarı gerektir. Bu da ilk sülâle devrinin eseri olacaktır.

---

[72] Elam'lı muvaziliklerin mânâsı daha sonra münakaşa edilmiştir,

YEDİNCİ BÖLÜM

ARKAYIK SUMER MEDENİYETİ

Kiş [1]'te, Shourouppak [2] ve Erek [3]'te Cemdet Nasr devrinin kalıntılarının hemen üstünde, bir su baskını deposunun bazı hafif izleri bulunmaktadır. Çok daha eski olan ve ihtimal ki Ur'a münhasır bulunan " Tufan „ tabakasından veya Kiş'teki çok daha genç bir tabakadan ziyade, bunlar Sumer geleneğinin Tufanını temsil ederler. Farah (Schourouppak) Babil tufanında, Tevrat'ın Nuhu rolünü oynayan Utanapiştim'in şehri idi. Bundan başka, Tufan sonrası tabakalarından itibaren kıral adları yazılı mühürleri bulmağa başlıyoruz ki, bu adlardan ikisi sülâle listesinde, Tufan sonrası hükümdarları arasında zikredilmektedirler. Bu suretle " Kırallığın göklerden indiği „ tamamen tarihî devre ulaşmış oluyoruz ki, muahhar kâtipler için bu devir Kiş, Erek ve Ur sülâlelerinin çağıdır. Bunun içindir ki genel olarak bu yeni devreye birinci sülâle devri adı verilmiş ise de bunu " Arkayik Sumer Medeniyeti „ adı ile değiştirmek gerektir.

Bu devrin yazı ve taş üzerine gravür, maden işçiliği ve keramik, elbise ve mimarlık ile kendisini gösteren sanatları ve endüstrileri, El-Ubeid devrinden itibaren inkıtasız evrimi takibolunabilen sanat ve endüstrilerin gelişmelerinden ibarettirler. Ancak, hiç olmazsa kemiyet bakımından birinci sülâle devri ile Cemdet Nasr devri arasındaki farklar barizdirler. Belki de bu farklar bugün, Ur ve El-Ubeyd'de ve Erek, Lagaş, Farah ve Kiş'te birinci sülâle tabakalarından elde edilip neşir olunan maddî zenginlik ile önceki devirlerin az sayıdaki kalıntıları arasındaki nisbetsizlik yüzünden mübalagalanmıştır. Ur'da olduğu kadar Kiş'te, tanınmak ve yazılmak üzere bekleyen bir intikal devrinin varlığı bir çok delillerle sabit olmuş-

[1] Langdon, *JRAS*, 1930, pp. 600-3; Watelin, *L'Anthr*; XLI, 1931, pp. 267-270.

[2] *Mus. J.* XXII, 201-6.

[3] Erech, Jordan, "Zweiter Bericht,, , bak not 6. bölüm. VI.

tur. Meselâ, Ur'da Woolley bütün satha yayılmış olan sıvalı bir keramikle karakterlenen ve düz-dışbükey tuğlaları çoktan kullanan ve kıral mezarlarından önce bir safhayı ayırt etmektedir.

Bununla beraber, şimdi tezahür eden yeniliklerin bazılarının önceki medeniyetin tabiî bir gelişmesi olmadıkları anlaşılıyor. Tuğla işi buna en açık bir örnek teşkil etmektedir. Birinci sülâle devrinde yassı biçim rasyonel tuğla şeklinin yerini acayip bir şekil almıştır.

Bu şekil tuğla bir yüzünde düz, diğer yüzünde dışbükeydir. "Düz-dışbükey„ (plan - convexe) adı verilen bu tuğlalar, Sargon (Agade) 'ın tahta çıkmasından pek az zaman önce sona eren devrin o kadar karakteristiğini teşkil ederler ki, Alman bilginleri bu yüzden " düz - dışbükey devir „ demek itiyadını kazanmışlardır. Yastık şeklinde olan bu tuğla, eski şekillerin islahından ziyade geriye atılmış bir adımı işaretlenlendirir. Bu sebepden Jordan [4] bunun tuğladan hakiki mimariyi bilmiyen yabancı müstevliler tarafından getirildiğini telkin etmektedir.

Cenaze ritlerinde de kökten değişmeler meydana çıkıyor. Halk büyük mezarlıklardaki tek mezarlara gömülmektedir. Bazan, meselâ Ur'da olduğu gibi, önceki devirde aynı suretle kullanılmış olan yerlerden tekrar istifade olunmuştur. Cesetler ne El-Ubeyd devrinde olduğu gibi uzunlamasına, ne de Ur'da Cemdet Nasr mezarlarında olduğu gibi sıkı sıkıya büzülerek yatırılmışlar, bilakis bacak gövde ile dik veya geniş bir açı teşkil edecek tarzda hafifçe bükülerek gömülmüşlerdir. Bazı eski mezarlarda, Woolley [5] ye göre, baş belki de bizzat mezarda yakılan bir ateş vasıtasiyle yakılmıştır. Bu kısmî yakılma ameliyesi Erek'te önceki devirde gördüğümüz tarzın soysuzlaşmış bir şekli olabilir. Fakat Hall [6] bu yakmanın hakikaten kasdi olup olmadığını sormaktadır. Kabir bazan hasırla örtülmüştür, başka hallerde de kadavra keramikten (larnax), ve daha sonraları kamıştan bir tabut içinde gömülmüştür. İçlerinde insan veya hayvan oldukları belli olmayan kemik parçaları ve kâseler bulunan büyük küpler, Ur mezarlığında

[4] Erech, Jordan, « Zweiter Bericht», bak bölüm. VI.'daki not 6.
[5] «Tombes Royales», Woolley, Ant. J. VIII, 1928, 1-29,
[6] *Antiquity*, II, p. 59.

bulunmuş olmakla beraber, Woolley tarafından temel depoları olarak kabul edilmişlerdir. Bunlar daha ziyade İndus şehirlerinin bazı ölü yakma tarzlarını düşündürmektedir. Perry[7] Ur ve Farah'taki müşterek mezarlarla Mısırın ilk sülâlesinin hususi mezarları arasındaki benzerliğe dikkati çekmiştir. Ur'da bir kaç mezar yanında bulunmuş olan kilden ve boyalı başlar[8] da vazifeleri bakımından Mısır'ın mahkûk portrelerine yaklaşabilirler.

1928 de keşfedilmiş olan Ur "Kıral mezarlığı„ ve Kiş'te Y höyüğündeki[9] bazı mezarlar, bizi, kaynaklarını Sumer geleneğinden almadıkları anlaşılan ve mutlak surette ayrı olan bir telâkkiler dünyasına sokuyorlar. Bizzat mezar, Abydos'taki Mısır kıralları mezarlarında olduğu gibi, minyatür halinde toprak altı bir evdir; mezar 12×8 metre ölçüsünde olan ve meyilli bir rampa ile inilen muazzam bir kuyunun dibinde inşa edilmiştir. Mezarlardan bir tanesi, dört köşe yontulmamış kalker bloklarından inşa edilmiş paralel üç odadan teşekkül ediyordu. Bindirme tarzında kubbeli idi. Harçla[10] örtülmüş ve sonra tahta ile süslenmişti. Başka bir küçük mezar[11] kalker plakalardan yapılmış hakikî bir kubbe ile örtülü idi (Resim 64). Bundan başka tuğla her yerde kullanılmıştır ve bazı halde tavanın kubbesi hakiki bir kubbe anahtar taşına dayanmaktadır ki bu prensibe ilk defa olarak üçüncü sülâle zamanındaki Mısır mimarisinde rastlanır. Fakat bu prensip ihtimal ki önceden Asur'da biliniyordu.

Ur ve Kiş'te toprak altı meskenlerin inşasına hâkim olan düşünceler Abydos'taki aynı barbar mantıkla tatbik edilmişlerdir. Ölü kıral, mezara kırallık nişanlariyle bezenmiş olan arabalar veya kızaklar üzerinde taşınmıştır. Yalnız çeki hayvanları değil, fakat koşucuları, askerler, nedimler, mızıkacılar ve harem karıları da efendilerini gelecek dünyada takibe mecbur kılınmışlardır.

Kıral mezarının dışında bulunan kuyu-

[7] *Man.* XXIX, 18.

[8] «Tombes Royales», Woolley, Ant. J. VIII, 1928, 1-29.

[9] Langdon, *JRAS*, 1930, pp. 600-3; Watelin, *L'Anthr;* XLI, 1931, pp. 267-270.

[10] «Tombes Royales», Woolley, Ant. J. VIII, 1928, 1-29.

[11] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, VIII, pp. 415-447.

larda, içlerinde tamamen silahlı altı er ve kıymetli bezeklerle süslenmiş dokuz kadın bulunan elli dokuz ceset yatıyordu [12]. (Resim 63).

Mezarda, ölülere mahsus seremonilerden sonra kuyu, keza insan kurbanlariyle müterafik diğer ritleri ihtiva eden merhalelerden sonra kapatılmıştır [13]. Bazan, mezarın üstünde bir nevi cenaze mescidi inşa edilmiş ve bu mescit keramikten bir mecra ile mezara bağlanmıştı (Res. 64).

Keza bu da Mısır âdetleriyle mukayese olunabilecek bir karakterdir. Fakat tasrihe imkân yoktur. Çünkü bu farazî mescitler tahrip olunmuşlardır. Kıral mezarında gümüşten bir kayığın (Levha XVII b.) ve basit kimselerin muahhar mezarlarında ziftten kayıkların bulunması Mısır ile münasebete ait yeni bir delildir. Bunları hemen, eski imparatorluktan itibaren kabul olunan Nil'in cenaze kayığı ile mukayese etmek istenilmiştir. Mukayese yanlış neticeye ulaştırabilir. Çünkü Babil edebiyatına nazaran kayığa Mısır'lıların düşündükleri gibi ölünün seyyahati değil de meselâ günahların nakli gibi başka görevler atfetmek mümkündür.

Bu kubbenin altında yabancı fatihlerin yattıkları faraziyesi ileri sürülmüştür. Fetih, şehre insan oğlu bir hükümdar ve tapınağın yanında bir saray yapılmasına sebep olacak, kıralın elleri arasına muazzam bir servet hazinesi koyacaktır ki bu servetin ancak bir kısmı mezara gömülecektir.

Bu fetih keza Sumer'e bahşeylediği kuvvetli bir ordu sayesinde Sumer medeniyetini Babilonya'nın sınırları dışına bile çıkaracak ve aynı zamanda faydasız bir kaç şehiri de ortadan kaldıracaktır. Şehirli (urbaine) bir medeniyetin yaratılmasını daima harpçı hâkim suvari bir kastın egemenliginde gören Menghin [14], bu fatihlerin Orta Asya'dan geldiklerini ve beraberlerinde at getirdiklerini zannetmektedir : (Fakat at'ın mevcudiyeti daha Cemdet-Nasr'da tesbit edilmiştir). Contenau [15] da, Heredotos ve Marco Polo taraftarlarından

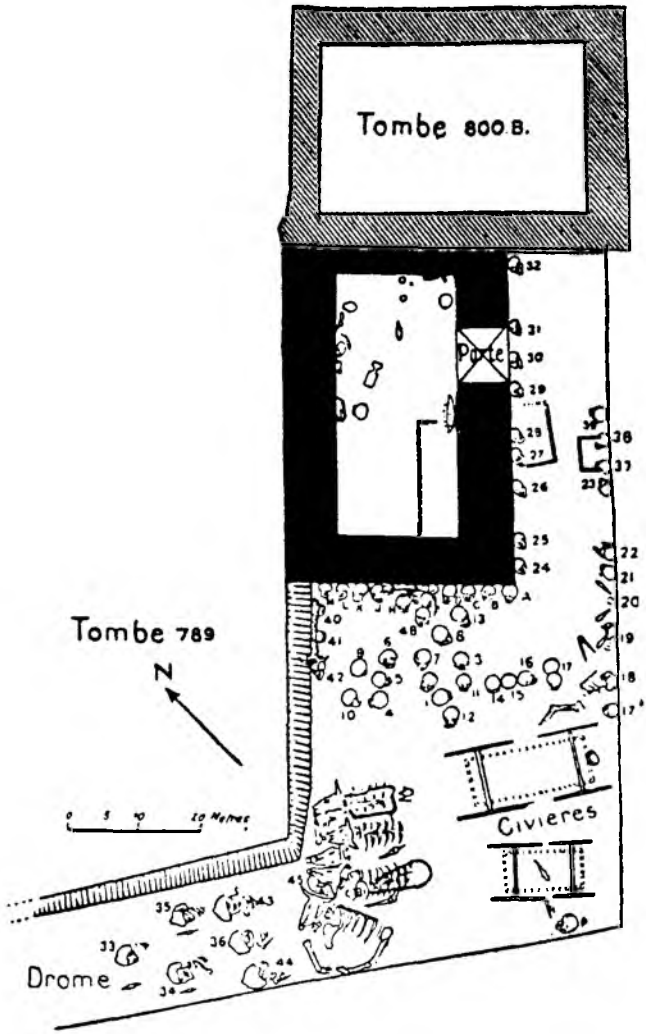
[12] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, VIII, pp. 415-447.

[13] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, VIII, pp. 415-447.

[14] *Weltgeschichte der Steinzeit*, pp. 435, sq. 470.

[15] *Manuel*, III, 1557, Peake et Fleure, *Peasants and Potters* p. 92, bu müellifler Sumer'leri de az çok çoban olan istilâcılar olarak gözönüne alırlar, fakat bunları güneyden getirirler.

yazılmış olan Asyalı göçebelerin mezarları ile Ur mezarları arasındaki benzerlik üzerinde israr etmektedir. Lâkin, yalnız arkeolojinin izlerini meydana çıkarabileceği maddi medeniyet sahasında bu nomadların az orijinallik sahibi oldukları ve daima hükümleri altına girenlerin medeniyetlerini temessül eyledikleri kabul olunmaktadır. Bahs eylediğimiz teoriler ancak

Resim 63 — Ur'daki kıral mezarlarından ikisinin plânı. Kurbanların durumu

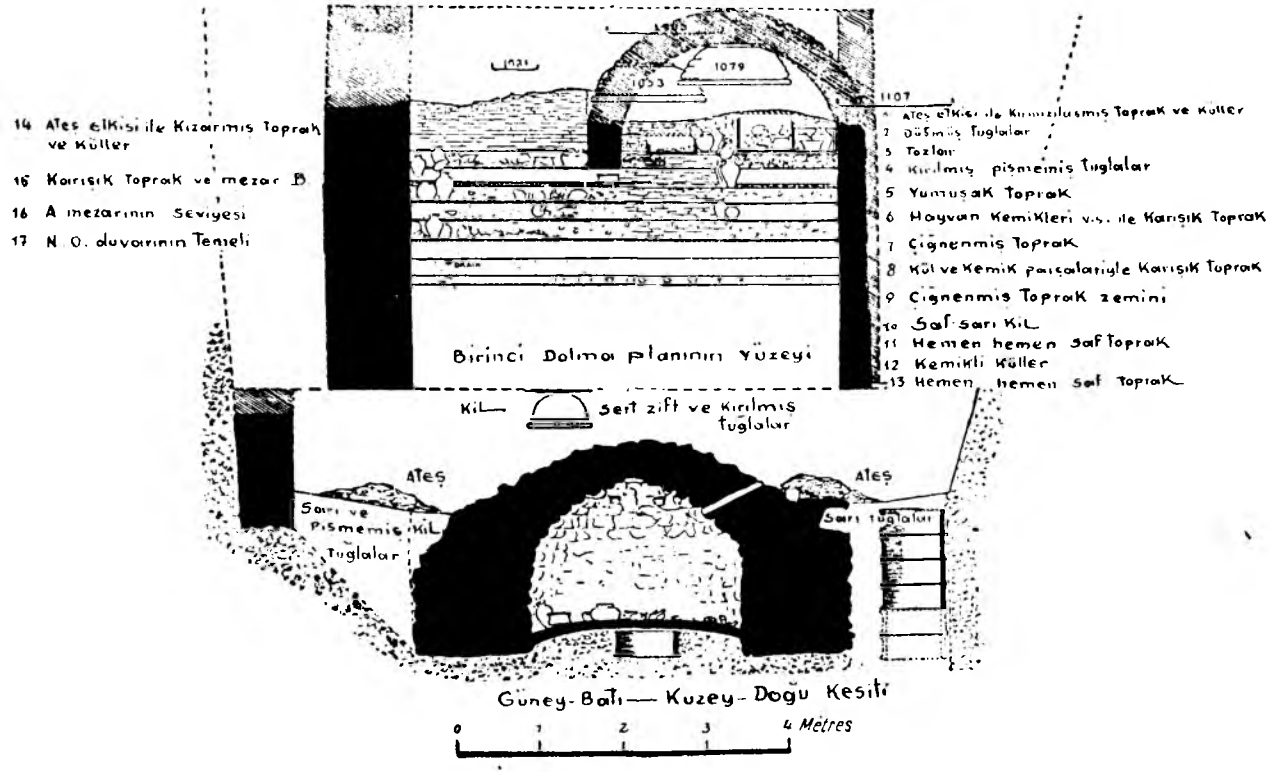
ne ispat ve ne de red edilmeleri mümkün olmayan faraziyeler ve basit tahminler mesabesindedirler.

Diğer taraftan fatihlerin Mısır civarından gelip gelmedikleri de öğrenilecek bir soru teşkil etmektedir. Şüphesiz bunları Mısırlılar olarak kabul etmek mümkün olmıyacaktır. Zira mezar eşyası aşikâr bir surette Sumer'lidir ve Nil vadisinin çok ferdileşmiş mahsullerinden özel olarak ayrılmaktadır.

Mısır'dan mülhem olabilecek tek eşyalar I. levhadaki bir plâk üzerinde Sumer'li bir teknik ve karakteristik Sumer'li bir çerçeve içinde tasvir edilmiş olan ud tarzında musiki aleti ve sinek biçiminde ve lapis-lazuli'den yapılmış muskalardır [16]. İstilâcıların şeflerini firavunun, Nil vadisinden kovulmuş, şef haysiyetini kazanmış ve Bedevî bir kabile tarafından kabul edilmiş rakipleri gibi tasavvur etmek de mümkündür ki bunlar, modelleri olan ilâhî kıralı kuşatan ideolojiyi tamamen unutmamışlardır. Bu suretle, mağlûpların maddî medeniyetini kabul etmekle beraber yeni telâkkiler getirmeye muktedir bir fatihler grubu tasavvur ediyoruz.

Perry'nin bu teorileri kronoloji bakımından makbul mudurlar? Beşinci bölümde protodinastik Mısır üzerine Mezopotamya'nın etki izlerini saymıştık. Şimdi, Mezopotamya'dan müştak olduklarını zannettiğimiz elemanların büyük bir kısmının Uruk veya Cemdet Nasr devirlerine ait bulundukları aşikârdır. Yani son fasılda çıkıntılı tuğla mimarisinin küp mühürler üzerinde yuvarlanmış silindirlerde iki kafalı veya boyunları biribirine sarılmış canavarlara, hayvan sürülerine, rozetlere tesadüf ettik. Bu bakımdan Mısır'ın protodinastik safhasının Babilonyadaki Cemdet Nasr safhasından sonra olmasına bir ihtiyacı yoktur. Cemdet Nasr'ın ucu müdevver bakır bıçaklariyle çıkıntılı silindirlerinin protodinastik Mısır'ın tipleri ile tevafuk etmesi, hatta iki devrin hemzaman olmasını bile makul kılmaktadır. Birinci sülâle devrinin çok özelleşmiş Sumer'li tiplerinin Mısır'da mevcut olmadığı doğrudur. Sumer'den gelen ve doğrudan doğruya Mısır'a tesir eden kuvvetli her etki, o halde tasavvur edilmelerinden önce

[16] Mackay, "Report on the Excavation of the A'Cemetery,, , Field Museum, *Anthropology Memoirs*, I, 1-2.

64 — Ur'daki kıral mezarının kesimi

sona ermiştir, Gerçekte Ur'daki kıral mezarlarının bazı inci tipleri ve hatta taştan vazolarının en alâ muadilleri eski imparatorluk Mısır'ında mevcutturlar. Başka bir deyimle Cemdet Nasr'ı protodinastik devir ve arkayik Sumer devrini de Mısır'ın II-V. sülâleleriyle paralel tutmak kabildir. Bu kronoloji, birinci sülâle devrini bir çok arkeologların kabul etmedikleri çok daha kısa bir zamana sıkıştırmaktadır. Woolley, kıral mezarları kuyularının kazılmış bulundukları ve ihtimal kıral cenazelerine ait mescitlerin harabelerini örten zemin sathı üzerine yerleşmiş bakiyelerin teşkil eylediği fasılasız meyilli bir tabaka bulmuş ve bu tabakanın içinden Birinci Ur sülâlesine ait bir çift intibalar elde etmiştir [17]. Birinci sülâleye ait olan bu enkazın, sakinleri çoktan unutulmadan önce, bir kıral mezarlığı üzerine atılmış olması mümkün değildir. Bundan başka, bazılarının Sargonid ve diğerlerinin de birinci sülâleye muasır oldukları kabul edilen muahhar özel mezarlar kıral mezarlığı üzerine yerleşmişlerdir [18]. Bu tecavüze ancak kıralların ölümünden çok zaman sonra göz yummak mümkün olmuştur. İşte bunun için, Woolley, kıral kabristanının, birinci sülâleden bir çok yüzyıllar önceliğini iddia etmektedir [19].

Keza, Kiş'te Y höyüğünün mezarları bir su baskını deposu ile örtülüdür ki bunun üzerine Harsag - Kalama birinci tapınağının düz-dışbükey tuğladan alt katı inşa edilmiştir. Bununla beraber ihtimal yine pre-sargonid olan muahhar mezarlar da binanın alt katında kazılmışlardı. Yine A höyüğünde [20] belki de birinci sülâle devrinin sonuna ait olan mezarlar, Kiş'in birinci veya ikinci sülâlesi zamanında, düz-dışbükey tuğlalarla inşa edilmiş olan bir sarayın harabeleri içinde hazırlanmışlardır. Bu esaslara dayanarak birinci sülâle devrine tereddüt etmeden en aşağı sekiz yüzyıllık bir zaman takdir edilmiştir.

Fakat, Babilonya'da sülâleler çok çabuk tevali ediyorlardı. Agade imparatorluğunun düşmesini takip eden üç yüz yıl es-

[17] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, X, pp. 324-329.

[18] «Tombes Royales», Woolley, Ant. J. VIII, 1928, 1-29.

[19] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, XII, pp. 357-369.

[20] Langdon, *JRAS*, 1930, pp. 600-2; Watelin, *L'Anthr;* XLI, 1931, pp. 267-270.

nasında, Hammurabi'ye tekaddüm eden Erek'in beşinci, Ur'un üçüncü sülâlesini, Larsa ve İsin sülâlesini görüyoruz. Yeni sülâleler, tapınakları yıkmak ve yeniden yapmak iştahlısı idiler. Bundan başka, birinci sülâle devrinde olduğu gibi, binalar pişmemiş tuğladan inşa edildikleri için bunları sık sık yeniden yapmak zarurî idi. Bunun için, istratigrafik belgelerin yıl hesabı ile takdirinde çok ihtiyatlı bulunmak lâzımdır. Bir taşra payitahtı olan Eshounna'nın kalesi beş defa yeniden inşa edilmiştir ki bu hal Hammurabi'ye tekaddüm eden üç buçuk yüzyıl içinde toprağın seyiyesini altı metre yükseltmiştir[21]. Gerçekte, arkayik ilk mezarlardan (Ur, Kiş Y, Farah) toplanmış olan kalıntılar, Kiş A ve Ur'un Sargonid mezarları gibi çok daha muahhar addolunan mezarlardan elde edilenlerden fevkalâde az ayrılmaktadırlar. Dikkatli bir inceleme, silâhların ve vazoların biçiminde olduğu gibi taş gravürü üslûbundaki ve yazıt (inscription)'lardaki manalı ayrılıkları meydana çıkarır. Lâkin heyeti umumiyede bu farklar hayret verecek kadar küçüktürler. Maden işçiliği ve kuyumculuk alanında en mütekâmil tipler çoktan kemale erişmiş olan Ur'un kıral mezarlarında gözükürler ve tipolojik hiçbir seri zarurî olarak çok daha sonra gelecek olan şekilleri intaç etmez. Vakıa, birinci sülâle devri beşyüz yıldan fazla sürmüş ise de, bu devri endüstri için esefe değer bir durgunluk devri gibi gözönünde tutmak lâzımdır.

O halde bu devirde ilk defa olarak meydana çıkan küçük sülâlelerin gerçekten Nil vadisinde doğmuş olan hükümdarlık ve ölmezlik telâkkilerinden mülhem olmuş olan fatihler olmaları mümkündür. Bebilonyanın birleşmesine doğru müteakip safha, yerli bir Sumerli tarafından değil, fakat yeni şehrin Sami hâkimi olan Sargon tarafından başarılmıştır. Başka bir yabancı: Amorrit Hammurabi'de beşyüz yıl sonra Sargon'un eserini tamamlıyacaktır. Bununla beraber, hiç bir şey bizi istilâ faraziyesini kabule zorlayamaz. Sumer'ler arkayık devirden önce, Sumerde yaşıyorlardı ve Ur'un ilk kıralları hiç olmazsa Sumer'li adlar taşırlar. Kırallığın ve saltanat teşekkülünün ve askerî kudretin gelişmesi esasında farzolunan ekonomik şartlar

[21] Dr. Frankfort'tan alınan malûmat.

Cemdet Nasr zamanına kadar mazide takip olunabilirler ve dışarıdan gelen akınların bunların gerçekleşmelerine gerekli münebbihleri getirmiş olması da mümkündür. Daima olduğu gibi, antropoloji, bu probleme ikna edici bir cevap vermemiştir. Gerçekten Kiş'teki [22] iskeletlerin tetkiki etnik tiplerin ayrılığını göstermektedir : Çok daha eski mezarlarda daha ziyade aşikâr olan ve daha Sumer'de bulunmamış olan brakisefal bir azınlık ve uzun kafalı iki variyete. Bu uzun kafalılar variyetesinden biri batılı ilgiler göstermekte ve Akdenizli tipin içine girebilmektedir. Diğeri çok daha iptidaidir. Buxton tarafından Avrupa-Afrikalı (eurafricaine) diye tavsif olunmuştur. Fakat Frankfort [23] tarafından kullanılan Hindli-Afrikalı (indo-africain) tabiri daha uygun görünüyor. Bu devrin son yüzyıllarının heykelcikleri [24] en aşağı iki tip gösteriyorlar. Yuvarlak kafalı ve mütebariz kanbur burunlu "arménoide„ tipi ve uzun dar kafalı ve oldukça geniş burunlu "Akdeniz„ tipi [25]. Fakat hangi tipin ilkönce meydana çıktığını tayin kabil değildir. Çünkü iskeletler veya önceki portreler nadirdirler. Ne elbisenin ne de baş tuvaletinin bizim için hiç bir faydası yoktur. Kıral şahısları da dahil olmak üzere, bir çok şahıslar tamamen matruş olarak tasvir edilmişlerdir. Fakat seremonilerde ve harp için yola çıkma anında kırallar, genel olarak uzun saçlar ve uzun sakallar taşırlardı. Üst dudak, bununla beraber, traşlıdır.

Legrain'e nazaran [26] saç ve sakal yapma idiler ve duruma göre takılıyordu, Peruka taşıma tesbit edilmiştir, fakat bunu Mısır tesirine atfetmek kabil değildir. Çünkü perüka ta

[22] Buxton, *JRAI*, LXI, pp. 57. sq. cf. Keith'in el-Obeid kafaları üzerindeki raporu.

[23] Adı geçen eser, pp. 40 Fig. sp. et 10.

[24] Christian, *MAGW*, liv. I sq., Assur heykelciklerinde büyük bir tenevvü tefrikını iddia eder.

[25] Op. cit, pp. 40 sp. et Fig. 10.

[26] Legrain, *Mus J.* XX, 1929, pp. 260 squ. Christan. *Archiv f.Orientforschung*, VII 1931, pp. 100 sq. bu teferruatları tamamen ihmal eder. Kıraliyet mezarlarının Sargon'a ancak mukaddem olduklarını iddia eder. Kendi delillerinin (Almanya'da fevkalâde desteklenmişlerdir) kritiği için Bak Landsberger *OLZ*. 1931, pp. 115-136. Frankfort *Arch. and Sum,Problem*. p. 5 ve not 5 daha yukarıda.

El-Ubeyd devrindenberi taşınmıştır. Sumerler daima fitilli yünden bir fistan giyinmiş olarak tasvir edilmişlerdir [27]. Bununla beraber Kiş'in A sarayında [28] kakma bir kavkı üzerinde tasvir edilmiş olan bir kıral ve Ur'un sancak hizmetkârlarının bazıları bezden bir elbise giyinmişlerdir.

İlk sülâlelerin gerçekten yabancı fatihler tarafından kurulmuş olması yahut da Sumerin ekonomik şartlarının tabii neticeleri olmuş bulunması belki de medeniyet tarihi için pek önemli değildir.

Bu devir hadiseleri bu sonuncu görüş noktasından izah olunabilir ve bu da diğer müsbet deliller elde edilinceye kadar kâfi gelmelidir.

Birinci sülâle devrini, prehistorik devirden arkeoloji bakımından gerçekten ayırt eden şey, bu devrin müstesna zenginliğidir. Her nekadar "kıral mezarları„ altın, gümüş ve kıymetli taşlarla tıklım tıklım dolu ise de, Ur, Farah ve Kiş'teki ve fertlere mahsus olan mezarlarda normal olarak bakır veya tunçtan silâhlar ve ithal edilmiş olan lapis lazuli'den inciler bulunmaktadır. O halde defin eşyası, yalnızca büyük bir temerküzü değil, fakat gerçek servetin genel bir tezayüdünü tazammun eder. Bu çoğalma belki de, kıral otoritesinin şüphesiz büyük bir rol oynadığı temerküzün kolaylaştırdığı, fevkalâde bir organizasyondan doğmaktadır.

Her sitede tapınağın daha halâ en büyük kapitalist rolünü gördüğü doğrudur. Aynı zamanda kıral, tanrısının hizmetkârı olarak nazarı itibare alınmakta, bazan da "ishakku„ veya mümessil diye tavsif olunmaktadır. Lâkin, bir bakımdan kıral halk ile tanrı arasında durmaktadır. Tanrı insani bir şekil altında daha temsil edilmemiştir. Kavkı kakmalarının ve üstüvane damgaların muteber temalarından biri, kıral ve karısının bir testide bulunan bir içkiyi ince borular vasıtasiyle çektikleri bir kıral ziyafetidir ki, bu tüplerin nümunelerine kıral mezarlarında tesadüf olunmuştur. Şüphesiz

[27] Christian, bunun yapraklardan yapılmış bir etek olduğunu tahmin etmiştir. Fakat bu kanaat, Ur'da bulunan bir koç heykelciği sayesinde red edilmiş olmaktadır. Bu heykelcikte hayvan tüyü eteklik üzerindeki aynı konvansiyonel şekilde görülmektedir.

[28] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, VIII, pp. 415-447.

bunlar, halkın muhayyilesinde "ilâhî kudretin tamamen kıral ve kıraliçeye tevcih edildiğini„ telkin eyleyen ritüel sahnelerdir. Ulûhiyetin, bu tarzda mütalea edilen ve fani kudret kendisine tevcih edilmiş olan arz üzerindeki mümessili, tanrının kâhyası, şüphesiz, yalnız kendi dindarlığı kendisini cömert kılmağa kâfi gelmeyen çiftçiden hasadın fazlasını çok daha kolaylıkla koparmağa muvaffak oluyordu. Her ne kadar bu fazlanın büyük bir kısmı kısır işlerde heder olabilir veya mezarlara (ki çok defa modern arkeologa tekaddüm eden eski mezar soyguncularının gayreti sayesinde tekrar tedavüle arzedilmek üzere) gömülmüşlerse de, başka bir kısım verimli işlerde, ticarette, savunmada kullanılıyor ve nihayet topluluğun servetini çoğaltıyordu.

Aynı zamanda, kıral savaşta komutan idi. Silâhlar ve savaş sahneleri çok defa arkeolojik belgelerimizde tasvir edilmişlerdir. Ur'un eski bir mezarının meşhur sancağı [29] bize harp arabalarını, bir ağır ve bir de hafif piyadeyi ihtiva eden iyice organize bir ordunun şefi olan kıralı göstermektedir. Arabalar, araba okunun her iki yanına koşulmuş olan ve burun deliklerinden geçen halkalara tutturulmuş dizginlerle idare edilen dört eşek veya katır tarafından çekiliyordu [30]. Bu dizginler, araba okuna tespit edilmiş olan ve üzerinde bir maskot bulunan çifte bir halkanın (Levha XIXa) içinden çaprazlama geçerler.

Ur ve Kiş'teki bazı kıral mezarlarında ve muhtelif yerlerde [31] bulunmuş olanlar gibi arabalar dört tekerlekli idiler, fakat iki tekerlekli arabalar Farah'ın takriben muasır modelleri ve levha XVII a'da gösterilen kabartma ile tasvir edilmişlerdir. Her iki halde de tekerlekler masiftirler, desteklerle bir araya getirilmiş ve bakır çivilerle birleştirilmiş köşelerden çenberlerle bağlanmış kuvvetli odun parçalarından yapılmıştır. Bu tekerlekler arabanın sandığına köseleden kayışlarla tutturulmuş

[29] Legrain, *Mus. J.*, XIX, s. 227, Contenau, *Manuel*, III, s. 1528, Hilzheimer, *P. Z*, XXII, pp. 1 sq. *Real.*, XIV, s. 199 da tasvir edilen ve Frankfort un, op. cit, "atlar„ dediği hayvanların katır olduklarını iddia etmiştir ve Woolley ve diger müellifler ise bunların eşek olduklarını tahmin etmektedirler.

[30] Mackay, «Report on the Excavation of the A'Cemetery», Field Museum, *Anthropology Memoirs*, I, 1-2.

[31] Heinrich, Fara, Berlin, 1930.

tekerlek dingiline tesbit edilmişlerdi [32]. Mackay [33] bu aynı tip tekerleğin bugün halâ Pencap'ta kullanıldığına ve Hindistan'a daha önce değilse de birinci sülâle devrinde geldiğine işaret etmektedir. Mezopotamya'da, önceki devirde çoktan belli başlı unsurları görmüş idik. Arabaya binen muharip, bir savaş baltası, bir kargı ve hançer ile silahlanmıştı. Kargılar ve mızraklar arabanın önünde kamıştan yapılmış bir okluk içinde taşınırdı. Ağır piyade erinin bakırdan miğferleri vardı ve mutat fistanın üstünde pars derisinden ve omuzlardan düşen ve boyun hizasında iğnelerle birleştirilen elbiseli erkekler, kargılar, savaş baltası ve hançer ile silahlanmışlardı. Makedonyalıların müjdecileri olarak alay (falanj) teşkil ederek savaşıyorlardı ve onlara, bu yolda, takriben üç bin yıl tekaddüm ediyorlardı (Bu icad genel olarak Makedonyalılara atfedilmektedir). Militarismanın gelişmesi evvelâ Babilonya'nın servetlerini çöl veya dağ barbarlarının yağma etmelerine karşı müdafaa zarureti bakımından haklı görülebilir. Muayyen bir zaman için bu militarisma çalışkan zanaat erbabına ve çiftçilere Elam'lıların ve Mari sakinlerinin akınlarından masun bir halde tarlalarını ıslâh etmeğe ve tekniklerini ilerletmeğe yardım eden bir güven temin etmiştir.

Fakat, doğmakta olan endüstri ekonomisinin ilerlemesini gerçekleştirmek için, ovanın sınırları dışında, ilk endüstri maddeleri araştırmak lâzım geliyordu. Tarlaları sürmek için veya büyük kanallar kazmak için kullanılan aletler bahis konusu olduğu zaman bile gerekli olan bu ithal malı ihtiyacı Sumer'liler tapınaklarını kıymetli madenler veya nadir cevherlerle bezemek istedikleri zaman çoğalıyordu. Maddeleri çölden değil, fakat Elam'ın veya Suriye'nin meskûn bölgelerinden taşımak mecburiyeti vardı. Bununla beraber kolaylık ve bolluk içinde yaşayan yarı-barbar kabilelere besin maddelerinin fazlasına veya mamûl eşyaya karşılık kendilerinin ellerinde bulunan ham maddeleri mubadele ettirmeği kabul ettirmek veya kervanlar tarafından ağaçlarının kesilmesine, madenlerinin çıkarılmasına ve tarlalarının çiğnenmesine onları ikna etmek bahsinde hudutlar vardır ki bu

[32] *Ant. J.*, IX, s. 26.

[33] *Franfort*, "Tell Asmer and Khafaje,,, *Oriental Institute Communic.*, 13, 1932 ve 16, 1933.

sınırların ötesinde bu işlerde muvaffak olmak mümkün değildir. Bugün de Avrupa'lılar Afrika'da aynı müşküllerle karşılaşmaktadırlar. Bu zorlukları yenmenin bir usulü, tüccarları silâhlı bir kuvvetle desteklemek ve "ticaret serbestliğini„ bozanlara karşı ceza için seferî bir heyet sevketmektir. Sargon, Kapadokya'da maden ticareti ile meşgul tüccarlara yardım için bir seferî heyete teşebbüs etmişti. Sargon'un bu işte selefleri bulunmuş olması mümkündür. Sumer ile Elam arasında veya Sumer ile Asur arasında ve sonraki edebiyatta zikredilen düşmanlıklar belki de aynı soydan ekonomik bir emperyalismaya matufturlar.

Belki bu sebeplerden mülhem olan ve orduya dayanan Sumer hakimiyetinin bu devir esnasında Babilonyanın kendi sınırları ötesine genişlediği görülüyer. Diyala üzerindeki Khafaje [34]'de mustahkem bir kalede ve Asur'da [35] Ishtar'm arkayik bir tapınağında Sumer kültürüne ait silindirler, kitabeler ve eşyalar ve keza Sumer fistanını ve baş tuvaletini taşıyan figürinler elde edilmiştir. Bu iki anıt, o halde, Sumerli fatihler tarafından geride bırakılmış Subar'lar arasında kurulmuş olan Sumer tesisleri, hakikî koloniler olarak görünüyorlar.

Hülâsa, politik birlik, hiç şüphesiz, kısmen kuvvet kullanılarak gerçekleşmiştir. Kökü kazılan Çemdet Nasr virane haline geliyor ve Ur yakınındaki Meraijib'de terkediliyor. Bu hal Kiş ve Ur'un mütekabil himayesi altında rakip şehirlerin zoraki iştiraklerine işaret olabilir. Bununla beraber Babilonyanın tabiî ekonomik birliği bahis konusu ettiğimiz devrimizde tamamlanmamıştır. Kiş'ten Eridu'ya kadar tek bir medeniyet karşısında bulunduğumuz doğrudur ve bu yeknesaklığın bir dil ve din birliğine de tekâbül etmesi mümkündür.

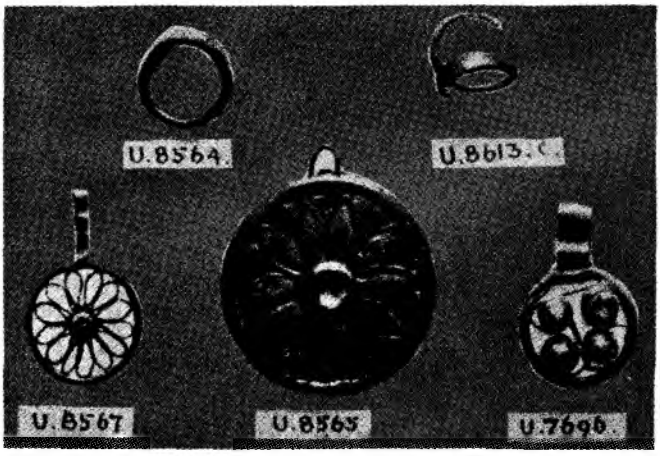
Sumer dili her yerde konuşuluyordu. Büyük tanrılar ve onların Eridu ve Ur'daki tapınakları her tarafta itibar görüyordu. Fakat kırallık, dilin ve dinin birleştirici kuvvetinin zıddına hareket etmiştir. Kıral, haddi zatında muayyen bir sitenin şefi idi ve kudretini komşu devletlerin hesabına kuvvetlendirmeği araştırıyordu. Babilonya'nın serveti ve insan kudreti, kısmen

[34] *Andrae, Die Archaeischen İschtartempel in Assur.*

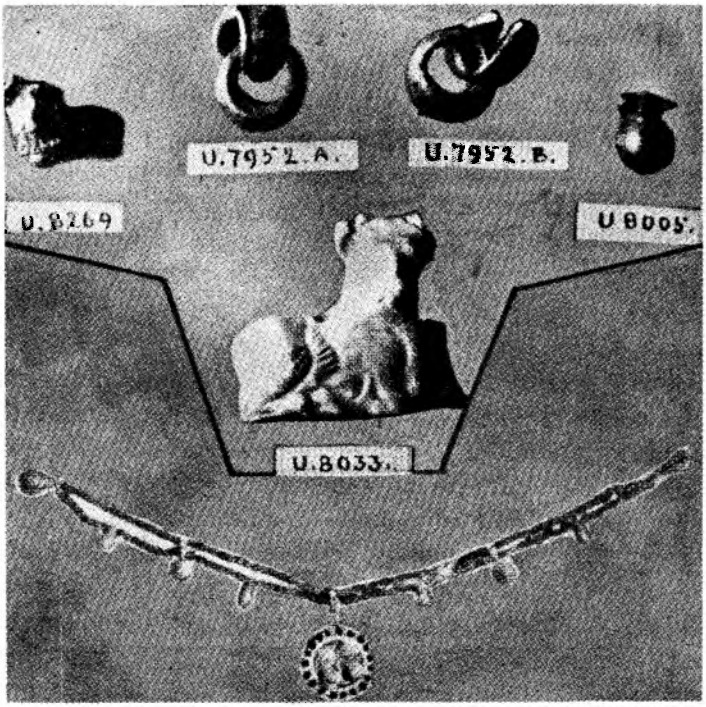
[35] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, XII, pp. 357-369.

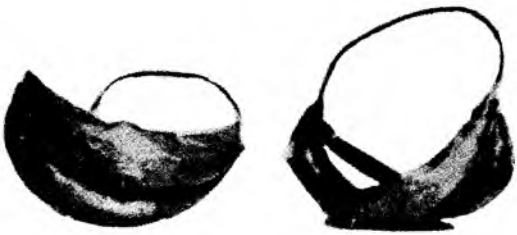
a. Kıraliçe Shoub-Ad'ın arabasına
ait dizginlik ile "Mascotte".

b. Küpeler, pandantifler. Ur mezarlarından.

b.

c. Mücevherat. Ur mezarlarından.

olsun, bağımsız şehir devletleri arasındaki değersiz ve yok edici mücadelelerle harcanmıştır. Bununla beraber, bu zıdkarışmaya rağmen, kırallık ve dünyevî iktidar bu devirde gerçekleşmiş olan terakkilerin temellerini teşkil ederler. Lagaş hükümdarları inşa ettirmiş oldukları kanallarla övünürler ve Elam veya Magan'dan bakırın ve Lübnan'dan orman ağaçlarının İdhalini nasıl kolaylaştırdıklarını anlatırlar. Şehir endüstrilerinin beslenmesine gerekli olan ticaret şu veya bu şekilde teşkilatlandırılmıştır. Arkeoloji serpantin [36] ve mahkûk kornalin taneleri, [37] damgalar ve hatta keramik gibi [38] mamul eşyanın İndus vadisinden ve bakırın Oman'dan idhal edildiklerini [39] isbat etmektedir. Bu hal Sumer telâkkilerinin ve icatlarının yabancı ülkelere yayılmasına müncer olmuştur. Meselâ silindir mühürler Asur'a, Suriye'ye ve hatta Kapadokya'ya girdi ve burada natüralize oldu, yani yerleşti. Hatta İndus vadisinde taklid edildi ve sonra yerli damgalar ona tercih edildiğinden terkolundu. Keza Sumer'in bazı madenî tipleri çok daha geniş bir yayılma göstererek güney Rusya'ya, Turova ve orta Avrupa'ya ulaşmışlardır. Ticaret elden ele geçen mataların basit bir alış verişinden ibaret olsaydı, düşünce mübadelesini tasavvur etmek kabil olmıyacaktı. Şüphesiz, kervanlar uzak memleketlerde eğleniyorlardı. Babilonyalı tüccar kolonileri belki de yabancı diyarlarda yerleşmişlerdir.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Sargon'un hikâyesine göre bu halin Kapadokya'da vaki olduğu anlaşılıyor [40]. Bunun tersine olarak yerli tüccarların da bugün İngiliz tüccarlarının Oporto ve İstanbul'da yerleştikleri gibi Ur ve Kiş'te yerleşmiş olmaları mümkündür. Bundan başka, şarkta kervanlar yalnızca

[36] «Tombes Royales», Woolley, Ant. XII, pp. 357-369

[37] Mackay, «Report on the Excavation of the A'Cemetery, Field Museum», *Anthropology Memoirs*, I, 1-2.

[38] Frankfort, *İllustrated London News* I Ekim 1932, *Antiquity*, VI, s. 356.

[39] British Association, Report of Sumerian Copper Committee, 1928, sq. Peake, Antiquity'de II, s. 452. Bakır ve kalay kaynakları için keza bakınız *Real* XIV. s. 183-5 harita ile beraber.

[40] Doğudaki ticaretin tarifi için Bk. Smith, *Early History of Assyria*, pp. 52.

ticaret malları değil ve fakat serbest veya esir işçileri de taşırlar. Bugün yakın doğuda tecrübeli zanaat erbabı uzaklara seyahat ederler ve hünerlerinin kendilerine kârlı bir iş temin ettiği yerde yerleşirler. Belki de bu aynı hareketlilik Hindistan'da, Babilonya'da, Mısır'da ve Turova'da kurs biçiminde bazı altın incilerin çokca kullanılmasının sebebidir. Bu inciler ince iki altın kursu üzerine bir oluk çizerek ve sonra bu iki kursu birbirine tatbik ederek ve yapıştırarak elde ediliyorlardı ki bu suretle karşıkarşıya gelen oluklar bir ipin geçeceği bir boru vücuda getiriyorlardı. Büsbütün özel olan bu teknik iki ayrı yerde müstakil olarak çıkamazlar. Ur ve Mısır'daki taş vazolar arasında farzolunan benzerlikleri de aynı şekilde izah kabildir. Sumer bir servet merkezi haline gelmişti ve bu bakımdan bayındır sitelerine eski dünyanın zanaat erbabını çekebiliyordu.

Bu suretle teessüs eden ticaret Sumer şehirlerinin endüstri ve ticaret siteleri haline inkılâp etmelerine meydan verdi. Bu sitelerde yeni ekonominin yarattığı fırsatlara muvazi olarak yaşama vasıtaları bulan sınaî bir işçi sınıfı, İngiltere'de endüstriyel devrim devrinde olduğu gibi çabucak çoğaldı. Tabiatiyle bu yeni ekonomi doğrudan doğruya ziraate müstenit idi. Sumerler mühürlerde, tapınakların duvarları üzerinde çiftçilerin işlerini veya pastoral sahneleri tasvir etmeği severler. Hayvanların sağılmasında ritüel bir manâ saklı gibi görünmektedir. Bu hal, hatta yerleşip rençber köylü ağalar haline geldikten sonra bile birçok çoban kabilelerde tabiî bir şeydir. Sağma usulü de keza ilgi çekecek değerdedir. Sağan adam arkada durur ve ineğin fercini kaldırır [41] (Levha XVI). Kıralların başlıkları üzerine altından yontulmuş olan hububat, armut ve nar modelleri [42] ziraate atfedilen kutsallığı isbat ederler ve aynı zamanda, tahıl ve hurmalardan başka meyva ağaçlarının o vakitler dikilmiş olduklarını gösterirler. Mühürlere bakılırsa avcılığın öneminin azaldığı anlaşılıyor. Bununla beraber Ur'da Meskalamdug mezarından çıkarılmış kuarçistten yapılmış ve bıçak laması şeklinde [43] bir deste ok ucu bugüne kadar Mezopotamya'da ele geçmiş olan bu tipin yegâne nümu-

[41] *Weltgeschichte der Steinzeit*, pp. 435, sq. 470.
[42] «Tombes Royales», Woolley, Ant. VIII, pp. 415-447.
[43] «Tombes Royales», Woolley, *ibid*, VIII. pp. 415-447.

nelerini teşkil ederler ve çok uzun ve dar uçları ile dikkate değerler. Bu bir avcı kırala yaramış olabilir.

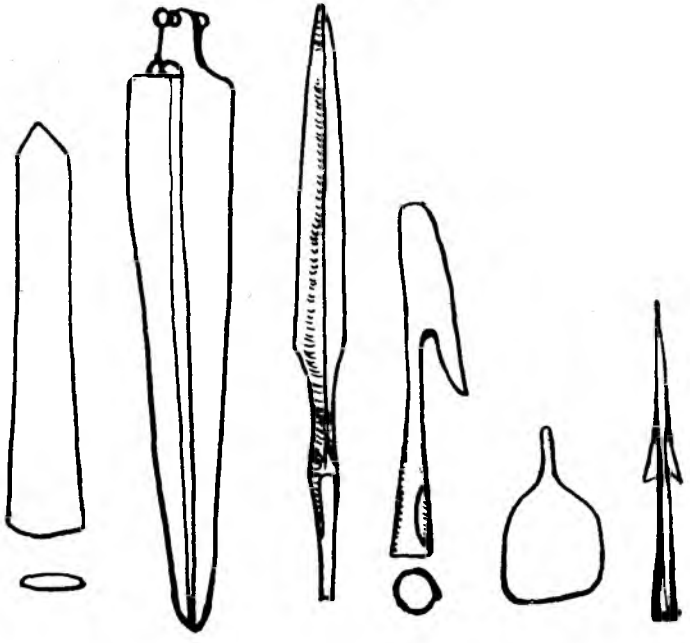
Böyle olmakla beraber zamanın zekâsı en yüksek ifadesini tali endüstrilerde ve bilhassa maden işçiliğinde göstermiştir. Sumer'li demirci yalnız altın, gümüş, kurşun ve bakırı kullanmıyor, tunç elde etmek için bakır ile kalayı karıştırmasını da biliyordu [44]. Sumer tuncu, bildiğimiz tuncun en eskisidir. Her ne kadar halitanın sırrını Babilonya kadar Hindistan da biliyor idise de bunun keşfi Sumer şehirlerinde olmuştur. Bu şehirler madenlerini, Oman, Elam ve Torus gibi muhtelif kaynaklardan elde ediyorlardı. Bunları mukayese ederek, bir maden cevherinin diğerine nazaran çok daha iyi bir döküm verdiği kolaylıkla müşahede olunabilirdi ve üstünlüğü de, başlangıçta ârizi olan bir safsızlığa bağlanabilirdi. Nihayet kalay bu suretle ayrılabildi. Gerçekte kalay nisbeten nadir olan bir unsurdur. Ve Sumerlerin onu nereden tedarik ettikleri bilinmiyor. En muhtemel olan bölge Strabon'un bu münasebetle bahsettiği Drangian olacaktır. Tuncun kullanılması Sumer'li demirciye bir kapalı kalıp ve hatta "cire perdue„ usulünü muvaffakiyetle kullanmasına yardım ediyordu. Bu suretle madenden bir çok nesneler arasında El-Ubeyd devrindenberi Sumer'in karakteristik olan sap geçecek delikli baltasını yapabiliyordu ki, bu balta bu memleketin ayırt edici âleti ve silâhı olmuştur. Bu baltanın uzun tarihi ona yabancı bir kaynak atfetmemize mani teşkil etmektedir; onunla müşterek olan tipleri, sonradan kuzey ve doğuya doğru ne kadar uzak yayılmış olurlarsa olsunlar, yerli icatlar gibi kabul etmemize müsaittir. Ur'daki madenî eşyanın analizleri neticesine bakılırsa, Sargon devrinde kalay istihsalinin inkıtaa uğradığı anlaşılıyor. Ve bunun neticesi olarak sapı delikli ilk baltaların yerlerini kaba taklitleri almıştır ki, bunlarda sapın geçeceği delik, baltanın sırt ucunun kendi üzerine bükülmesi ile temin olunmuştur.

Dökümden fazla olarak, demirciler lehim ve perçin sanatını da biliyorlar ve lehim için kurşun kullanıyorlardı [45]. Arkayik depolarda demirden bazı eşya bulunmuştur.

[44] British Association, Report of Sumerian Copper Committee, 1928, sq. Peake, Antiquity de II, s. 452. Bakır ve kalay kaynakları için keza bakınız *Real* XIV. s. 183-5 harita ile beraber.

[45] «Tombes Royales», Woolley, Ant. XII, pp. 357-369.

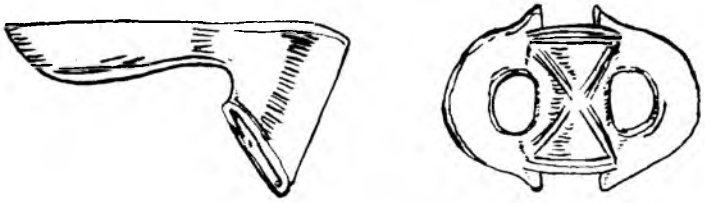
Bunlardan Ur kıral mezarında bulunan bir tanesi meteor demirinden idi. Kafaje'de bulunmuş olan bir hançer laması arz demiridir. Sumer'li demirciler madeni maden cevherlerinden elde etmeğe muvaffak oldular fakat keşiflerini sömürmeyi bilmediler.

Resim 65 — Yassı bıçak, hançer, mızrak ucu, zıpkın, harbe. Ur. 1/4.

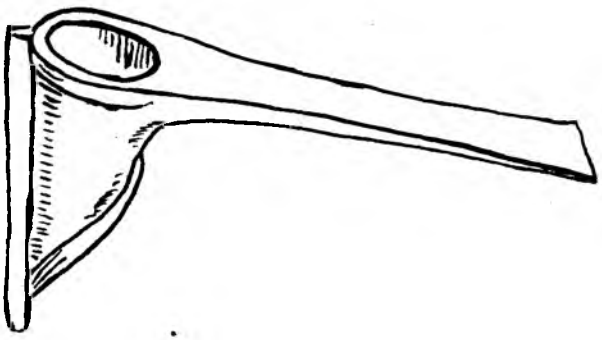
Tunç işçisi, Zagros vadilerine, Kafkasya'ya, Suriye'ye, Anadolu'ya ve Ege denizine kadar yayılmış olan karakteristik bir seri tipler yaratmıştır ki onların bu dağılışı Babilonya medeniyetini tayin eder. En önemlileri şunlardır: I° yassı balta veya ucu sivri bıçak (Resim 65.1); 2° sap deliği dökülmüş ve kabzadan itibaren kaideye doğru yönelen şayanı dikkat bir derecede dar lamalı savaş baltası (Resim 66.1); Resim 66.2 de görülen çifte balta ancak tek bir nümune ile temsil edilmektedir. 3° laması sap deliğine dikey düşen mustaraz bir balta (Resim 67); 4° düz bıçkı (Resim 69); 5° ojival geniş kama; bu kamanın ortasında dökme bir damar vardır. Kamanın kabzanın

içine giren yassı kısmının üzerine topuzcuk perçin edilmişti. Mafsal lamayı muhaddep bir çizgiyi takiben örten madeni bir halka ile muhafaza edilmiştir. (Levha XVII a. Resim 65. 2); 6° yaprak biçiminde bir mızrak ucu. Bu uç, ortasında bulunan bir damar ile kuvvetlenmiştir ve sekiz köşeli bir nihayeti vardır ki, sivrileşen dört köşe bir kabza içi parçasına inkılâp

Resim 66 — Tek lamalı Sumer baltaları ve Ur'un çifte baltası 1/4.

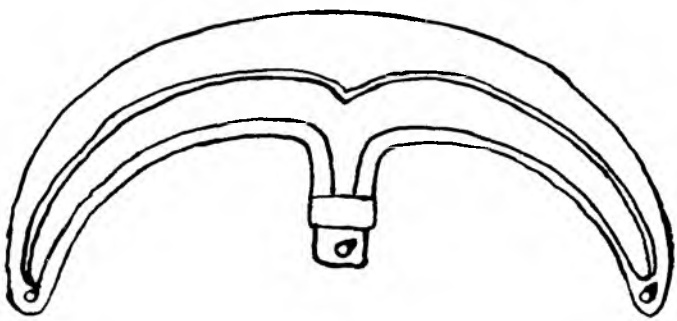
eder ve kamıştan bir sapa takılır. Buna demirci maşası ucu da denir (Resim 65, 3); 7° bir mahrut elde etmek üzere bükülmüş madenî yapraklardan yapılmış içi boş harbe uçları; 8° sap deliği tekrar bükülme ile elde edilen dişli bir ok ucu (Resim 65, 6); 9° yay kirişinin çatlamasına mani olmak için

Resim 67 — Enine Sumer baltası 1/2.

kamış kabzanın kaidesine yerleştirilmiş olan çatallı küçük bir ok ucu (Resim 68, 9)) 10° tekrar bükme ile elde edilen sapı delikli bir tek uçlu zıpkın (Resim 65, 4); 11° içbükey sırtında çıkıntı halinde üç tırnağı bulunan bir ince namlu (lama) par-

çası ki bu tırnaklar tahtadan bir sapa geçiyorlar; bu suretle bir nevi "boomerang„ vücuda geliyordu; bu, daha sonraları eğri kılıç haline inkılap etti[46]. (Resim 68); 12° daima çift halde bulunan ve kabzaya girecek sapı kısa dikdörtgen bir ustura (Resim 65,5); 13° birlikte dökülmüş madenî ince şeritten iki koldan teşekkül eden bir pens; 14° bu penslerden birini, bir iğneyi ve bir kulak kaşıyacağını ihtiva eden bir tuvalet takımı ki, bunlar bir halkaya takılmışlardır, (Levha XVVVb). 15° sarılmış başlı bir iğne (Resim 70,3); 16° kaşık şeklinde ve ihtimal başta taşınan bir iğne (Resim 71); 17° yassı bir boyunda gözcüğü bulunan bir iğne (Resim 70,1-4); 18° mahrutî küçük başlı bir iğne (Resim 70, aşağıda sağda); 19° hayvan şekilli başlı bir iğne (Resim 70, 12-14); 20° El şeklinde ve " parmak „'ları incilerle nihayet bulan bir saç iğnesi (Resim 71).

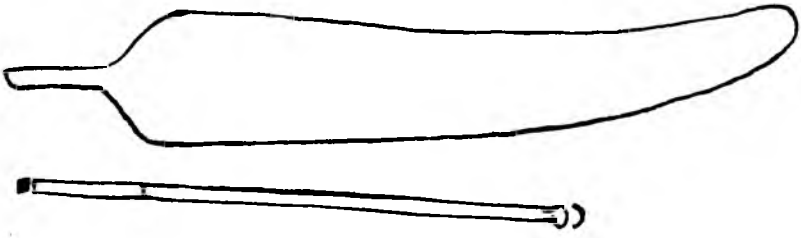
Resim 68 — Ay biçim balta $^1/_2$.

Altın ve gümüşü işleyen kuyumcular, çok daha adi madenleri işleyen işçilerden daha az mahir değildiler. Lehim ve kaynak yapmasını biliyorlardı. Ve yaptıkları işler oldukça kuvvetli tel işleri ve daneciklerle bezenmişti (Levha XVIIIa). Kırallığa ait şahıslar için yalnız iğneler ve tuvalet takımları değil, fakat silâhlar, bıçaklar, muskalar bile altından yapılmışlardı. Bunun tersi olarak kuyumcunun icat ettiği süslerin taklitleri fakir sınıflar için bakırdan yapılıyordu. Sumer kuyumcularının yarattıkları işlerin bakırdan olanları alet ve silah tipleri kadar geniş bir surette etrafa yayılmışlardır. Bu alanda bilhassa önemli olanlar şunlardır: 21° uçları yassı, helezoni bir

[46] «Tombes Royales». Woolley, *Ant.* XII, pp. 357-399.

çift küpe ki bu, Levha XX c'deki kayık şekli gibi mübalâğalı bir tipe kadar intikal etmiştir; 22° ucu yassı helezon şeklinde basit (Levha XIX b) veya kıvrık (Levha XX a) halka: 23° altından birleştirilmiş iki helezon şeklinde bir pandelok 24° bir çenberin içinde tek veya dörtlük bir gurup halinde bükülmüş altından bir helezon (Levha XIX b); 25° oluklu iki kursun yapıştırılması ile vucuda gelen bir inci ki karşı karşıya gelen bu oluklar iplik geçen bir boru vücuda getiriyorlardı (Lev. XXVI).

Zengin Sumer'ler sofra takımı olarak altın, gümüş veya bakırdan, mermerden, kavkıdan hatta bazen lapis-lazuli, obsidiyen veya devekuşu yumurtası kabuğundan vazolar kullanıyorlardı. Çanak çömlek, fakir halk tabakası tarafından yahut da ev işlerinde kullanılıyordu. Bundan dolayı da çanak çömleğin bezenmesine az önem veriliyordu. Keramik çarkta yapılıyordu. Vazoların rengi genel olarak açık esmerdir. Gri

Resim 69 — Bıçak ve mil, Ur. 1/4.

renkteki keramik bu devrin başında bilhassa Farah'ta olmak üzere arta kalmış bir haldedir. Vazolarda artık kulplar yoktur. Bunun yerine vazoları sazdan yapılmış saplı sepetlere yerleştiriyorlardı. (Levha I).

İşte, ihtimal Elamit mühürleri üzerinde ve Sumer'in ilk zamanları esnasında tasvir edilmiş olan saplı vazoları bu suretle izah etmek gerektir. Çünkü hiçbir yerde keramikten orijinalleri ele geçmemiştir. Bununla beraber, bazı vazolarda asılmaya veya kapağı bağlamaya yarayan delikler vardır. Bazı hallerde [47] bu delikler vazonun cidarlarından geçerler

[47] Heinrich, *Fara*, Berlin, 1930.

ve içerde küçük bir boru ile temadi ederler ki bu usul Malta'da ve Orta Avrupa'da neolitik devirde "tünel„ veya deri altı (sous-cutanée), kulp adı ile tanınmıştır.

Bu devrin ilk safhalarının gagalı (ibikli) kâseleri ve testileri karakteristiktir (Resim 74). Fakat bunlar Kiş A'da olduğu gibi muahhar mezarlarda nadirdirler. Gaga, kadın gövdesinin itibari bir tasviri ile bezenmiş basit bir çıkıntı halini alan bir kulak şeklinde soysuzlaşmıştır (Resim 75). Bu kâseler Kiş'te çok bulunuyorlar, fakat Farah, Ur ve hatta Susa'da da orada burada bulunmaktadır. İçi boş ve yüksek bir piedestal üzerine konmuş olan büyük platolar veya sunum masaları (table d'offrande) keza Ur ve Farah'ta ve Kiş'in A mezarlığında tesadüf olunmakta ve fakat bu sonuncu sitin Y höyüğünün en eski mezarlarında raslanmamaktadır.

Çok defa cidarları delik boru şeklinde kaideler (support) meselâ Asur'da bazı tapınaklarda ve keza mezarlarda bulunmaktadır. Bazıları Farah'ta [48] olduğu gibi çizgili motiflerle bezenmişlerdir ki bu hal bu sunum masasının sepetten kabili nakil masaları taklit ettiğini gösteriyor. Öyle ki bugün Hindistan garlarında satıcıların ellerinde de bunların benzerleri görülmektedir.

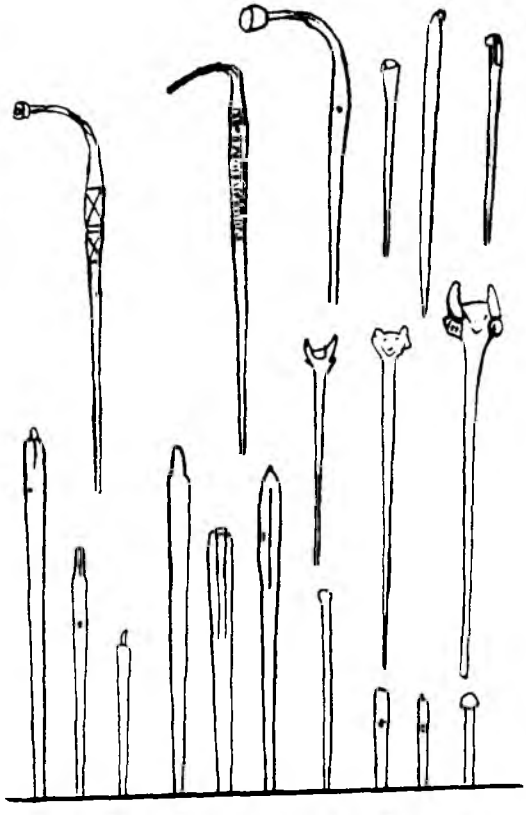
Genel olarak, bezekler çoklukla kaideler üzerinde tespit ettiklerimize benzer şekilde çizilmiş basit motiflere inhisar etmektedirler. Bu kaideler skeiomorfik bir kaynağa bağlıdırlar. Bununla beraber Kiş A'daki vazoların üstlerindeki çizgilerdeki bazı motifler Cemdet Nasr geleneğini devam ettirmektedirler.

Vazoların birçok şekilleri keza gümüş, altın veya bakırdan yapılmışlardır. Kıraliçe Shoub-ad'ın mezarındaki gümüşten bir vazo deriden bir saray kırbasının tam bir taklididir ve hayvanı, bacaklarının kırık parçalarına kadar taklit etmektedir. Aynı mezarda altından, açık büyük gagalı bir sahan bulunmaktadır ki bu gaga sahanın kenarından dışarıya fırlıyordu (Levha I deki aslan taşıyan sahana benziyor). Bu sahan Mısır kıraliçesi Hetep-Herés'e ait olan bir vazoya oldukça benzemektedir. Susa'da bakırdan bir eşi bulunan altından bir kalburlu

[48] Heinrich, *Fara*, Berlin, 1930.

kepçe ve benzeri Hindistan'da da tesadüf olunan gagası kaidesinden başlayan ve yukarıya doğru eğilen derin bir kâse.

Taştan vazolar arasında en ilgi çekenler belki de iki veya dört bölmeli gözleri ihtiva eden küçük bloklardır ki bunlarda düzgün ve merhemler bulunurdu. Bunlar Ur ve Farah'ın me-

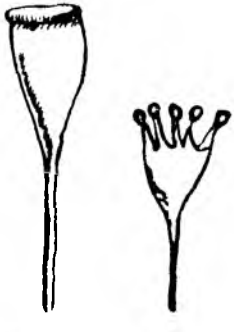

Resim 70 — Bakırdan iğneler, Kiş A 1/8.

zarlarına has gibi gözükmekte ve protodinastik Mısır'ın bazı tiplerine veya ilk Minolu (minoéen) üslûba benzemektedir.

Kapaklar, vazonun cidarlarının hemen tam ortasından delinmiş iki delikten geçen bağlarla tutturulmuşlardı. Düzgünler deniz sedefleri (kavkı) ve Ur ve Kiş'te bazan bunların madenden taklitleri içinde dururlardı. Ustalıkla işlenmiş olan kavkılar keza kandil olarak da kullanılıyordu. Arkayik Sumer

medeniyetinde, fayans, Mısır veya Hindistandakinden çok daha az olarak kullanılıyordu. Fayansın istimali, gerçekten, incilere inhisar ediyordu. Camın bilinmediği anlaşılıyor. Farah'ta bulunan bir kaç inci belki de tabiî camdandırlar[49]. Tahta işçiliği doğrudan doğruya bilinmiyordu. Yukarıda bahsettiğimiz arabalar dışında, tıpkı protodinastik Mısır'da olduğu gibi, boğa tırnakları şeklinde oyulmuş ayaklı tahtalar veya sedirler zikredilebilir.

Resim 71 — Palet biçiminde iğneler, Ur. 1/4.

Keza, harp ve rebapların muhtelif tipleri bulunmuştur. Kıraliçe Shoub-ad[50]'ın harpı tahtadan ufkî bir rezonans kutusundan ve altından dokuz anahtarlı - ki bunlara teller bağlanmıştır - bir pervazdan yapılmıştı. Rebaplarda da rezonans kutusu keza ufkîdir, fakat dokuz tel birinciye muvazi ikinci yatay bir kafese bağlanmışlardır. Bu kafes mozayikler kakılmış pervazlarla desteklenmiştir. Bu alet, Levha 1'deki ve bir eşeğin veya eşek postu giyinmiş bir adamın çaldığı alete[51] tamamen benzemektedir.

Babilonya artislerinin ilk sülâleler devrinde sevdikleri teknikler bazan Ur sancağında olduğu gibi[52] lapis-lazuli ve kızıl taşla karışık olarak sedef kakması ve sedef üzerine gravür idi. El-Ubeyd'deki Nin-hour-sag kır tapınağı frizinin bir kısmı (Levha XVII) birinci tekniğe güzel bir örnektir. Bu friz kutlu hayvanın sağılmasını tasvir eder. Adam hayvanın arkasında durmaktadır ve faraziyelerimize göre ayni sitin prehistorik

[49] Heinrich, *Fara*, Berlin, 1930.

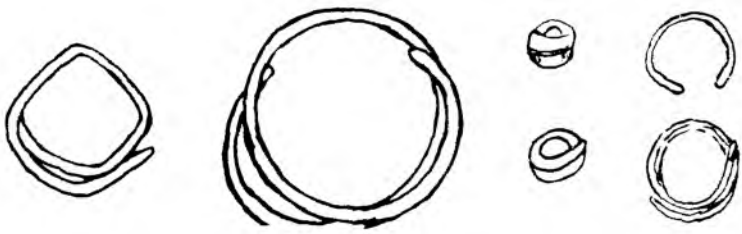
[50] «Tombes Royales», Woolley, *Ant.* VIII, pp. 415-445.

[51] Ur ve keza Kiş A'da erkenden meydana çıkan bu tipin batıya ait olduğu anlaşılıyor. Berlin'de bulunan ve Mısır'ın ilk sülâle devrine ait taştan bir vazo üzerine resim edilmiş bir Libyalı tarafından taşınmaktadır. (Scharff, *Altertümer der Vor-und Frühzeit*, No. 15084) ve orta imparatorluk'ta, kuzey Suriye'de ve Filistin'de çok yaygındır. (Petrie, *Tools And Wapons*).

[52] «Tombes Royales», Woolley, *Ant.* VIII, pp. 415-447.

köyünü teşkil eden sazdan kulübelerden doğrudan doğruya inen bir ahır tipini tasvir eder.

Bina cephemiz kavkı üzerine gravürün bir şaheserini temsil eder: Gadd[53] bu ritüel seremoninin aktörlerinin Fransız paleolitik resimlerinde gördüğümüz gibi hakikatta hayvan postları giyinmiş insanlar olduğunu zannetmektedir. Herhalde çakal tarafından çalınan Mısır sistresi ile Gilgameş'in aynı zamanda mevcudiyetleri ilgiye değer. Altın kaplama tahtaya fırdolayı oyma heykeltraşlık aynı harpta bulunan boğa başı ile—ki bu harpa bu mahkûk kavkı tesbit edilmişti—tasvir edilmiştir. Fakat bunun artistik değeri aynı değildir. Taştan heykelcikler arkayik devrin sonuna doğru meydana çıkarlar ve yumuşak taşlardan yapılmakta devam ederler. Eserler beceriksiz ve küçük çaptadır. Sumer, bu alanda, eski Mısır imparatorluğu-

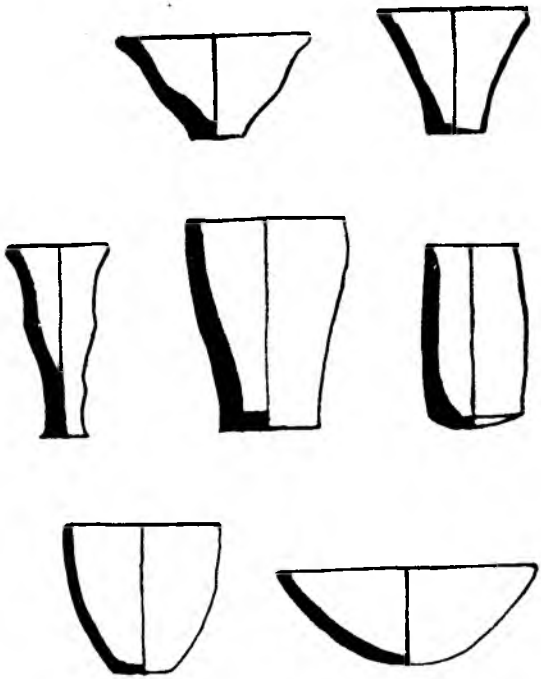
Resim 72 — Kulak halkaları; uçları yassı bilezikler. Kış A. 1/8.

nun harikulâde heykelciliğiyle mukayese olunabilecek bir şeyi asla vermemiştir. Tapınakların ve sarayların sedef kakmalı frizleri Uruk devrinin geleneğini görülebilecek bir şekilde devam ettirirler.

Aynı devrin başları bezekli kil mahrutları, birinci Ur sülâlesinin muasırı olan El-Ubeyd tapınağında tekrar meydana çıkarlar. Yalnız şu fark vardır ki çiçek biçimindeki başın yaprakları, şimdi sedef, pembe kalker ve siyah sedeften işlen-

[53] Ur ve keza Kiş A'da erkenden meydana çıkan bu tipin batıya ait olduğu anlaşılıyor. Berlin'de bulunan ve Mısır'ın sülâle devrine ait taştan bir vazo üzerine resim edilmiş bir Libyalı tarafından taşınmaktadır. (Scharff, *Altertümer der Vor-und Frühzeit*, No. 15084) ve orta imparatorluk'ta kuzey Suriye'de ve Filintin'de çok yaygındır. (Petrie, *Tools And Wapons*).

mişlerdir [54]. Uruk Kızıl tapınağında olduğu gibi, Kiş'in A sarayında [55] ve El-Ubeyd'de sütunlar bulunmaktadır ki bu sütunlar burada zift içine konmuş hurma kütükleridir. Bunlar Erek'in kilden mahrutları yerine sedef ve kalker bir mozaik tabakası ile örtülmüştür. Aynı devamlılık gliptik ile de kendisini göster-

Resim 73 — El-Ubeyd mezarlığının kadehleri $^1/_{12}$.

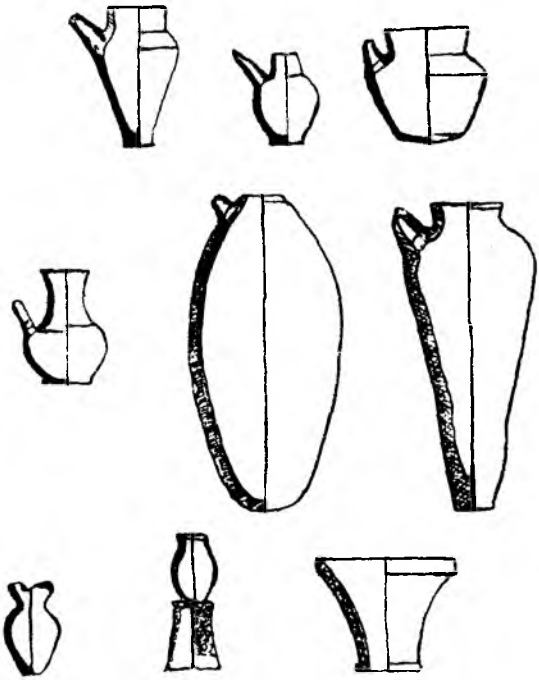
mektedir. Ur'un [56] kıral mezarlarındaki ve Kiş'teki mühürlerde, halâ bazı hayvan sürüleri ve av sahneleri görülür.

[54] Gadd, History and Monuments of Ur. s. 36.

[55] Mackay, "Report on the Excavation of the A'Cemeterÿ ,,, Field Museum, *Anthropology Memoirs*, 1, 1-2.

[56] Legrain, *Mus J.* XX. 1929, pp. 260 squ. Christan. *Archiv f. Orient forschung*, VII, 1931, pp. 100 sq. bu teferrutları tamamen ihmal eder. Kıraliyet mezarlarının Sargon'a ancak mukaddem olduklarını iddia eder. Kendi delillerinin (Almanya da fevkalâde desteklenmişlerdir) kritiği için bak Landsberger *OLZ.* 1931, pp. 115-136. Frankfort *Arch. and Sum. Prablem.* p. 5 ve not 5 daha yukarıda.

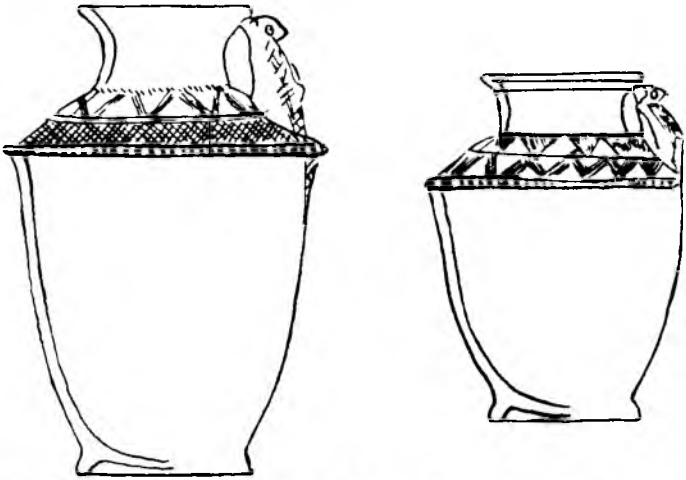
Bununla beraber av sahnelerinde avcı genel olarak diz çökmüştür ve avını yakalamağa hazırdır. En yaygın olan motif kıral ziyafetidir, fakat Ur I zamanında ortadan kalkar ve yerini ya kendi aralarında veya bir insana veyahut da bir ejdere karşı hayvan kavgaları alır. Hiç olmazsa insan şeklinde olsun, Tanrıyı tasvir etmek asla denenmemiştir. Muamele konvansiyonalisma'ya kaçar ve Uruk'un eski üslûbunun ciddiliğinden gittikçe uzaklaşır.

Resim 74 — El-Ubeyd mezarlığında bulunmuş olan emzikli vazolar 1/21

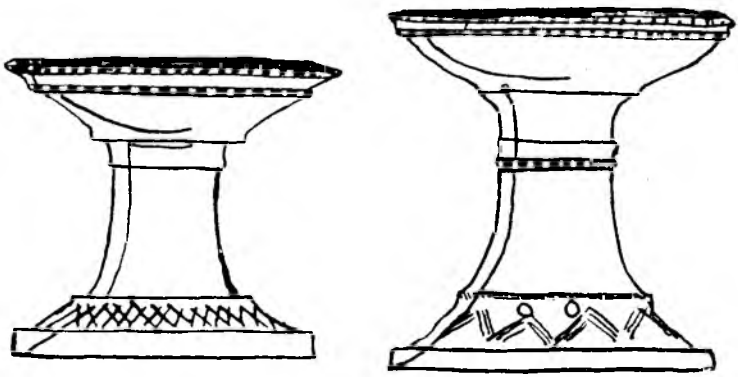
Bir kelime ile, birinci sülâle devrinin sanat ve mimarlık, yazı ve ibadet, esleha (armut biçimi topuz, sapı delikli balta, araba) ve keramik (gagalı testi) ve hatta saç tuvaleti ancak önceki devirlerden miras alınmış gelenekleri devam edegelmişdir. Temelli fikirlerin bir çokları, sapı delikli balta, tuğladan mimarlık ve onun pişmiş kilden mahrutlarla takviyesi veya bezenmesi *bellum* şeklinde gemiler, gerdanlık daneleri ve

vazolar için taşın kullanılması, gagalı vazo ve hatta belki de maden işçiliği El-Ubeyd safhasına çıkarlar. Tekerlekli taşıtlar, çark ve çömlekçi fırını, tuğladan sütunlar, zikkurat, silindir-mühür ve hatta sayımsal bir işaret sistemi ve heceli bir yazının yaradılmasına gerekli malzeme Uruk devrinde sezilmiş olabilir-

Resim 75 — Antropomorf tutaklı küpler. Kış A, 1/2. Mackay'e göre.

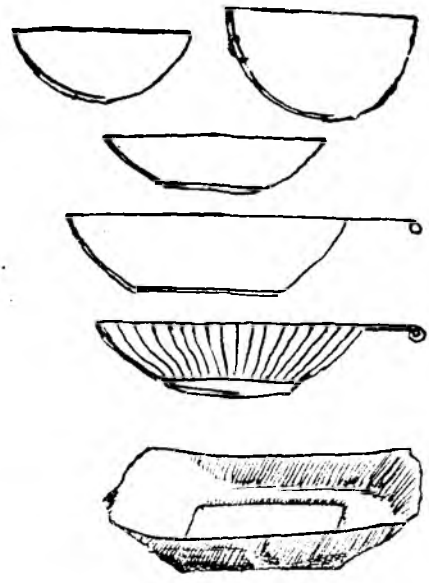
ler. Bu devrin katabildiği bütün şey, çok daha tesirli ekonomik bir teşkilâtın müsaade ettiği çok daha zengin bir malzeme üzerinde ve çok daha büyük bir mikyasta olmak üzere tatbik edilen bu fikirlerin işlenmesidir.

Resim 76 — Kilden leğen veya sunum masaları. Kiş A. 1/12. Mackay'e göre.

Bir çok bakımlardan, birinci sülâle devri, gerçekte evc noktası değil, fakat daha ziyade Sumer dehası eserinin bir neticesidir.

Şimdi büyük keşifler geçmişe ait bulunuyorlar, ilk küçük sülâlelerin politik ve askerî teşkilâtı onların teknik ilerlemesine gerekli müsait zamanı ve serveti temin ediyorlar. Fakat aynı zamanda o, bütün gelişmeyi durduracak olan kati bir çerçeve de teşkil etmektedir. Babilonya şehirleri arasındaki yok edici muharebeler memleketin servet kaynaklarını boş yere harcıyorlar. Ekonomik emperyalizm barbar komşuların misilleme hareketlerini davet ediyor (Awan ve Hamasi " sülâlelerini „ böylece izah etmek mümkündür). Nihayet Akkad'lı Sargon zorla hükümdarlığı ele geçirecek ve devlet hemen hemen doğunun bütün monarşilerine özel olan, vergi toplayan bir makine şeklini alacaktır. Bundan sonraki iki bin yılda, birinci sınıf bir tek icadı veya keşfi ayırd etmek güçtür. En parlakları alfabe ile demirin dökülmesidir.

Resim 77 — Bakırdan kaplar, Kış. A. 1/8 Mackay'e göre.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSA'DAN ÖNCE ÜÇÜNCÜ BİNYILDA HİNT MEDENİYETİ

Prehistorik doğuda, ileri bir medeniyetin geliştiği üçüncü merkez olan İndus nehrinin aşağı vadisi Mısır ve Babilonya ile aşağıdaki müşterek karaktere sahiptir: Burası da, yağumrun yokluğundan dolayı devamlı ziraatın bilhassa tabiî veya sun'i sulamaya tâbi bulunduğu alüviyonlu bir düzlüktür.

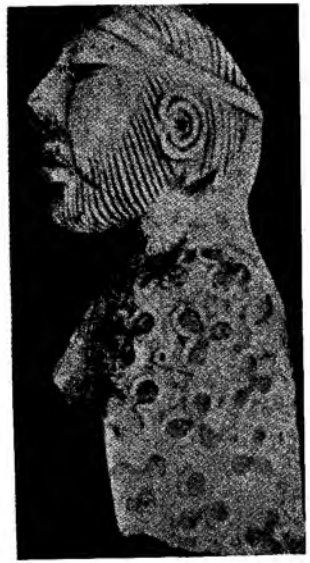
Babilonya ile olan benzerliğin prehistorik zamanlarda çok daha sıkı olduğu anlaşılıyor. Zira Sind o vakitler, doğuda büyük Mihan (Saravasti) ve batıda İndus tarafından sulanan hakiki bir "Mezopotamya„ idi.

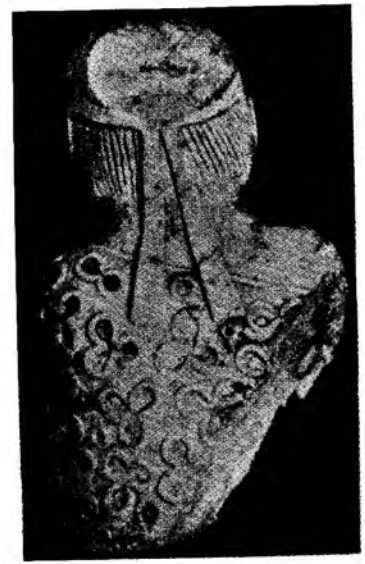
Fakat tabii irva ve ıska sahası Mezopotamya'daki ile mukayese edilemiyecek kadar çok büyüktür. Bu saha güney Pencapı geçerek dağların eteklerine kadar uzanır.

Sutlej, Ravi, Cenap ve Jhelum'un sıra yanı giden düzlükler, Asur'un yüksek düzlüklerinin tersine olarak bizzat Sind düzlüklerini gerçekten temadi ettirirler. Ve manzara bakımından bügünkü memleket Irak'tan çok farklıdır. Burası, ne bugünkü Sumer gibi kısır bir çöl, ne de prehistorik Sumer ve bugünkü güney Irak gibi bir bataklık değildir.

Su taşmalarının sedler sayesinde nufuz edemedikleri noktalarda bile alçak düzlükler toprak altı suyu ile beslenen ağaçlardan ve çalılardan mürekkep hakiki bir cangıl ile kaplıdırlar. Her ne kadar prehistorik zamanlardanberi, seviye eski toprak yüzünden itibaren 4 veya 5 metre yükselmiş ise de, düzlüğün yüzü ile nehrin yatağı arasındaki seviye farkı, ihtimal aynı kalmıştır. Mohenjo-daro [1] şehiri su baskınlarından

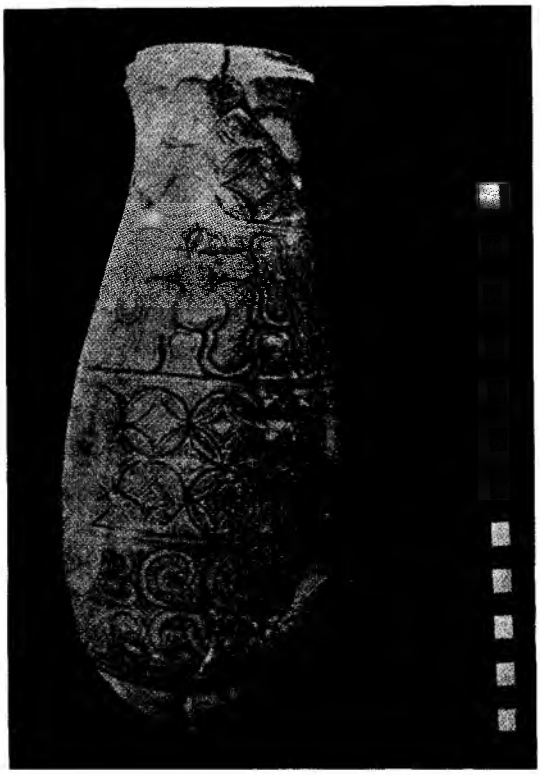
[1] *Mohenjo-daro and the Indus Civilization* da, Marshall, Mackay ve başkaları, İndus kazılarının yegâne tam, raporunu yayınlamışlardır. Ve bu bölüm onların eserine dayanılarak yazılmıştır. Archaeological Survey of india nin nazikâne yardımiyle kazı yerlerini «site» gezebildim ve yayınlanmamış çok sayıdaki belgeleri görebildim.

Taştan heykelcik. Mohenjo-daro.

Levha : XXII

Boyalı vazo. Mohenjo-daro.

masun değildi. Belki de bugünkü su baskınlarından daha az yıkıcı olan bu su taşmaları, irva ve ıskanın yaptığı aynı hizmetleri görüyorlardı. Bundan başka, çok daha fazla yağmur yağdığı da anlaşılıyor.[2] Prehistorik belgeler, kaplan, fil, gergedanlardan mürekkep bir cangıl (jungle) favnasını tasvir ederler ki bu favna ilk Sumer sanatının yarı-çöl favnası ile tezat teşkil eder.

Bugünkü kuraklık karşısında, prehistorik şehirlerin pişmiş tuğlayı israfla kullanmaları faydasız bir lüks gibi gözükecektir.

Mısır'da ve Babilonya'da olduğu gibi, yaşama şartları, bu üçüncü alüviyonlu düzlük üzerinde de, sakinleri, işbirliğine (coopération) zorluyordu. Hayatın mümkün olması için suları kontrol sevk ve idare etmek gerekti ve hayatın sıkıntısız geçmesi için de suyu çok miktarda getirmek lâzımdı. Bu muhite uymak için ve bu muhiti iradesine rametmek için insanın sarfettiği cehitler, Nil ve Fırat'takinden çok daha muazzam beldî (urbaine), sınaî ve ticari bir medeniyetin yaratılmasında evc noktasına ulaşır. Şimdiye kadar yalnız iki şehir incelenmiştir: İndus üzerinde Mohenjo-daro ve Ravi üzerinde Harappa[3]. Fakat bunlar birbirlerinden 700 kilometre uzaktadırlar. Bununla beraber, medeniyetleri hayrete şayan derecede mütecanistir.

Mohenjo-daro'da tesbit edilmiş olan mimarinin ve şehir plânının, madenden aletlerin ve silâhların, süslerin ve incilerin, sanat ve epigrafinin bütün idiosyncrasie'lerine Harappa'da da tesadüf olunuyor. Benzerlik o kadar tamdır ki yapılacak olan her bir tarif her iki istasyonda,—aksi tarifler yapacağımız az sayıda haller müstesna olmak şartiyle,— aynı suretle kabili tatbik olacaktır. Bu aynilik benzer bir muhitte paralel bir evrim ile izah olunacak basit bir benzerlik değil, fakat, meselâ çok şuurlu ve çok kişileşmiş bir keramik ve gliptik sanatın ayniliği ile ifade olunmuş çok daha sun'i bir şeydir. Bu, Eridu'dan Kiş'e kadar arkayik Sumer medeniyeti izlerinin delâlet ettikleri aynı benzerliktir.

[2] Munzam yağmurların, ilkönce zannettiğim gibi, Atlantik siklonunun genişlemesinden ziyade musonun daha fazla bir yağışından mütevellit olması muhtemeldir.

[3] İlk rapor, *Report Arch. Survey India*, 1923-4, SS. 52-5.

Fakat bu iki şehri ayıran mesafe Mohenjo-daro ile Harappa arasındaki mesafenin ancak yarısıdır ve bu iki şehir nihai sınırları da işaret etmezler. Mohenjo-daro'nun iki üç kilometre aşağısında Amri'de veya yukarısında, yukarı Sutlej üzerinde Rupar'da tamamen benzer bir medeniyet meydana çıkarılmıştır [4]. İmdi İndus medeniyetinin kucakladığı saha belki de eski Mısır imparatorluğunun iki misli, Sumer ile Akkad'ın dört mislidir.

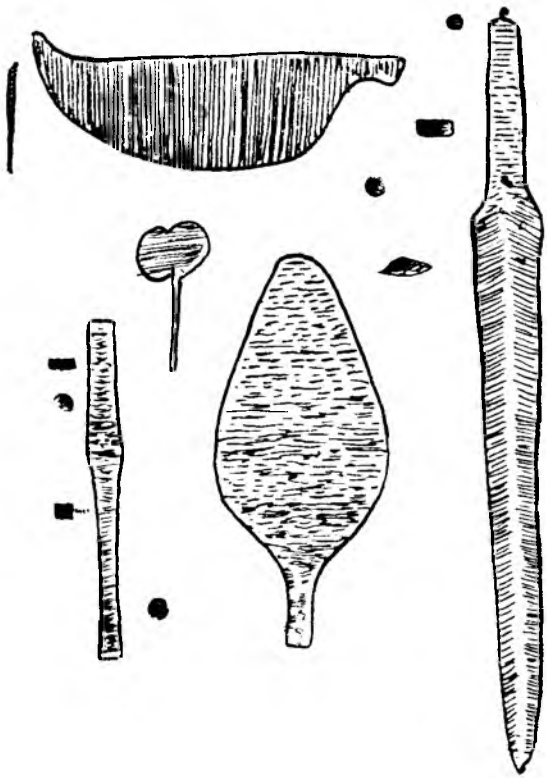
Bu kültür birliğine tekabül eden politik teşkilât ne idi? Mısır'da Menes'ten sonra Delta'dan itibaren ta birinci şelâleye kadar ayakta kalmış olan kültür birliği yalnız bir muhit gelenekleri, dil ve ırklar eşitliğine değil, fakat tek bir hükümdarın otoritesi ile temin edilen bir politik birleşmeye de tekabül ediyordu. Babilonya'da maddî medeniyet birliği, konuşma, din ve etnik tipler eşitliği ile müterafıktı, fakat müstakil devletlerin çokluğuna rağmen idame olunmuştu. İndus'un ekonomik birliği, politik bir birleşme ile olduğu kadar maddî medeniyet, din, yazı ve belki de dil birliği ile de kendisini göstermiş midir? Savaş silâhlarının delâletlerinden mahrum olduğumuz gibi, devlet - şehirlerin Babilonya'da olduğu gibi faydasız münazaalarda mı bulunduklarını, yoksa Mısır'da olduğu üzere tek bir kıral kudretinin iç sulhü istilâ ile elde mi ettiğini ve hasud göçebeleri daimî ihtiyat tedbirleri ile mi uzaklaştırıldığını bilmemize imkân yoktur.

Hattâ servet ve sermaye fazlasının etrafında biriktiği çekirdeği (bu hal, gördüğümüz gibi, köyün kasaba haline istihalesini tazammun eder) de tayin edemiyoruz. Yazılı belgelere ihtiyaç duymadan, bu fazlanın ilâhî veya ilâhileştirilmiş mutasarrıfını göstermek üzere ne Sumer'de olduğu gibi muhteşem tapınak ve ne de Nil'de olduğu gibi anıtlık mezar vardır. İndus şehirleri Sumer şehirleri gibi tepecikler gruplarından teşekkül ederler. Mohenjo - daro'da harabeler iki kilometre kareye yakın bir yer kaplarlar. En yüksek tepenin üstünde Buddik bir *Stupa* (kutsal yer) ve bir manastır yükselmiştir. Sorumuza cevap verecek olan merkezî bir yapı altta mı gömülü kalmıştır ?.

[4] 1 numaralı nota bakınız.

Bugün meydana çıkarılmış olan en heybetli umumî anıt - ki Stupa'ya çok yakındır - umumî büyük bir hamam yapısıdır. Diğer bir grupta da hemen hemen saraya lâyık bir salon bulunmaktadır.

Bunların dışında ise, endüstri mahallelerini, tüccar mahallelerinden ve zanaatçıların veya bakkalların mütevazi meskenlerini

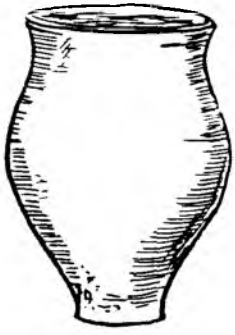

Resim 78 — Bakırdan bıçak, hançer, ustura, mızrak ucu, Mohenjo-daro $^1/_4$

hali vakti yerinde hemşerilerin büyük konaklarından ayırt etmek kabildir. Fakat tetkik edilen yüzeyin tutarı Mezopotamya'da kazılan yüzeyden yüksek olmakla beraber ne tapınak ve ne de saray hâkim değildir. Gezici ancak şimdiye kadar yazdığımız, merkezleşmiş teokrasi ve monarşilerle çok açık bir tazat

halinde bulunan ve Girid'deki gibi burjuva ve demokrat bir medeniyet intibaını kazanmaktadır.

Bununla beraber, müessir bir otoritenin uzun bir zaman hâkim olduğu da aşikârdır. Şehirler, kararlaşmış ve inşanın birçok safhalarında sıkı sıkıya muhafaza olunmuş bir plân gereğince dikkatle kurulmuşlardır. Sokaklar daima sabit bir genişlik muhafaza ederler. Şehirler, çukurlara müncer olan kemerli ve ileri bir kanalizasyon sistemi ile donatılmıştı ve şüphesiz bu sistem, kuyuların temizlenmesi umumî memurlar tarafından zaman zaman temin olunduğu taktirde işliyebilirdi.

Resim 79 — Bakırdan çanak. Harappa.

Politik teşkilâtı ne olursa olsun İndus medeniyeti, Nil ve Mezopotamya medeniyetlerinin dayandıkları aynı icatlara ve keşiflere istinat ediyordu. Hatta kurucularının aynı ırkların mümessillerini ihtiva etmiş olması da mümkündür. Mohenjo-daro sakinleri[5] şüphesiz karışmışlardı. İskelet kalıntıları ve heykelcikler açık bir surette birçok ayrı fizik tipler gösterirler. Sosyal tabakanın en aşağısında "ostraloïd„ bir ırk bulunuyordu.

Tunçtan küçük bir heykelciğin kalın dudakları ve kaba burnu bu zümrenin güney Hindistan'da yaşamaya devam eden yerli kabîlelerle akrabalığını gösterdiği kadar, bugünkü mümessilleri gibi, toplulukta işgal eylediği yeri de meydana çıkarmaktadır. Evvelkisi gibi uzun kafalı olan çok daha yüksek bir tip Avrupa-Afrika'lı (eurafricain) ve hatta Akdenizli tesmiye olunmuştur. Bu, uzun kafalı Sumer'li tiplerden birine yaklaşmaktadır ve yakınlık Levha XXI deki heykelle kuvvetlenmektedir. Bu heykelde gerçekten Sumer modası gereğince sakal, traşlı üst dudak ve enseye doğru toplanmış olan uzun saçlar görülmektedir.

Üçüncü olarak Alp'lı veya armenoid brakisefal bir tip Akkad'da Kiş'te olduğu gibi temsil edilmiştir.

[5] 1 numaralı nota bakınız.

Nihayet, hiç şüphesiz Mongol veya Mongoloid'lere ait olan bir iskelet ve kilden bir çok figürinler bugüne kadar keşfedilmiş olan bu etnik tipin tarihi bilinen ilk örnekleridirler.

Bu karışık halkı sığındıran büyük şehirler umumiyetle fırında pişirilmiş tuğladan yapılmışlardır. Mohenjo-daro'da tuğla ancak doldurmalar için kullanılmıştır. Harappa'da ise duvarlar bazan münavebe ile dizilen pişmiş ve pişmemiş tuğla sıralarından örülmüştür. Tuğla ile yapılan inşaat tamamen düzdü. Fakat Buddik ve modern Hindistan'da olduğu gibi bir bezek taşıyacak olan alçıdan bir sıva ile örtülü olduğu anlaşılıyor. Tahtalar, belki de Himlaya'dan getirilen "sissoo„ ve "deodara„ gibi mahallî ağaçlar keza yapılarda kullanılıyordu. Taş nadiren kullanılıyordu. Babilonya mimarlığında çok yaygın bir unsur olan kurbağa (mil) taşları Hindistan'da cari değildir. En büyük evlerde, umumiyetle kuyular ve hamamlar vardı. Ayakyolları, ançak çok daha muahhar bir tarihe ait bir tek evde bulunmuştur. Mısır'da ve Babilonya'da olduğu gibi İndus'ta da ekonomi sulama kültürüne dayanmıştı. Bir buğday (triticum compactum), arpa ve hurma yetiştiriliyordu. Ağırlık ünitesini çeltik ziraatine işaret eder gibi görüyoruz [6]; ancak, doğrudan doğruya delillere sahip değiliz. Pamuk yünün yerini almıştır. Hörgüçlü Hint öküzü (zebu) ve hörgüçsüz başka bir cins (yalnız kil ve diğer nesnelerden yapılmış tasvirleriyle bilinen) öküz, camuz, koyun, tavuk ve fil ehlileştirilmişlerdi. Çokca bulunan domuz kemikleri mahallî yaban domuzu cinsine ait görünmekte ve domuz yetiştirilmesine kesin olarak delâlet etmemektedirler.

Resim 80 —Çanak, Harappa, 1/4.

Mohenjo-daro'nun az eski tabakalarında deve ve at bakiyeleri bulunmaktadır. Fakat bu hayvanlara ait hiç bir resim, mühürler ve heykelcikler arasında mevcut değildir. Bununla beraber eğer modelleri vardır [7]. Nehir balığı tutulmuş ve kurutulmuş, deniz balığı da kıyıdan getirilmiştir.

[6] 1 numaralı nota bakınız.

[7] *Report Arch. Survey India*, sa 87 dev. eğer nümuneleri burada gösterilmiştir.

Şehirler ticaret ve endüstri merkezleri idiler. Nakliyat topraktan figürinlerle bilinen iki tekerlekli taşıtların - bunların yapısı bügün Sind'de kullanılan kasaba arabalarının aynıdır - ve keza bugün İndus'ta yüzen kayıkların benzeri kayıkların kullanılması ile kolaylaşmıştır. Ticaret, yalnız kıyının besin maddelerini değil, fakat Bülûcistan ve Racputana'nın madenini güney Hindistan'ın kavkılarını ve çok daha uzaklardan gelen lüks eşyalarını (Afganistan'ın veya İran'ın lapislazulisini, Çin veya Birmanya'nın Yada'sını Keşmirde Nilghary dağlarının amazonit'ini) muntazaman memlekete ithal edecek surette iyice organize edilmişti. Serpantin gibi Hindistan malı ham maddelerin veya mühürler ve hattâ düğmeli keramik gibi mamûl eşyanın üçüncü binin ilk yarısında Babilonya'ya ulaştıklarını görmüştük. Bunun tersine olarak Sumer silindir - mühürleri [8] ve tuvalet takımları [9] bazen Hindistan'da kopya edilmişler ve katran (bitume) kanallar için [10] kullanılmıştır.

İndus vadisinin ikinci derecedeki endüstrileri, ayni tarihte Fırat veya Nil kıyılarında olanlara müvazidirler. Lâkin maddenin tabi olduğu muamele farklıdır ve bazı yönlerden, Hintli amele, Sumerli veya Mısırlı arkadaşlarına nazaran ileri durumda idi.

Maden işçisi altın, gümüş, kurşun ve bakırı eritiyor ve işliyordu. Demirci, Sumer'de olduğu gibi tunç kalay kullanıyordu, fakat aynı zamanda bakır ile %3, 4 ile 4,4 nisbetinde halitayı da kullanıyordu ki bu halita Hazar ötesinde (transcaspienne) Anav'da da biliniyordu. Perçini biliyor fakat lehime veya kaynağa asla müracaat etmiyordu. Sumer silâhlarından çok daha az özelleşmiş ve çok daha iptidaî aletler ve silâhlar imal ediyordu. Hususiyetle sap deliği olan balta yoktu ve silâhların tesirsizleri görülmektedir. En şayanı dikkat tipler şunlardır: 1° aşağıdan ziyade yukarı uca doğru daha geniş ve daha yassı olan bıçak (Resim 78), 2° yaygın ve münhani lamalı yassı bir balta; 3° ilk Mısır'lı tiplere benziyen düz sırtlı küçük bir bıçkı ki, bugün kavkıları işlemek için Hindu'ların

[8] *Report Arch. Surv. India*, 1927-8, ss. 73-6; 1928-9. Levha XXVIII.

[9] İlk rapor, *Report Arch. Surv. India*, 1923-4, ss. 52-5.

[10] 1 numaralı nota bakınız.

kullandıkları demirden bıçkıya çok yaklaşır. 4° kabza sapı yassı, lamanın ortasında damarı ve kaidesine doğru iki küçük perçin deliği bulunan ve bütünü kuvvetli bir çubuğun dövülmesi ile elde edilmiş bir hançer (Resim 78,2), 5° sapı yassı ve namlusu geniş ve yassı hançerler gibi dövme ile imal edilmiş olan bir mızrak ucu (Resim 78,5), 6° bir kenarı keskin olan ve ucuna doğru bükük, düz veya kanbur sırtlı ve perçin deliği bulunmayan kısa saplı bir bıçak (Resim 78,1); 7° geniş muhaddep safihalı bir ustura ki, madenî ince bir saptan dışarı bir balta gibi ileri atılmakta ve aksi tarafta yarı dairevi bir çıkıntı ile muvazenede bulunmaktadır (Resim 78,4); 8° Bugün Hindistanda kullanılana benziyen bir bağcı bıçağı, 9° Bir öküz öğenderesi, 10° nadiren tesadüf olunan ve ihtimal alt çene tipi sınıfından bir orak; 11° bir bakır yapraktan kesilmiş sapsız kaidesi boş bir ok ucu. Bu seri, yukarıda sayılmış olan Sumer'li tiplerle açık olarak ve Mısır'lı tiplerle de hemen az tezad halindedir. İğneler çok nadirdirler, Harappa[11] 'da yalnız bir çift ile temsil edilmiş olan cımbızlar bir tuvalet takımına aittir. Muhtelif aletler bükülmüş bir halka ile merbut idiler ki bu da ihtimal Sumer'li bir modelin tam kopyasıdır.

Bakır gümüş veya kurşun, vazoların imalinde kullanılmışlardır. Fakat bütün vazo şekilleri keramik halinde de imal olunmuşlardır (Resim 79). Kuyumcu Sumer'de pek makbul olan tel işini (filigrane) az kullanıyordu, fakat lehim yapmasını biliyor ve altından küçük incileri kalıba dökerek ince bir tesir elde ediyordu. Altın telden bir helezon ile ve altından başlı incilerle süslü, gümüş bir halka[12], işinin güzel bir örneğidir. Altından diğer inci tipleri arasında XXIV. Levhada 25 inci numara altında gösterilen kurs şeklindeki biçimi kayıt etmek gerektir.

Keramik, İndus vadisinde Sumer'dekinden daha çok mutena bir yer işgal etmektedir. Bazan zengince süslenmiş ince hamurlar elde ediliyordu.

Çömlekçi süratli çark kullanıyordu. Bermutat beyazımtırak veya pembe-kırmızı bir hamur imal ediyordu. Fakat, yukarıda

[11] İlk rapor, *Report Arch. Survey India*, 1923-4, SS. 52-5.

[12] *Report Arch. Surv. India*, 1927-8, SS. 73-6; 1928-9. Levh XXVIII.

tarif edildiği gibi, Uruk'un keramiğine benzer kül rengi bir renk elde etmek üzere ateşin tesirini tanzim edebiliyordu. Normal tekniğin, bugün Sind'deki[13] çömlekçilerin kullandıkları teknik olduğu anlaşılıyor. Bugün bölgenin çömlekçileri tarafından kullanılan bazı âletler ve bilhassa perdaha yarayan âlet ve bir nevi obtüratör, Mohenjo-daro harabelerinde bulunmuşlardır. Bu, Resim 62'de gösterildiği gibi, Cemdet Nasr safhasında Babilonya'da kullanılmış olan kapak tipinin ta kendisidir. Kızıl veya krem sıvalar (astar) çok daha itina ile yapılan işlerde tatbik olunuyordu ve kırmızı vazoların yüzü bazen cilâlı idi. Kül rengi keramik bile bazen koyu yeşil bir astar ile kaplı idi ki rengini, kırmızı keramikte olduğu gibi, irca edilmiş olan demir oksidinden alıyordu[14]. En adi şekil tabanı garip bir tarzda sivri, daima çok kaba yapılmış olan küçük çanaktır (Resim 80). Bugünkü yerli teamüle uygun olarak bir defa kullanıldıktan sonra bu kâselerin hemen kırıldıkları muhtemeldir. Bununla beraber, hemen hemen sivri denecek derecede dar kaidelere, diğer şekillerde ve bilhassa büyük zahire küplerinde sıkça tesadüf olunur. Gagalar, az derin ve oldukça nadir ve gıdaya tahsis edilmiş olan kâselere mahsustur. Yelpaze biçiminde ve oldukça nadir bir sınıf kadehlere yapıştırılmış olan, delikli kulakçıklar kulpları temsil eden yeğane parçalardır. Dar boyunlu testiler nispeten azdırlar. Uzun boyunlu veya ağızları dışarıya açılan sürahiler bilinmezler. Buna mukabil, kırmızı veya gri keramikten yapılmış ve bezenmiş olarak, Sumer'in yüksek kaide üzerindeki leğeni bulunmuştur. Oldukça ilgi çeken diğer bir biçim cidarları delik üstüvane şeklindeki testidir. Vazolar bazen kaytan izleriyle bezenmişlerdir. Bu izler kaymaklı kalın bir astarın yüzünü fırçalıyarak elde ediliyordu ki, bu hal Sumer'lerin, astarı bütün yüze yayılmamış veya küçük hadbeciklerle bezenmiş keramikte kullandıklarına benzemektedir. En güzel parçalar boyalı idi. Genel olarak siyah olan boya, sert bir fırça yardımiyle koyu kırmızı nadiren de krem bir astar veya sıva üzerine tatbik ediliyordu. Mohenjo-daro'nun son devrinde polikrom (çok renkli)

[13] Mackay, *J.RAI*, LX. ss. 131-4.

[14] Sana VII a analizi ile tesbit edilmiştir. *Mem. Arch. Surv. India*, 1928-9, S. 153

bir keramik meydana çıkar. Krem zemin üzerinde siyahlar kırmızı, yeşil veya sarı pigmanlarla doldurulmuştur. (Tatbik, pişirmeden sonra yapılmıştır).

İndus medeniyetinin birliğini, orijinalliğini ve eskiliğini en iyi gösteren şey, kırmızı üzerine siyah boyalı dekorasyondur. Zira bu dekorasyon kendine hâkim ve bütün diğerlerinden ayrı, emin bir üslûba sahiptir. Bu dekorasyona Amri'den Harappa'ya kadar yeknesak olarak tesadüf edilir. Bu üslûbun belli başlı karakteri, ya ağaçlar, yapraklı veya dolanan dallar gibi istilize nebatî motiflerle veya tekerrür eden motiflerle tamamen örtülmüş geniş mıntakaların ve panoların tekrarlandığı büyük satıhların kullanılmasıdır. Bu sonuncu kategori, bütün istikametlerde sonsuz bir şekilde tekrarlanabilen motifleri içine almaktadır. Çokluk sırası ile birbirine geçmiş daireleri (ki bunlar " gülbezek „ veya hurma motifleriyle birleşerek kurutulmak için yüzülmüş ve gerilmiş bir hayvan derisini tasvir eden karakteristik bir motif teşkil ederler) sonra kiriş motifini (yarım daireler üstüne müstenittir) ve çok daha seyrek olmak üzere kareler, üçgenler (bu sonuncular da boş bir üçgen, meselâ taramalı iki üçgenle çevrilmiş olmak üzere tekerrür ederler), ivicaçlı çizgi üzerine müstenit, haç, T veya yürek gibi karışık motifleri saymak mümkündür (Levha XXII.).

Sedef kakma gibi diğer tekniklerde de aynı motifler tekrarlanır. Başka bölgelerde müstakil motif olanlar ve mıntakaları bezeyenler burada en büyük alanları çevrelemek için kullanılmışlardır : halkayı, noktalı basamağı, ve daha nadir olarak, tekerrür eden üçgenleri sayalım.. (taramalı nakış, taramalı muavveç şerit ve taramalı üçgenlerin ve yarım dairelerin imtizaçları bilhassa krem astarlı keramikte meydana çıkarlar). Hayvan tasvirleri büsbütün nadirdirler. Küçük tavuslar bazan yapraklar arasında görünürler. Harappa'dan ele geçen yegâne bir keramik parçası [15] bir köylü ailesini ve evcil hayvanları tasvir etmektedir. Mohenjo-daro'nun umumiyetle beyazımtrak keramiği üzerinde bulunan garip bir motif, büyük bir tarağa benzemektedir, fakat bu motifte istilize bir boğayı da görmek kabildir.

[15] *Rep. Surv. India* Sa. 87. dev. eğer modelleri burada bulunmaktadır.

Fayans, Hindistan'da çok sayıda imal edilmişti. Fayans'tan bileziklerin (Levha XXIII d), figürinlerin (levha XXIII c) mühür ve incilerin ve keza çanak çömleğin mutad şekillerini taklid eden küçük vazoların yapılmasında faydalanılmıştır. Mohenjo-daro'nun eski ve orta seviyelerinde bulunan bir kaç keramik parçası hakikî bir mina ile örtülüdür. Buna mukabil, taştan vazolar nadirdirler. Külrengi yumuşak ve taştan yapılmış dik dörtgen ve dört göze ayrılmış olan, dış yüzü üçgenlerle işlenmiş bulunan bir kutu, serinin en ilgi çeken nümunesini teşkil eder.

İşaret ettiğimiz gibi, silâhlar fevkalâde nadirdirler. Yuvarlak veya ovoid küreler, çok mebzul olduklarına bakılırsa, en çok kullanılan sapandı. Keza genel olarak Babilonya'da olduğu gibi küre biçiminde ve armut biçimi ve nadiren diskoid topuzlarada tesadüf olunur Çakmak taşından silâhlar tanınmazlar ve gerçekte, çakmak taşından veya taştan aletler, çok basit bir kaç lam ve az sayıda balta gibi yontulmuş kuarçist büyük alet ile temsil edilmişlerdir. Bunlardan bir tanesinin dik dörtgen kesiti kalın uçlu nordik (kuzeyli) baltasını hatırlatmaktadır.

Keramikten sonra, İndus medeniyetinin en karakteristik olan mahsulleri mühürlerdir (Levha XXIII). En sık görülenler steatitten dört köşe tabletlerdir ki tersinde bir tümsekcik vardır ve yüzü mahkûktür. Bunlar, kesildikten sonra bir cilâ ile örtülmüşlerdir. Üzerlerinde bulunan yazılar, bugüne kadar çözülmemiş ve çok mahirane bir tarzda yapılmış olan hayvan tasvirleri ile müterafiktirler.

Çokluk sırasına göre, kısa boynuzlu boğa, fil, gergedan, kaplan, camuz, timsah ve antilop'a tesedüf olunur. Aynı maharetle işlenmiş olan aynı resimler, ters yüzlerinde bir yazıt bulunan bakırdan yassı tabletleri de bezerler. Keza uzunlamasına delinmiş, uzun ve dar mühürler de vardır ki bunlarda ancak yazıtlar bulunur ve yine dikdörtgen düğmeler şeklinde ve isteatit veya fayanstan yapılmış veya yalnız geometrik motiflerle ve bunların arasından sivastika (gamalı haç) ile, bezenmiş damgalar da vardır. Her ne kadar bütün bu nesneler mühürler adı altında toplanmış iseler de, bunların herhangi bir şeyi damgalamaya yaradıklarını gösterecek hiçbir delilimiz yoktur. Halbuki Mezopotamya'da veya Mısır'da intibalara bizzat mü-

hürlerden daha sık olarak tesadüf olunur[16]. Hindistan'da en çok yaklaşanı, üzerlerinde ancak intibalar bulunan ve yalnız tesadüf olunan pişmiş topraktan küçük tabletlerdir. O halde bu mühür tabirinin kullanılması itibaridir ve bu nesneleri ritüel nesneler tabiri altında bir araya toplamak gerektir. Bu da bunların hangi işlere tahsis olunduklarını kati olarak bilemiyoruz demenin bilgince bir tarzıdır.

Çok itinalı bir şekilde diskler ve dört yüzlüler (tétraèdre) Sumer'de olduğu gibi oyun işine yaramışlardır. Zar oyunu, her halde biliniyordu. Sumer'de olduğu gibi zar kübik fakat sayıları farklı idi.

Erkek elbise olarak omuzlarında dolanan bir örtü ve kadınlar da iğnelenmeğe lüzum göstermeyen dokuma bir kumaş taşıyordu. Mısır veya Mezopotamya'nın aksine olarak süs mahiyetinde halkalar taşımak modası çok yaygındı. Bunlar cilâlanmış keramikten (kırmızı veya koyu gri), madenden, kabuktan veya fayanstan yapılmışlardı. (Çok defa helezon şeklinde damar veya oluklarla bezenmişlerdi). Saçlar, Babilonya'da olduğu gibi altından şerit bağlarla tutturulmuştu. Boynun etrafında çok dizili gerdanlıklar bulunurdu. Altından veya kaplama fermuar'lar çok defa yarım daire şeklindedirler; bu tiplere eski imparatorluk devrinde Mısır'da veya Byblos'ta tesadüf olunur ve belki de öncede boyalı Elamlı keramik parçaları üzerinde tasvir edilmişlerdir. (Levha XXIV, yukarda). Yukarda bahsetmiş olduğumuz kurs şeklindeki altın incilerden başka - ki bunlar Sumer, Mısır ve hatta Turova'da da meydana çıkarlar - küpe gibi kullanılan altından küçük kapsüllere tesadüf ediyoruz. Bunların içinde lehimlenmiş küçük bir lüle (boucle) bulunmaktadır (Levha XXIV, aşağıda). bu tip Turovada'da biliniyordu. Parçalara ayrılmış fayanstan ve genel olarak muahhar olan inciler, kornalinden ve beyaz resimler hak edilmiş inciler[17] nadirdirler, fakat yalancı mermer yani ustuka ile taklit edilmişlerdir, Keza Ur'daki kıral mezarlarında

[16] Son zamanlarda Hunter tarafından münakaşa edilmiştir. *J. R.AS.* 1932. ss. 466 sq.

[17] Teknik üzerine Bakınız: Mackay. *J.R.AS*, 1925., s. 698; *Man*, XXXIII, 150. ve Beck, *Ant. J*, XIII, 384 sq. Beck bu mahkûk incilerin Ur'da yapıldıklarını zannediyor.

bulunduğu gibi kornalinden uzun "bicône„ 'lara ve aynı mezarlıkta, kıraliçe Shoub-ad'ın mezarındakine tamamen benziyen ağaçtan yassı bir üstüvane de raslayoruz. Hindistan'ın en karakteristik incisi, bununla beraber, kenarı oluklu küçük bir kurs olduğu anlaşılıyor. Muskalar seyrektirler, fakat bu kategoriye fayanstan yapılmış minyatür birkaç hayvan sokmak kabil olacaktır. Bacakları altlarına bükülmüş olan koçlar Ur'daki kıral mezarlarının lapis'ten koçlarının ve boğalarının tamamen benzeri bir üslûptadırlar. Kemik veya fildişinden bir sinek istisnai olarak meydana çıkar ve ihtimal Mısır'lı veya Sumer'li bir tipi taklit eder.

Farklı defin âyinlerinin [18] belki de bu karışık halkın muhtelif sınıfları tarafından aynı zamanda kullanıldığı anlaşılıyor. Küllerin büyük küpler içinde gömülmesi ile müterafik olan yakma Mohenjo-daro'da olduğu kadar Harappa'da da ispat edilmişe benziyor. İçlerinde, ihtimal cesedin teşhirinden sonra, küpler kadehler ve başka vazolarla çevrelenmiş olan bazı tekallüs etmemiş kemiklerin toplandıkları mezarlar keza her iki istasyonda da mevcutturlar. Nihayet Mohenjo-daro'nun tek bir odasında şahsi süs eşyaları ile birlikte ondört tam iskelet ve bir dar sokakta ise başka altı iskelet keşfedilmiştir. Kısmî defin mezarlarındaki kafalar genel olarak brakisefal idiler.

Harappa'da araştırılmış olan büyük bir mezarlık [19] şüphesiz hepsi İndus medeniyeti devrine ait olan bu gömme merasimi ile tezat teşkil eder. Bu kabristan en önemli höyüğün eteğinde bulunur. Fakat mezarlar İndus devrinin duvarlarını örterler ve bazan da bozarlar. Bu mezarların eşyası bu sonuncu medeniyetin mahsullerinden farklıdır. Arkeologlar burada üst üste iki seri defin tarzı ayırt etmektedirler, alt seyiyedeki mezarlarda tam iskeletler, küçük testiler, dar boyunlu ve hortum biçiminde ağızlı surahiler, ayaklı bodur kâseler ve muhtelif tabaklarla müterafik olarak bulunmaktadır. Üst mezarlarda iskeletler büyük küpler içinde bulunuyorlardı. Keramik tekniği her iki halde de aynıdır. İndus keramiğinde olduğu gibi vazolar, üzerlerinde siyah desenler bulunan cilâlı kırmızı bir astar ile ör-

[18] 1 numaralı nota bakınız.

[19] 1 numaralı nota bakınız.

tülü pembemsi bir kilden yapılmışlardır. Fakat biçimler olduğu kadar motifler de İndus'un mutat keramiğinden ayrılırlar. En çok görülenleri yıldızlar, istilize tavuslar ve yabani öküzlerdir [20]. Kompozisyon dahi İndus artistlerinin tercih eylediklerinden çok farklıdır. O halde bu mezarların, bahis konusu yaptığımız medeniyetin kurucuları ile hiç bir ilgisi yoktur. Keramik geleneğinin devamına rağmen, burada İndus medeniyetinin yaradıcıları değil, fakat yıkıcıları yatmaktadırlar.

Hindistan'ın üçüncü binyılda, Mısır ve Babilonya'nın karşısına, tamamen ferdî ve müstakil bir medeniyet ile ve teknik bakımından onlarınkine eşit olarak çıktığı görülmektedir.

Bu medeniyetin Hindistan toprağına derin olarak kök saldığı aşikârdır. İndus medeniyeti ancak yıllarca süren sabırlı cehitlerden doğabilen ve insan hayatının özel bir muhite tam intibakını gösteren bir medeniyettir. Bu medeniyet yaşamağa devam etmiştir ve bilhassa Hintliliğini çoktan kazanarak Hindistan'ın modern medeniyetinin temelini teşkil eylemiştir. Mimarlık ve endüstri sahalarında ve daha çok kıyafet ve din alanlarında Mohenjo-daro, tarihî Hindistan'ın daima karakteristikleri kalacak olan vasıfları açığa vurmaktadır. Burada bunlardan bir kaçını sayacağız.

Mimari için, mermer kireci ve alçıdan yapılan sıvanın (stuc) kullanılmış olması ihtimalinden başka çok sayıda hamamları,ayak yollarının yokluğunu,ve Hindu pazarının çok karakteristik bir alâmeti olan ve içinde bir kuyuyu, küpler için ayakları (mesnet)ihtiva eden su tüccarının kulubesini açık bir surette gösteren bir odayı zikredelim. İki tekerlekli arabalar ve kayıklar, işaret ettiğimiz gibi bugün halâ kullanılmakta olanlara benzerler.

Pişmiş topraktan sedir modelleri bugün Hindistan'da kullanılanların biçimindedirler ve bunların benzerlerine eski Susa ve Asur'da da tesadüf olunur. Sind'in köylü çömlekçilerinin sanatlarını doğrudan doğruya İndus devrinden tevarüs eyledikleri görülüyor. Toplu iğnelerin bulunmayışı ve buruna ait karışık bezeklere ve halkalara karşı gösterilen sevgi bilhassa

[20] Aynı eser, sa. 87 sq. eğer modelleri burada bulunmaktadırlar.

Hindu'lara ait karakterlerdir. Başka yerlerde olduğu gibi, gözler, siyahımtrak bir madde olan kohl ile boyanıyordu. Fakat Mohenjo-daro'da bu madde küçük şişelerde saklanıyor ve açıkca Hindu olan bir tip bakırdan değneklerle sürülüyordu. Saçlara takılan fildişinden taraklar bugünkü kadınların takdıkları tahtadan taraklara tamamen benzer. Deri için kullanılan, taştan veya kaba keramikten perdahlıklar keza, bugün Hindistan'da da kullanılan tuvalet eşyalarına benzerler ve aynı zamanda bunların benzerlerine Kiş'te birinci sülâle devrinde de tesadüf olunur.

Din [21] İndus medeniyetinin, açıktan açığa Hindu olan karakterini çok inandırıcı bir şekilde meydana koyar. Bu antik şehirlerin mânalandırılamıyan birçok eşyası, onların hinduist ibadetile mukayese edildikleri zaman tatmin edici bir şekilde izah olunabiliyorlar. Kilden yapılmış sapsız heykelcikler başka sebeple izah olunamazlar. Hindistan'da bunlar hemen daima çok defa süslerle bolca bezenmiş, bazen hamile veya emziren kadın heykelcikleridir. İçlerinden birkaçı tanrıların adak heykelcikleri olabilirlerse de, diğerleri yalvaranların tasvirleri veyahut bebekler olabilirler. Nihayet hayvan heykelcikleri arasında, brahmani boğaya kutsal bir karakter atfetmek mümkünse de, diğerleri meselâ müteharrik başlı öküzlerin oyuncak oldukları bellidir. Keza sık sık tesadüf olunan ve minyatür şeklindeki iki tekerlekli arabalar, sedirler, ekmek dolapları ve vazolar da her halde oyuncaktırlar. Buna mukabil put olmayan "aniconique„ nesneler, bilhassa muazzam fallus ve çok defa kenarı yivli taştan halkalar Hindu bereket kültünün linga ve yonisine tekâbül eder.

İntibalı ve topraktan mahkûk, bakırdan veya dökülmüş fayanstan yapılmış mühürler ve tabletler çok daha ikna edici deliller verirler. Mohenjo-daro'daki bir mühür de istiğrak için ritüel vaziyette bacakları çapraz olarak oturmuş ve vahşi hayyanlarla kuşatılmış, boynuzlu ve üç yüzlü bir tanrının tasviri vardır. Bu şüphesiz "üç yüzlü„, "hayvanlar hâkimi„, "Yogilerin Prensi„ Siva'nın prototipidir ki bunu Marshall etraflıca izah etmiştir. Kilden yapılmış bir çok tabletler erkek

[21] 1 numaralı nota bakınız.

bir tanrıyı tasvir ederler, bunların bir tanesinde bir tanrıçenin karnından bir ırmak fışkırmaktadır. Ağaçların ruhları, diğer hallerde aşikâr olarak gösterilmiştir. Hepsi Hindistan ikonografisine has olan bu temalara zıt olarak münferit motifler Babilonya'yı hatırlatırlar. Aslanları zapteden bir kahraman ve Sumer'li Ea-banni gibi bir boğa veya bir kaplanla boğuşan yarı-insan bir canavar. İntibalar ve plâklar üzerinde çok görülen sıvastika ve haç, Babilonya'da ve Elam'da olduğu gibi, en eski prehistorik devirde dinî veya majik semboller idiler ve bu karakteri başka yerde olduğu gibi modern Hindistan'da da muhafaza ederler.

Saydığımız belgelerin telkin ettikleri dinî telâkkiler modern ve post-vedik Hinduisma'ya yabancı değildirler. Fakat bu telâkkiler Hindu kutsal kitaplarının en eskisi olan Rig-Veda'da bulunmazlar. Halbuki kasidelerinde söylenen sahnelerin tasvirini, İndus medeniyetinde araştırmak boşa çıkar. Mohenjo-daro ve Harappa'da tasvir olunduğu şekilde Siva, genel olarak "yerli„ diye kabul edilmiştir. Bu tanrı sonradan Asya'lı istilâcılar tarafından taklit edilmiş ve ikinci alandaki Vedik tanrı olan Prajapati ile şifahen bir tutulmuştur. Ağaç ruhları ve dişi tanrılar vedik mitolojide ihmal olunabilir bir rol oynuyorlardı ve fallisism (phallicisme) de burada zikredilmiştir. Avrupa'lı bilginlere göre bu telâkkiler Post-vedik devirde Brahmanisma'ya maledilmişlerdir. Aksine olarak vedik panteonunun yıldırımı tutan İndira gibi semavî figürleri İndus medeniyetinde yokturlar. Vedik tasvirciliğinin ilk plânında gelen ve esaslı kurban hayvanı olan at herhalde dinî bir hassaya sahip bulunan mühürlerde asla tasvir olunmamıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü İndus medeniyetinin Ari değil, Pre-Ariyen olması gerektir. Gerçekten İndus medeniyeti kaynaklara dayanan belgeler vermektedir. İşte çoktanberi ve mukayese yolu ile modern brahmanismayı Veda'ların tarif ettikleri dinden ve ritüelden ayırd eden bu çoğalmalardan (accrétion) şüphe ediliyordu. Harappa'nın ölü gömülen en muahhar mezarlarını Asya'lı müstevlilere atfetmek kabil olacaktır. Mezara gömme ve yakma, her ikisi de vedik devirde tatbik olunuyordu.

İndus medeniyeti tam bir mutabakatın nümunesidir ve gördüğümüz gibi, Hint muhitinde devam edegelmiştir. Bu medeniyet gelişmeden ve muazzam bir sahaya dağılmadan önce, yerinde uzun bir kuluçka devresi geçirmek lâzım gelmiştir. Bununla beraber, bilhassa Hint'li karakteri bakımından Mısır ve Sumer medeniyetleri ile tezat halinde olan bu medeniyet, aynı telâkkiler ve aynı esaslı keşifler ve icatlar üzerine kurulmuştur. Gerçekte benzerliklerin hemen hepsi genel ve mücerred soydandırlar. Şehrin hayatı, tahıl yetiştirmek, öküz ve koyunun ehlileştirilmesi, madencilik, dokuma endüstrisi, tuğla ve kâse imali, gerdanlık daneleri yapmak için sert taşların delinmesi, lapis-lazuli sevgisi, fayansı bilmek. Fakat bunlar birbirine benziyen muhitlerde birikmiş müstakil icatlar olamazlar. Sumer ile Hindistan arasındaki hiç olmazsa üçüncü binin yarısında doğrudan doğruya temas yukarıda bahsettiğimiz tüccar eşyasının mübadelesi suretinde, inkâra mecal olmıyacak bir şekilde isbat olunmuştur. Bununla beraber, mevcudiyeti sabit olan ticaret müşterek unsurları çoktan birbirinden ayrı yönlerde tekâmül etmiş olan müstakil iki medeniyetin arasındaki tali bütün diğer benzerlikleri izaha kâfi gelmez. Diğer taraftan, hiç olmazsa Sumer ile Hindistan arasındaki benzerliklerin bazıları tamamen mücerret mahiyette değildirler ve Babilonya'nın nisbi kronolojisine izafetle kabili tarif ve mukaddem devirlerde müşterek bir kaynaktan elde edilen bir temas veya bir ilhamı gösterirler. Meselâ, her iki bölgede, çömlekçilik sanatı mahiyet bakımından aynıdır, müşterek karakterler şunlardır: çabuk dönen çark, muayyen bir fırın, özel tıkaç (obturateur) cinsleri ve perdah aletleri, yanma (oxydation) veya demir oksitlerinin ircaı ile elde edilen kırmızı veya gri bir keramik ve hattâ yüksek gövdeli kâse gibi bazı karakteristik şekiller. Çark, fırın ve fırında pişirilen kırmızı ve gri hamur, Sumer'e Uruk devrine kadar çıkarlar. Seddadeler (obturatur) buşonlar daha sonra Cemet Nasr safhasında görülmüşlerdir. Keramik geleneğinin ayrı yollardan gelişmesi, o halde, daha sonra, bu sonuncu devri takiben başlamış olmalıdır. Aynı devirde fayans kullanılmasının çok yaygın olduğu görülüyor. Maden işçiliği sahasında, Farah'ta Cemdet Nasr tabakasında elde edilen hususiyet kazanmamış hançer tipine ba-

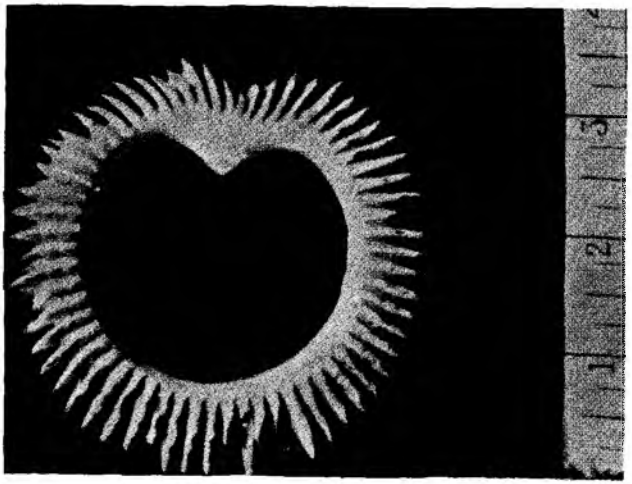
a.

b.

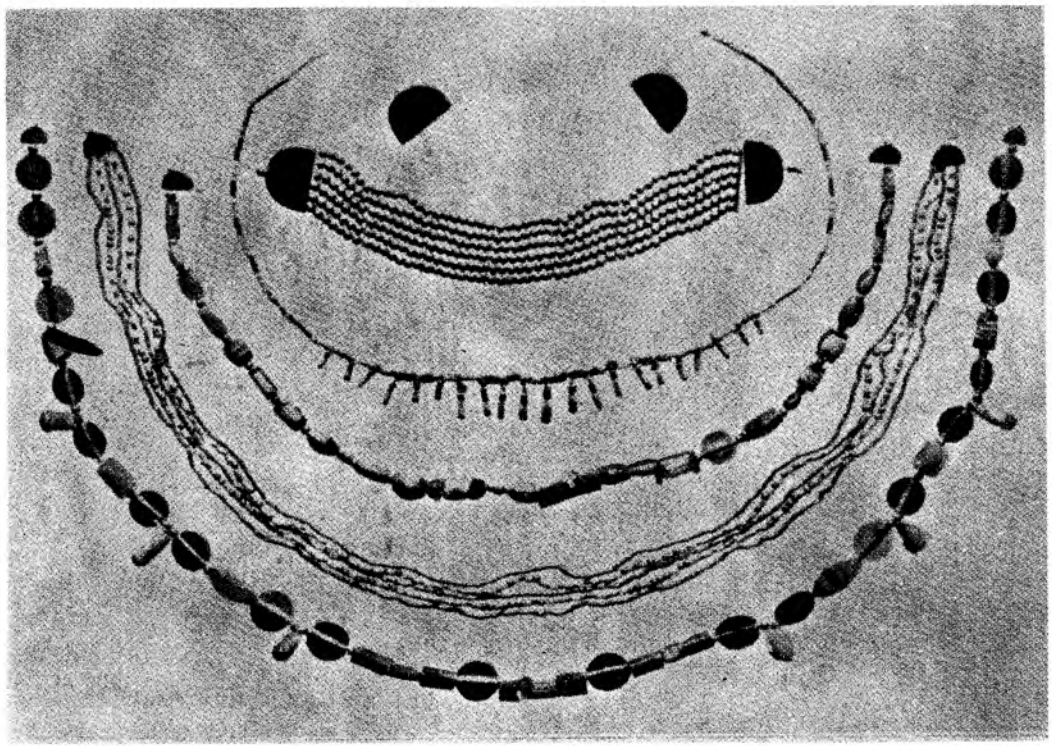

c.

d.

Mühür ve tılsımlık, 1/1; Fayanstan bilezik. Harappa.

Mücevherat. Mohenjo-daro.

karak ayrılma vetiresinin daha başlamamış oluduğuna hüküm olunabilir. Diğer taraftan, çıkarılan mühürlerin telkin ettikleri üzere, tekerlekli arabalar, daha Hindistan'da tanınmıyordu ve bununla beraber modern misaller, her iki bölgede de tekerleğin özel şekle sahip olduğunu gösteriyor[22]. Ya Hindistan ve Sumer'in Uruk safhasına tekabül eden aynı bir medeniyet tarafından örtüldüğü ve yahut da bu devirde bu iki memleketten birinin diğerine derin bir surette tesir ettiği muhtemel görülüyor.

Lâkin, Sumer'de yapılan yeni keşiflerin Hindistan'da, medeniyetin gelişmesi bakımından, muadilleri yoktur ve bu faraziyeleri doğrulamaya gücümüz yetmiyor. Mohenjo-daro ve Harappa'da kazılan derin yarmalar bu şehirlerin bir çok defalar yeniden inşa olunduklarını göstermektedir. Birinci şehirde Mackay esaslı üç devir tesbit ediyor (eski, orta, yeni). Bu devirlerin her birinin, mahalli çok geniş yeni inşalara sebep olduklarına bakılırsa, muazzam bir müddet devam etmişlerdir. Su basmalarından sonra tekrar tekrar inşa edilmiş olmalarına rağmen pişmiş tuğladan inşaların, Babilonya'nın kerpiç yapılarından çok daha sürekli olduklarını da unutmıyalım. Fakat, ehemmiyetsiz bir kaç çeşit bir tarafa bırakılırsa, bütün tabakaların kutsal yadigârlar (relique), mühürler, çanak çömlek, figürinler, ve maden aletleri, yukarıda tarif edilmiş olan aynı mütekâmil ve özelleşmiş tiplere mensupdurlar. Diğer taraftan Dr. Majumdar aşağı Sind'de Amri'de, İndus'un klâsik çanak çömlek ve mühürlerini ihtiva eden tabakaların altında büsbütün ayrı bir tipte keramik parçaları veren tabakalara varmıştır. Amri'de özel keramik, muahhar keramikler gibi pembemsi renktedirler. Fakat motifler, ya doğrudan doğruya bu donuk zemin üzerine veya çok defa donuk veya krem deve rengi pembemsi bir astar üzerine tatbik olunmuşlardır. Genel olarak iki renk kullanılmıştır. Bazan erguvani bir siyah ve Akkad'da Cemdet Nasr çömlekcilerinin sevdikleri rengin aynı olan şarap kırmızısı bir kırmızı renk bilhassa siyah sulu şeritleri doldurmak ve bazan da sadece siyah çizgilere müvazi çizgiler çizmek için kullanılmıştır. Genel olarak katı cisimler, bazan yeknesak siyah ve çok ender olarak

[22] Ant J., IX. S. 26,

da kırmızı ile doldurulmuş taramalarla tasvir edilmişlerdir. Motifler "métope„ yani dört köşe aralıklarla dizilmişlerdir. En yaygın olanlar, damalı üçgenler serisi, çifte balta ve eşkenar dörtgenlerdir.

Hülâsa, damalı motif, tekrarlanan bir motiftir ve bazı çanak çömlek parçalarında birbirine girift olmuş daireler görülür ki bunlar İndus'un klâsik tezyinatının öncüleridir. Amri keramiği, Mohenjo-daro ve Harappa'nın süslü keramiğinin doğrudan doğruya atası olabilir. Diğer taraftan, teknik, çok renk kullanma ve bazı motifler bakımından, Amri mahsulleri Babilonya'daki Cemdet Nasr mahsullerine yaklaşırlar. Nihayet, bir keramik parçasında bulunan "sigma„ şeklinde motif dizisi ta batıdaki El-Ubeyd keramiğine kadar çıkar.

Bu suretle Amri keşifleri bir dereceye kadar ümidimizi kuvvetlendirmektedir. Üçüncü binden itibaren, zaman içinde geriye doğru gidildikçe, Hindistan ve Babilonya medeniyetlerinin, sanki müşterek bir kütükten ayrılmış gibi, birbirlerine yaklaşmağa meyil ettikleri görülüyor. Lâkin, bu ırkın beşiğini tayinetmek veya karakterini belirtmek için gerekli olan belgeler daha yeter derecede değildirler. Ancak, Uruk devrinde Sumer'e yeni, belki de ekzotik unsurların girdiklerini hatırlıyalım. Cemdet Nasr medeniyetinin yerli bir yaratma mahsulü olduğu da daha kati değildir. Amri ile Cemdet Nasr'ın akrabalığı sabit olsa da, bu hal, behemehal tesirin bu sonuncudan geldiğini söylemek değildir ve belki de Sami ilgilerini nazarı itibare almamak gerekecektir. Fakat, herhalde, Hint-Sumer münasebetlerinin çok daha etraflı bir analizi, her iki bölgeyi iskân eden ve tesiri altında bırakan, mutavassıt bölgenin istikşafından sonra, ancak kabil olabilecektir. İstikşaf ise ancak başlamış olmakla beraber biz yine elde edilmiş olan sonuçları, daha şimdiden, özetlemeyi deneyebiliriz.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İRAN VE SURİYE

Hindistan ve Sumer arasında, Babilonya'nın kuzeyinde uzanan ve doğu Anadolu masifi ile birleşen, yüksek ve fakat çok parçalanmış İran yaylası yükselir. Doğu Anadolu masifi ile Mezopotamya arasında, Asur ve Suriye'nin düzlük ve bozkır mıntakaları yer alırlar. Bu bölgeler mütecanis değildirler, fakat hepsi de İndus, Babilonya ve Mısır vadileriyle birlikte aynı manalı tezatları gösterirler.

İlkönce, hiç birisi, yalnız flüviyal sisteme tabi olduğu takdirde ekonomik birlik teşkil edecek olan geniş bir yüzey göstermezler. Suriye'de, Asur'da ve Kuzey İran'ın bazı yerlerinde, yağmurlar tahılın sulama ameliyesine ihtiyaç göstermeden yetişmesi ve otlakların bol olmasına yetecek kadar yağar. O halde göçebe bostan kültürü mümkündür. Gerçekte, bağcılık ve meyvacılık, insanı erkenden toprağa bağlamıştır. Genel olarak yerleşik hayat alüviyonlu vadilerde ve münteha vahalarında mümkündür. Burada, onlar, çok defa dağlar veya çorak çöllerle ayrılmış, kuturları küçük lekeler ve dar şeritler teşkil ederler. Hatta vadilerin içinde bile verimli alüviyon arazisi sarp boğazlarla ayrılmışlardır.

Bu suretle, bu küçük vahaların ve havzaların her biri kendisine özel yönlerde gelişmek hürlüğüne sahip birer küçük ekonomik birlik haline gelirler. Hiç bir şey, Mısır, Babilonya veya Hindistan'ın mukadder olarak tanıdıkları büyük çapta politik veya kültürel birleşmeyi icbar etmiyordu. İkinci nokta olarak, bu küçük birliklerin, Mısır ve Sumer'de o kadar şifalı bir uyandırıcı olan, zarurî ilk maddeler bakımından fevkalade bir sıkıntıya düşmedikleri malûmdur. Taş gibi faydalı bir ihtiyacı temin eden dağa bu küçük alüviyal havzalardan kolaylıkla ulaşılabiliyordu. Asur'a hâkim olan volkanik silsilelerde obsidiyen aranıyordu. En aşağı, Elam, Asur ve Suriye'de dağlar, tarihsel zamanların başlangıcında ormanlarla kaplı idiler.Elam ve-

ya Bülûcistan'daki dağlarda çok defa maden cevherleri mevcuttu. Günlük hayat, bu hale göre, ticari ve endüstriyel bir şehir ekonomisinin müşkül organizasyonu olmadan, mükemmel temin edilmişti. Gerçekte, bu bölgelerde tarihsel küçük devletlerin ve şehir hayatının gelişmesi yavaş olmuştur. Asur ve Elam özel tarihlerini ancak İsa'dan önce üçüncü binin sonuna doğru yazmağa başlarlar. Doğu Anadolu ve İran ise bin yıl veya daha geç yazmışlardır. Bülûcistan ise "Ruhanî bir reisin idaresinde tribal birliklere ayrılmış tarihî bir devletin barbar tabiiyeti safhasını asla geçmemiştir,,. Bütün "mutavassıt,, bölge küçük höyüklerle kaplıdır. Satıhlarının küçüklüğüne ve sayılarının çokluğuna nazaran bunların, devlet merkezlerinden ziyade kasaba veya büyük köy harabeleri oldukları anlaşılıyor. Bunların yüksekliği tarihsiz geçmiş uzun yerleşme asırlarına delildir.

Gizli halde bir bağımsızlık hali, bununla beraber, tecerrüt ile karıştırılmamak gerektir. Bugün bütün bu bölgede muazzam mevsim yer değiştirmeleri vukua gelir ki yerleşik çiftçiler bile, yazın sürülerini dağlara otlaklara surmek isterler ve çiftçi topluluklarının dışında zaman zaman çorak yaylalardan su baskınına uğramış alçak memleketlere veya dağlardan vadilere göçen, tamamen çoban kabîleler dolaşırlar. Bu tabloda, mazide oldukça uzağa gidersek sürülerin mevsimlik hareketi (Yaylacılık=transhumance) yerine aynı ihtiyaçlara boyun eğerek göç eden yabani hayvanların ardı sıra gitmek zarureti kaim olacak ise de, eski zamanlara da tatbik olunabilir. Mevsimlik hareketin normal intişar sahası, şüphesiz, geleneğin çizdiği sınırların içine inhisar eder ve mahdut bir çapta kalır, komşu zümrelerin temasına müncer olacak kadar oldukça geniştir. Bu suretle muazzam düzeyler münasebete girebilirler ki bu hal kavimden kavime nesnelerin veya düşüncelerin sızmalarına yardım eder. Buna, zarar ve ziyanlarını bütün bu sahada icra eden ve her an kurbanlarını muayyen sınırların dışarısına, daha az zarar gören sahalara atan, kuraklık tesirini de katmalıdır. Nihayet madenlerin, çeşitli orman ağaçlarının, taşın elde bulunması, müsait şartlara malik bölgelerin sakinlerini (yukarıda da söylediğimiz gibi) çok daha yüksek medeniyet öncülerinin ziyaretine maruz bırakıyorlar.

Bu mutavassıt bölgenin birkaç noktasında, son zamanlarda, medeniyet evriminin bazı vetirelerini gözden geçirmek imkânı kazanılmıştır. Vetirelerin bazıları Sumer'de müşahede olunanlara muvazidirler, diğerleri de zaman içinde geriye gidildikçe, İndus medeniyetininkine yaklaşırlar ki taşra bölgelerinin arkayikleştiren temayülleri sayesinde, ilk safhaların bazı unsurlarını saklamağa muvaffak olmuşlardır. Şayet Elam ve Asur, Sumer ile mukayese edilecek olursa, o medeniyetin benzer bir temelden doğduğu ve aynı yollar takip ederek geliştiği görülür. Evrimi, daima ovaların çok daha turfanda (erken) kültürünün tesirine öyle maruz kalır ki yaklaşma (convergence) hemen ayrılma (divergence)'ya denk gelir. Bülûcistan daha az müsbet deliller vermektedir ki bunları genel olarak, çok daha batıda elde edilmiş olan deneyin ışığı altında tefsir eylemek gerektir.

Elam-veya daha sarih olarak Susian - tarihsel zamanların başlangıcında Basra körfezine bakan küçük alüviyal bir düzlüktü, Kerkha ve Karun sulariyle sulanıyordu. Sumer'den Zagros'un güney tepeleri ile ayrılmıştı.

Bazen hâkimiyetini en büyük vadiye zorla kabul ettirmiş ve bazen de Akkad'lı veya Sumer'li sülâleler tarafından istilâ ve itaat altına alınmış olan bu memleket tarihinin seyri esnasında Babilonya ile daimî temas halinde kaldı. Daima hasmane olmayan, samimî bir temasın Agade sülâlesinin zuhurundan pek çok önce teessüs eylediği kabul olunmaktadır. Sargon'un zamanında, herhalde, memleket, Speiser tarafından Yafes gurubuna bağlanmış olan anzanit dilini konuşan Elamit'ler tarafından iskân edilmişti. Çözülmesi mümkün olmıyan, ve fakat ihtimal anzanit dili ile yazılmış olan, mukaddem yazılı vesikalara sahibiz [1].

1891 yılında J. de Morgan tarafından idare olunan Fransız heyeti Susa merkezini kazmaya başladı. Ve hemence daha Babilonya'da iskandil edilmemiş olan arkayik ve prehistorik seviyelere ulaştı [2].

1928 yılına kadar, Morgan'ın Akropol'da açmış olduğu derin yarmaların ortaya çıkardığı zannolunan medeniyetler

[1] *Mém. Del. Perse*, XVII, giriş.
[2] *Mém. Del. Perse*, I. s. 17, sq., XIII. s. 33, sq.

istiratigrafi tabakası (séquence), Mezopotamya'da münferit olarak keşfedilen prehistorik bakiyelerin nisbet ve mukayese olunabildiği yegâne miyarı teşkil ediyordu. Şu halde, Campbell-Thompson'un Eridu'da bulduğu boyalı keramiği, Susa'nın alt tabakalarından çıkarılanlarla mukayese etmesi ve yaradıcılarını Elamit'ler olarak kabul etmesi tabii görülmelidir. Keza, Langdon ve Jordan'ın Susa'da, Mezopotamya'daki Cemdet-Nasr ve Uruk tabaklarında - ki bu tabakların varlığı o vakte kadar tahmin olunmuyordu - keşfettikleri mühürlere muvazi mühürler elde etmeleri onlara bir Elamit gliptiğinden bahsettirmiştir. Fakat bu ifadeler, Susa medeniyetinin, aldatıcı olabilen eskiliği hakkında bir intiba bırakmaktadırlar. Bu sonuncu keşiflerin değerlerini hakkiyle anlatmak için, keşiflerin ârızî sırasının telkin eylediği hurafeleri ortadan kaldırmak gerektir.

Resim 81. Çakmak taşından ok ucları. Susa I.

Resim 82 — Kalkerden topuz başı. Susa I.

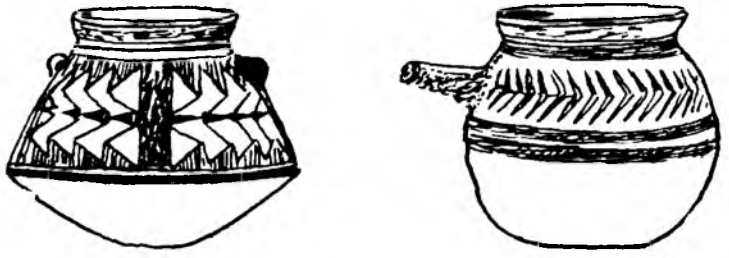
Susa, doğrudan doğruya Kerkha alüviyal düzlüğüne hâkim olan alçak ve kumluk bir tepenin üzerine kurulmuştu[3]. Belki de tazyik edilmiş topraktan bir duvar ilk yerleşme yerini koruyordu. Dışarda iki binden fazla mezarı ihtiva ettiği tahmin olunan büyük bir kabristan bulunur. İşte şimdi Susa I a. demek daha yerinde olacak olan en eski Elam medeniyetini tasvir eden belgelerin bir çoğu buradan çıkarılmaktadır. Ölü, Sumer'de El-Ubeyd safhasında olduğu gibi münferit olarak veya bükülmüş veya uzanmış halde gömülüyordu. Bunula beraber çok defa[4] defin iki zamanda yapılıyordu. Kemikler, etlerden ayrıldıktan ve belki de kadavra açıkta bırakıldıktan sonra gömülüyordu. İske-

[3] *Mém. Del. Perse*, I. s. 17, sq., XIII. s. 33, sq.

[4] *L'Anthropologie*, XL, s. 225.

let çok defa noksandır. Sonraki devirlerde, rit yine Elam'ın karakteristik ritidir. Kadavranın açıkta bırakılması gibi ilk âdet, cesetleri toprağa gömmeyen, Mazdeen ve Parsis'lerin cenaze ritlerinin menşei olabilir.

Cenaze mobilyası,[5] çiftçiler bakımından bu ilk Susa'ların medeniyetinin çoktan ileri bir safhada olduğunu gösteriyor. Hububattan başka,çok beceriksiz bir şekilde dokudukları keteni ekiyorlardı. Madencilik, vazolar, fayans imali ve taş işçiliği çoktan biliniyordu. Ticaret, obsidiyen ve lapis-lazuli'yi temin için kâfi derecede organize edilmişti. Avcılık yine çok yapılıyordu. En yaygın silâh sapandı. Fakat yaprak biçiminde ve belki de dişli, çakmak taşından veya obsidiyenden ok uçları armut biçimi, bazen de çıkıntılarla donanmış, veya çok nadir olarak, oval biçi-

Resim 83 — Kulaklı vazo (a) ve emzikli vazo (b)
Susa nın birinci devri $^1/_3$

minde taştan başlı topuzlar kullanılıyordu. (Resim 82). El-Ubeyd'de olduğu gibi, bakırdan yapılmış yassı ve yahut dışardan içeriye doğru geniş lamlı baltalarla boy ölcüşen cilâlı taş baltalar imal olunuyordu. Sap geçecek delikli balta asla bulunmamıştır. Bununla beraber bakır akıllıca ve zengin bir surette işlenmiştir. Balta başlarından fazla olarak, mezarlarda, bir çokları delikli iğneler ve hatta 10 santimetre bir çapta aynalar bile bulunmuştur.

Cenaze merasimlerinde kullanılan ve çok defa fevkalâde ince ve nazik olan vazolar[6], teknik bakımından El-Ubeyd mahsüllerine benzerler. Belli başlı şekiller şunlardır:

[5] *Mèn. Del. Perse*, I. s. 17, sq. XIII. s. 33, sq.

[6] En güzel tarif Frankfort tarafından yapılmıştır. *Studies*, I, s. 25 sq.

1° Açık ve geniş bir kâse (Levha XXV); 2° yüksek bir çanak (gobelet); Levha XXVI); 3° kısa boyunlu yumurta biçimi bir küp; 4° omuzunda kulpları bulunan bodur ve omurgalı bir şarap kâsesi (Resim 83 a.), ve keza nadir olarak da emzikli kâseler (Resim 83 b) ve içi boş ayaklı, az derin bir çanak. Bol yani kâse ve çanakların devrilmemesini sağlamak için El-Ubeyd'de olduğu gibi bir çenber kaidesinin meydana çıktığı görülüyor. Bu usul tamamen keramiğe aittir ve çömlekcilik sanatında uzun bir pratiği tazammun eyler.

Vazolar, kilin üzerine bir astar sürmeden, doğrudan doğruya tatbik olunan tatlı siyah bir renk ile yapılmış çok güzel bir bezekle süslenmişlerdir. Tabiatiyle «majik" bir mana da taşıyan motifler, jeometrik motifleri veya sembolleri ihtiva ederler. Sıvastikalar, eşit kollu haçlar, Malta dörtgeni (Levha-XXV, 2), üçgenler serisi, çifte baltalar, ve kuşlar, boğalar, ibeks denen keçiler, dağ keçileri, köpekler, belki de bir at ve çok nadir olarak insanlar (Resim 84), okluklar ve bir mızrak

Resim 84 — Birinci Susa devrine ait vazo parçaları üzerinde insan resimleri.

gibi natüturalist tasvirleridir. Lâkin tasvir edilen eşyalar tamamen dekoratif motifler haline inkılap edecek derecede istilize edilmişlerdir. Bu işi "mücerred„ diye tavsif eden Frankfort bu halin artistte mücerred bir zihniyetin varlığına işaret ettiğine

ise, tedfin merasimlerinde, baltaların biçimlerinde ve keramik süslerinde müşahede olunmaktadır. Bu sonuncu ayrılık kronolojik sebeblerle izah olunabilir. Susa'lı vazolar üzerindeki çok daha mütebariz hayvan ve eşyaların istilizasyonu, El-Ubeyd'in jeometrik motiflerine müncer olmuştur. Frankfort bu teoriyi kabul ve Susa I a medeniyetine El-Ubeyd medeniyeti karşısında bir baba - oğul münasebeti atfedmişti. Bununla beraber, teori bakımından vetireyi tersine çevirmek kabildir. Biraz ileride bahs edilecek olan Samarra tabağının ilham eylediği üzere, natüralist tasvirler, jeometrik sembollerden müştaktırlar.

Resim 86 — Gri taştan konik bir vazo, ki içinde düzgün saklanıyordu. Morgan'a göre.

Gerçekte, Susa I a motifinin istilizasyonundan meydana çıkmışa benziyen bazı motifler, bizzat Susa'nın batısında Moussian [8] eyalet merkezinin etrafınada toplanmış olan muhtelif höyüklerin vazoları üzerinde bulunmuştur.

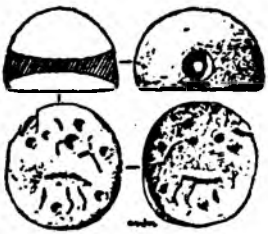
Tepe Caferabad'da I b [9] adı verilen bu üslûptaki boyalı keramikler I a safhasın karma karışık olmuş mezarının üstünde bulunduğu, fakat Moussian'da bu keramik parçalarının büyük bir kısmının tamamen ayrı bir geleneğe (Tell Halef geleneğine) ve yahut daha ileride söyleyeceğimiz Nineva V gibi çok daha muahhar bir devre ait bulundukları zan olunmaktadır. Bizzat Susa şehrinde bile I b üslûbunda boyandıkları tahmin olunan keramik parçaları, parlak kırmızı minalı bir keramik ile karışmıştır [10]. Nekropol'da bir kabirde normal şekil ve dekorasyonlu ve fakat boyanmadan önce kırmızı bir astar ile de sıvanmış kırmızımtrak bir topraktan yapılmış vazolar bulunmuştur. Bu mahsuller, Uruk devrinin Sumer'li keramiğine tekabül eden Elamit keramiklerini haber veriyor gibidirler.

[8] *Mém. Dél. Perse*, VIII, s. 62-122.

[9] Aynı eser, XX, 114.

[10] Aynı eser, XX, s. 100, cf. VIII, s. 92.

Susa'da, Uruk devri I c ve I d (III. ve II. seviyeler) adlariyle ifade olunabilecek tabakalarla temsil edilmişe benziyor [11]. Bunlar ilk kazılarda tesadüf edilmiş olan ve 11 metre derinliğinde kısır tabakayı izah için tasavvur edilmiş olan terk devrini doldurmağa yararlar. Bu kısır tabaka sun'i bir platformun doldurulmasından ileri gelmiştir

Resim 87 — İnci mühürler. Susa I nekropolü.

Resim 88 — Pişmiş topraktan boyalı kadın heykelcikleri. Susa I.

Eski safha, ilk çark tecrübelerini gösteren kırmızı astarlı vazolarla karakterlenmiştir ki, bunlar emzikli surahiler (Resim 89, 2, 3) sivri emzikli ibrikler (Resim 89, 8), kulplu kadehler ve dibinin iç tarafında mantar biçiminde tutmaya yarayan ve belki de Resim 62' deki biçime benziyen bir tümseği bulunan tabakaları ihtiva etmektedir. Kâseler boyanmamışlardır, fakat çok sayıda tesadüf olunan mühürlerde eski sembollerden bazıları görülmektedir. Bu mühürler taştan veya bitümdendirler. Ve resim 93' te görüldüğü gibi düğme biçimi tipe dahildirler. Şimdi tamamen jeometrik olan diğer semboller ve tasvirler, az derin olmak üzere, kemikten aletlerin üzerine kazınmışlardır. Bir at (veya ihtimal bir merkep) üzerine binmiş bir insanı gösteren bu tasvirlerden biri, biniciliğe ait ilk delili teşkil etmektedir. Bazı vazolar kaba olarak taştan yontulmuşlardır, bakır işleyen işçi ihtimal sapın geçeceği deliği de dökebiliyordu. Resim 90 a 'daki mustaraz balta veya çapa ve

[11] *Mém. Del. Perse*, XX, s. 100-1; *L'Anthr.*, XL, s. 227.

Resim 90 b 'deki taştan kopyası Fransız arkeologları tarafından bu seviyeye atfedilmiştir. Şayet bu olay gerçek ise, Uruk devrinde çoktan ileri bir merhaleye ulaşmış bir madencilik tekniğinin ve çok uzak bir devirde Sumer madenciliğinin en karakteristik tipi gibi görülen şeyin yaradılmış olduğuna delalet eder. Herhalde, Susa I'c kültürü ile Babilonya'da Uruk safhası arasındaki paralelisma ve akrabalık, çanak çömlek bakımından

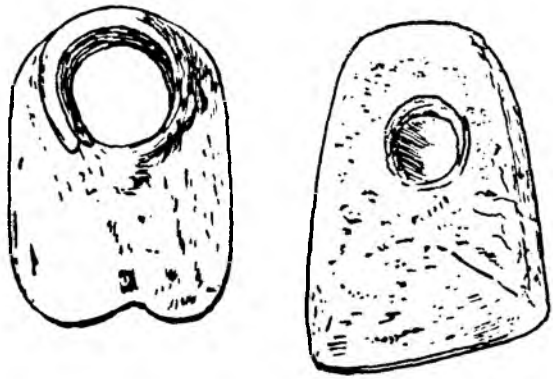

Resim : 89 — Susa I c de Uruk üslûbunda çanak, çömlek. 3 / 20.

Mém. Dél Pere'e göre.

ikna edici bir tarzda teessüs eylemişe benziyor. c ve d safhaları arasında hiçbir ittisal ayrılığı yoktur.

Şimdi çarkta muntazam bir surette yapılan kâse kulpları küçülüyorlar. Albatrdan vazoların sayısı artıyor. Bunlar çifte düzgün kadehleri ve sırtlarında, Levha XV a daki ayınınkini hatırlatan küçük bir çukur kazılmış olan hayvan biçimlerindeki birçok mahfazalardır. Cemdet Nasr'da olduğu gibi, madenin mebzul olduğu görülüyor. Kaba çakmak taşından aletler ve kilden oraklar devam etmektedirler.

Resim: 90 — Bakırdan ve taştan enine baltalar. Susa I c 1/2.

Düğme biçimindeki mühürlerin yanı başında silindirler ve belki de [12] hayvan biçiminde inci-mühürler (Resim 94) ve tulanî olarak delinmiş mustatil yassı mühürler meydana çıkarlar. Eskiden Susa II tabiri altında toplanmış olan arkayik mühürlerin çoğu, gerçekte bu safhaya atfedilmek zorundadırlar. Bunlara jeometrik motifler, hayvan veya kuş dizileri, canlı av sahneleri, vazolar, ya çömlek imali veya başka işlerle meşgul insanlar hâkedilmiştir. Bu mühürlerin hakikî paralelleri Erek'te ve bilhassa kalker tapınakta ve Cemdet Nasr'da bulunmuştur. Fakat, bu motiflerin, muamelenin yeni naturalismasına rağmen, Susa'nın en eski mezarlarındaki cenaze vazoları

[12] Elam mühürlerinin iyi bir tarifi Contenau tarafından yapılmıştır, *Manuel*, I, s. 427 sq.

üzerinde resmedilmiş sembol ve hayvanlardan geldikleri açık olarak görülmektedir.

Bazen çok daha müterakki bir halde olan aynı motif serileri Susa II adı verilen muahhar seviyelerin mühürlerinde de vardır. Bazen bunlar yazılı belgelerin üzerinde döndürülmüş veya basılmıştır [13]. Bu yazılı belgelerin yazısı da birçok bakımlardan Cemdet Nasr tabletlerinde görüldüğü gibi en eski Sumer yazısına benzer. Fakat onun tamamen tıpkısı değildir ve sayma sistemi yalnız onludur ve Sumer'de olduğu gibi asla altılı değildir. Yarı-piktografik olan bu yazı daha çözülmüş değildir. Lâkin onun ifade ettiği dilin, Elam'ın yafetik dili anzanit olduğu zannolunmaktadır. Burada, Babilonya vadisinin Sumer medeniyeti ile çarpışan Elam'lı bir medeniyet karşısında bulunduğumuz naticesine varıyoruz.

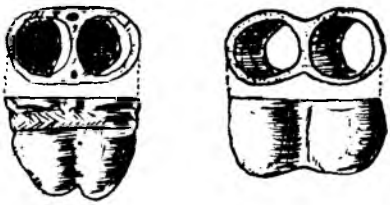

Resim 91 — Hayvan şeklinde, Albatr'dan küçük vazolar, Susa I d.

Bununla beraber Elam'lı ve Sumer'li arasındaki ayrılış açık olarak ancak defin tarzları ve keramik sahasında teessüs eylemiştir. Elam'lılar o vakitler ölülerini genel olarak etlerinden dökülmesinden sonra gömüyorlardı—ki bu âdeti Susa I a mezarlığında işaret etmiştik — bu tarz tarihî Elam'da da muhafaza olunmuştur. Kemikler ya çıplak toprak üzerine konuyor veya kilden lahitlerde saklanıyordu. Bununla beraber bazen Mussian'da olduğu gibi tuğladan kubbeler altında muhafaza ediliyorlardı. (Resim 95). Bir Moussian mezarında iki iskeletin parçaları bulunmuştur. Arkeologlar, keza, kısmî yakmak (crémation) usulünün de tatbik edildiğini söylüyorlar ki belki de Woolley'ın Ur'da tarif ettiği rit ile mukayese olunabilir. Kubbeli mezarlar, bir araya gömmeler ve kısmî yakma bir Babilonya etkisinden doğabilirler.

[13] *Mém. Del. Perse*, XVII, giriş.

Mezarların keramiği [14] - bunlara Mussian'ı çevreleyen mezarlıklar da dahildir [15] - ve Susa II şehrinin keramiği çarkla yapılmıştır. Fakal bu keramik Sumer keramiğinden başka bakımlardan ayrılır. Emzikli testiler nisbeten azdırlar, ve her ne kadar içi boş mesnetler varsa da yüksek ayaklı kâseler zikredilmiyor. En karakteristik olan şekiller zahire için kullanılan büyük küpler (Resim 96), yuvarlak küçük kâseler (Levha-XXVII, 2) veya kısa boyunlu testilerdir, (Levha XXVII, 3).

Resim 92 — Albatr'dan ikiz vazolar. Susa I d. 1/4.

Vazolar, genel olarak sarımtırak bir astar üzerine donuk siyah ile bezenmişlerdir. Kırmızı bazen tali olarak kullanılmıştır. Motiflerin vazonun muhtelif kısımlarını tebarüz ettiren tektonik bölgeler tarzında sıralandığı ve metoplara bölündüğü anlaşılmaktadır. Motiflerin pek çoğu jeometriktir: yarım daireler (Resim 92 ; dalgalı çizgiler, ve Cemdet Nasr'da olduğu gibi üçgenler ve çifte baltalar). Fakat bunlar natüralist konularla birleşmişlerdir. Kuş dizileri, şikârını yakalyan kanatları açık kartal, yaban keçileri veya diğer dağ hayvanları ve hiç olmazsa bir kerecik de, bir yaban Hint öküzü görülüyor [16].

Hernekadar, genel olarak, kaba ve indi bir tarzda ifade olunmakla beraber, hayvan temaları ancak Susa I a' da kasden mücerret bir şekilde işlenmişlerdir. İkinci üslûbun natüralisması, bir kaç yıl var ki "Susa I„ arasındaki münasebetler etrafında kopan tartışmada hakim bir rol oynamıştır. Bugün, Dr. Frankfort'un keramik geleneğinin devamlılığını inkâr ettiği vakit haklı olduğunu anlıyoruz. Susa I a Susa II den I c ve I d tabakaları ile ayrılmıştır ve onların boyasız kırmızı keramiği Uruk ile olan ilgileri meydana koymaktadır. İki serinin boyalı vazoları arasındaki mutavassıt halkalar, Susian'ın dışında, İran yaylasının Uruk nüfuzuna az hassas bir bölgesinde

[14] En güzel tarif Frankfort tarefından yapılmıştır. *Studies*, I, s. 25 sq.

[15] *Mém. Del. Perse* VIII, s. 62-122.

[16] *Mém. Del. Perse XX*, s. 100-1; *L'Anthr.*, XL, s. 227.

aranmalıdır. Lâkin bizzat Susa'da bile mutavassıt tabakaların gliptiği artistik geleneğin ve dinî sembolizmanın devamlılığını tesis etmektedir.

Diğer sahalarda, Susa II maddî medeniyeti, çok fakir ve çok "archaïsant„ olmak şartiyle, Sumer'in birinci sülale medeniyetine çok yakındır. Sumer karakterini taşıyan madenden bir çok tipler Susa harabelerinde ve Mussian'ı çevreleyen mezarlıklarda meydana çıkmaktadırlar. Dökülerek veya bükülerek elde edilen sapı delikli baltalar, mustaraz baltalar, çatal biçimi ok uçları, delikli iğneler ve lapis - lazuli başlı iğneler (Resim 98), hatta gliptik, Sumer üslûbu ile benzerlikler gösterir. Susa I d adı altında tarif edilmiş olan motifler hâk edilmiş mühürler ve üstüvanelerle yanyana, insan ve hayvan mücadelelerinin tasvirleri bulunmaktadır ki bu moda birinci Ur sülâlesi zamanında yayılacaktır. Gliptik sahasında ve madenden tipler bakımından Elam ile Sumer arasında mevcut olan paralelisma, yerli tarihin noksan olduğu Susa II'nin mutlak kronolojisi hakkında bir delil teşkil eder.

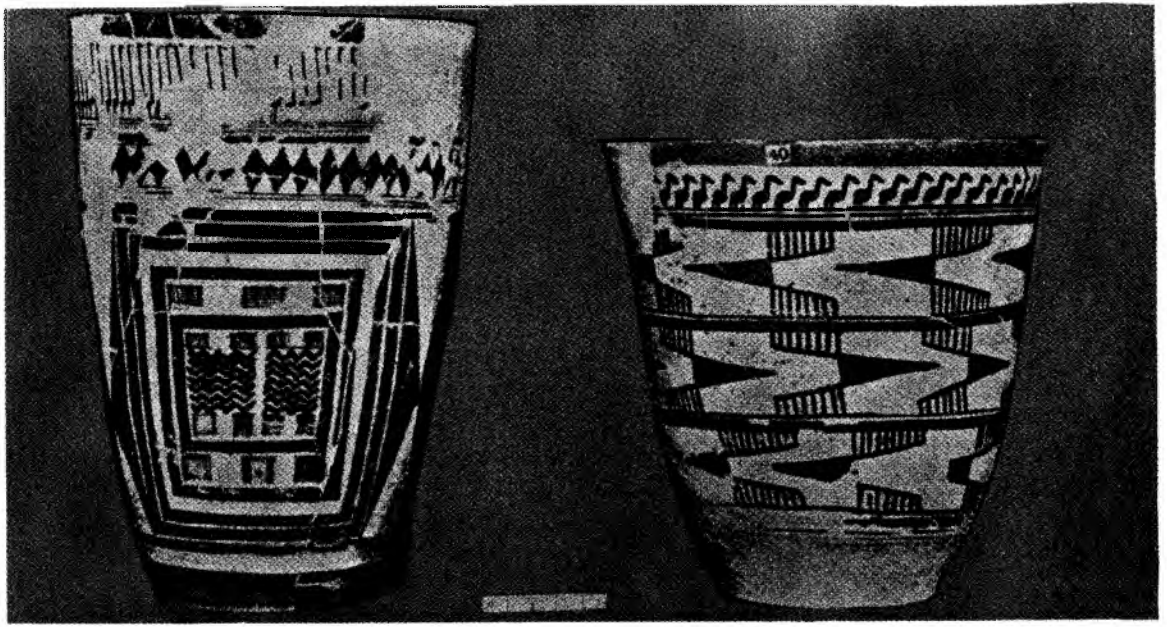

Resim : 93 — Mühürler. Susa I d. 1/4.

Levha XXVII, 1'de gösterilen zahire küpüne benzer büyük bir küp içinde silahları, madenden vazoları ve mühürler ihtiva eden bir hazine şehirde bulunmuştur. Bu hazine, baltaları (bu baltaların biri, tıpkı Ur ve Kiş'in daha az eski mezarlarındaki gibi, kıvrılma ile teşekkül etmiş bir sap deliği ile nihayetleniyordu) ve mustaraz baltaları, kıraliçe Shoub-adın mezarındakine uygun bir kalemi ve keza Resim 89, 8'deki biçiminden müştak olduğu sanılan emzikli ve bakırdan bir ibriği

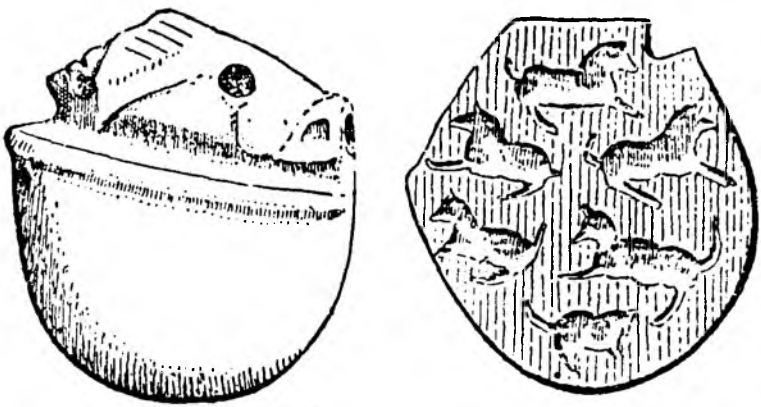
Kâse içi. Susa I 'nekropol'ü.
Louvre Müzesi.

Kupalar, Susa I 'nekropol'ü.

ihtiva ediyordu. Altı silindir içinden [17] bir tanesi saf Elam üslûbunda jeometrik motiflere malikti ve diğerlerinde insan ve hayvan tasvirleri vardı. Şayet idhal olunmamışlarsa, bunlar en aşağı presargonik devrin Sumer'li eserlerinin kopyeleridirler. Bu bilgilere nazaran Susa II ve keza arkayik Sumer devri İsa'dan önce üçüncü binin ilk yarısına ve ilk çeyrekten daha ziyade ikinci çeyreğe tesadüf edecektir.

Vazoların çok renkli boyalarındaki ve jeometrik motiflerindeki benzerliklere rağmen Susa II Cemdet Nasr'dan şüphesiz daha az eskidir. Cemdet Nasr Susa I d ile yaşıt (synchrone) olmalıdır. Halbuki Susa I c ise Uruk devrine veya hiç olmazsa Uruk'un sonuncu safhalarına tekabül edecek-

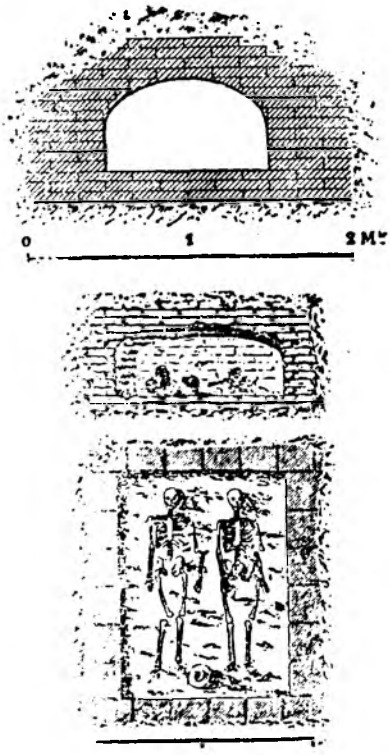
Resim 94 — Havan biçiminde mühür veya ağırlık.
Susa I d. veya II. Tabii büyüklükte.

tir. Şayet bu tahminler doğru iseler, medeniyet Elam'da Sumer'den çok daha yavaş olarak tekâmül etmiştir. Ve Susa, Erek ve Ur arasındaki paraleller en çok tekâmül eylemiş bölgenin etkisine bağlıdırlar. Hiç olmazsa Susa II için bu hal şüphe götürmez: hazinenin mühürleri Sumer tesirine maruz kalmışlardır ve hiçbir bakımdan bunlar Sumer'li üslupların öntipleri (prototipleri) olamazlar. Aynı münasebetler, medeniyetler arasında sonradan da idame olundular. Babilonya kuneiform'u, en sonunda, yarı-piktografik bir şekilden asla kurtulamıyan ve Cemdet Nasr'ın Sumerli yazısı ile mukayese olunabilen, yerli Elam'lı yazının yerine geçti ve hatta Ur'un üçüncü sülâ-

[17] Contenau, *Manuel* II, s. 660 ve I s. 416.

lesinin hâkimiyeti altında bile, uzun zamandan beri kök salmış olan talî defin riti, fatihler tarafından icra olunan doğrudan doğruya defin riti lehine muvakkat olarak terkedildi.

Bu tarihî olayların ışığında, Elam'da, ancak gerileyen bir cereyandan başka bir şey görülemez ve Babilonya'da meydana çıkan ileri medeniyet unsurlarının kaynağını Elam'da aramak mümkün olmaz.

Resim 95 — Pişmemiş tuğladan (kerpiç) mezarlar. Mussian civarında, Tepe Ali-Abad mezarlığı

Lâkin, şüphesiz, arkayik zamanlarda roller tersine olmuş olabilirler. Elam üzerine Babilonya'nın icra ettiği kuvvetli tesir, Susa'da hangi şeyin orijinal olduğunu tayinde güçlük doğurduğu gibi, Elam'lıları, Sumer'lerden arkeolojik kıstaslarla ayırd etmeği de zorlaştırmaktadır. Şayet Susa menşeinden itibaren Elam'lı olmuş ise, o vakit yalnız defin ritleri ve baltaya sap takılma usulü Proto-Elam'lıları Proto-Sumer'lerden tefrik edecektir. Şayet, diğer taraftan, Elam'lılar ikinci üslûbu sokmuş iseler, kendilerine bir çok şeyler borçlu oldukları ve fakat, kültür bakımından Sumer'lere çok sıkı bir surette benzeyen öncülerine hangi adı takmalıdır?.

Bir neticeye varmak için, Susa II devrinde Elam'ın, Mezopotamya gibi Hindistan ile temasta olduğuna işaret gerektir. Bir İndus mühürü Susa'da bulunmuştur. Hazine belki de Hint kaynaklı, emayye bir kâse ihtiva ediyordu[18] ve bir vazo

[18] Contenau, *Manuel*, II, s. 660 ve I. s. 416.

üzerindeki bir yaban Hint öküzü şüphesiz Hindistan tesirine aittir. Buna mukabil Mohenjo-daro'da bulunmuş olan bir taş vazo parçasının tam mukabili Susa II'dedir[19].

Babilonya'nın şimalinde, nisbeten iyi sulanmış olan bir bozkır kuşağı doğu Anadolu dağlarının kaidesini yalayarak Dicle'den Suriye-Filistin kıyı silsilesine kadar uzanır. Bu bozkır bu suretle Breasted'in bereketli ay (croissant fertile) adını verdiği ve uçları bir taraftan Mısır ve diğer taraftan Babilonya olan ayın merkezini teşkil eder. Burası önemi çok büyük olan bir bölgedir. Çünkü Mezopotamya ile Nil vadisi arasında tabiî bir mutavassıt teşkil eder. Fakat bu bölgenin istikşafı ancak başlangıç halindedir. Bütün bölgede, eski kasabaların veya köylerin yerlerine işaret eden küçük höyükler serpilmiştir. 1930 yılındanberi Asur'da Zab, Dicle ve Plato arasındaki düzlük üçgeninde bu höyüklerden bazıları kazılmış ve bu kazılar Elam için söylediklerimizle ilgiyi çeken benzerlikler ve keza ayrılıklara delâlet eden bir kültür istratigrafisi meydana çıkarmışlardır. Bugüne kadar en tam malûmat Nineva'da İshtar tapınağının temelleri altında Mallowan tarafından açılan bir kuyudan elde edilmiştir[20]. Lâkin, diğer istasyonlarda, Arpachiyah'ta, Horasabad yakınında 30 kilometre şimalde Tepe Gavra[21]'da ve Gavranın birkaç kilometre ötesinde Tell Billa[22] daki istratigrafi (séquence) hiç bir bakımdan Nineva'dakine tekabül etmemektedir ve Asur'un uzun bir zaman iki veya bir çok ayrı eyaletler arasında sınır bölgesi teşkil eylediğini zannettirmektedir.

Mallowan'ın sondajı, Manistusu tarafından (Agade sülâlesinden) İsa'dan önce 2450 yılında kurulmuş olan bir tapınağın toprak seviyesinden 20 metre aşağıya iniyordu. Bu suretle dipte bulunmuş olan bakiyelerin eskiliği çok büyük olmalıdır[23]. Bu kalıntılar, Dicle düzlüğünün ortalama seviyesine ancak birkaç ayak yüksekliğinde hâkim olan az yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş bir kasabaya ait idiler. El ile yapılmış, bazı-

[19] Aynı eser, I, resim 169, *Antiquity*, VI, 1932, s. 356.

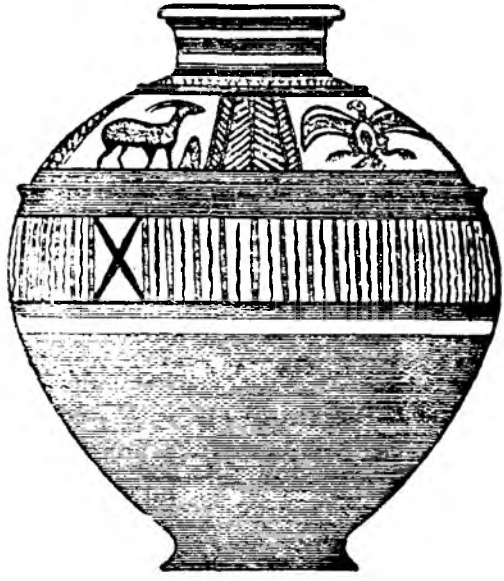
[20] *LAAA*, XX, s. 71-171.

[21] Speiser, «Preliminary Excavations of Tepe Gawra»; *Amer. School of Oriental Research, Annual*. IX, 1927-8.

[22] *Mus. J.* XXIII, s. 252 sq.

[23] *LAAA*, XIX, s. 59 sq.

ları siyah, pek çoğu beyazımtırak ve nadiren boyalı fakat çok defa çizgili veya noktalı basit motiflerle bezenmiş keramik kırıntıları dışında pek az sayıda eşya ele geçmiştir. İhtimal kısa sürmüş olan ve Nineva I adı verilen bu safhayı, Mallowan'ın maktaında, uzun süren bir iskâna delâlet eden ve keramik sayesinde, Nineva II a, II, b ve II c. gibi üç tali safhaya bölmek kabil olan kalın bir depo takibediyordu. Bu depoyu teşkil eden harap olmuş kasabalar, pişmemiş tuğladan yapılmış sefil kulübelerden ibaretti. Sakinleri herhalde çiftçi idiler, bıçak ve kuarçistten veya obsidiyenden başka aletler ve cilâlı taştan

Resim 96 — Kırmızı ve siyah desenlerle bezenmiş zahire küpü. Tepe Ali-Abad 1/4

baltalar kullanıyorlardı; a safhasının harabelerinden çizgili bir keramik elde edilmiştir ki, çok daha karışık dekorasyonu müstesna, Nineva I'inki ile kabili mukayesedir. Ve keza pişmiş toprak üzerine sade siyah veya esmerimtırak kırmızı resimlerle süslü boyalı bir keramik ve çizgi ile resmi birleştiren diğer keramik parçaları ele geçmiştir. Obsidiyenden küçük bir çivi de aynı safhaya aittir.

Nineva II b safhasında yaradılmış olan dekoratif gelenek, orta Dicle üzerindeki Samarra istasyonunda yapılan önceki kazıların çoktan aşina kıldığı bir üslûp dahilinde gelişmiştir. Bu sonucu istasyonda Herzfeld[24] tarafından elde edilen eserlerin tam ve toplu olarak neşredilmiş olması, Nineva II b medeniyetinin çok daha tam bir tablosunu çizmeğe yardım ediyor. Samarra'da bu devrin Asur'luları, ihtimal tuğlalarla kaplanan mezarlara uzunlamasına gömülüyorlardı.

Nineva'da, cilâlı taştan balta başları ve obsidiyenden bıçaklar kullanılıyordu. Sakinler yay ve ok ile (Nineva) ve sapan ile (Samarra) avlanıyorlardı; topuzlarının yuvarlak taştan başları vardı. Herzfeld'in baştan bu mezarlığa ait olduğunu zan ettiği bakırdan bir iğne ve bir küret şimdi, sonra'dan sokulmuş yabancı eşya gibi kabul edilmektedir. Çanak çömlek açık olarak Susa I ve El-Ubeyd çanak çömleğine yakındır. Onun gibi bu çanak çömlekte saman karışıktır ve bazen yeşil ve çok defa da pembe bir renk alıncaya kadar pişirilmiştir. Susa'da olduğu gibi tabaklar çokluk teşkil ederler. Fakat çanakların yerine Lotus biçiminde kâseler (Levha XIII b) geçerler. Bodur kâselerin o kadar uzun boyunları vardır ki âdeta surahilere benzerler. Boş ayaklı kâselere tesadüf olunur, fakat kaide daima deliktir. Emzikli vazolar yoktur.

Vazolar çok kere boyalıdırlar, boya genel olarak çıplak satha doğrudan doğruya sürülmüştür. Esmer, kırmızı, siyah kadar boldur. Fakat bu iki renk tonu asla birlikte kullanılmamıştır. Bazı motiflerin sepetçilikten alındığı görülüyor. Bu hal Susa'dakinden bile daha çok aşikârdır. Bununla beraber Malta Karesi ve Sivastika gibi semboller önemli bir yer tutarlar. Bunlar bazen Susa'da olduğu gibi acemice istilize edilmiş hayvanlarla mezcedilmişlerdir. Bazı hallerde, bu hayvanlar bir Malta dörtgeninin açılarından, sanki bu majik sembol hayata geliyormuş gibi, doğarlar; yahut da bir tabağın ortasında kendiliklerinden bir Sivastika şeklini alırlar. Keramiğin yanı başında

[24] Herzfeld, *Die vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra*, Berlin 1930; *Iranische Denkmäler*'de I, «Steinzeitlicher Hügel bei Persepolis», 1932, Herzfeld ilkönce Samarra mezarlığına atfolunan bakır ve demir eşyaları bir tarafa bırakmakta ve bunları tufeyli yani sonradan karışma kabul etmektedir.

belki de Nineva I safhasında başlayan taş vazolar meydana çıkarlar.

Ticaret Samarra'ya lapis-lazulinin idhal edilmesiyle sabit olmuştur. Bunlarla inciler yapılıyordu. Başka inciler türkuvaz, kornalin, renkli kalkerlerden, kavkılardan yapılıyor ve kuşaklar ve kolyeler halinde diziliyorlardı. Kavkı ve lapisten oyulan indi hayvan biçimindeki küçük pandantifler ve muskalar vardı. Kemikten iğneler saçlara takılıyordu. Keza kilden figürinler de bulunmuştur. Bu devirde, her ne kadar çok daha dipte belki de çok daha eski şekiller mevcut ise de, Asur'un Sumer ve Elam'ın bilinen en eski medeniyetiyle sıkı sıkıya bir akraba medeniyete sahip olduğu görülüyor. O halde bu temelden itibaren, paralel bir gelişmeye şahit olunacağı anlaşılıyor. Gerçekte, paralelizme Asur'un doğusunda meçhul kalmış olan ve fakat istepin batı kısmında kuzey Suriye'de çoktan bilinen diğer bir kültür çevresinin müdahalesi ile bozulmuştur.

Resim 97 — Kırmızı ve siyah bezekli vazo. Tepe Ali-Abad. Mussian $^1/_8$

Niniva II c.'de Samarra üslûbu, farklı bir keramiğe yerini bırakır veya bu keramiğe karışır. Bu keramik yukarı Kabur'da Baron Oppenheim [25]'in Tel Halef'te yaptığı kazırlarla Tel Halef keramiği adı altında tanılan keramiktir. Arpachiyah'ta durum daha karışıktır. Çünkü Tell Halef keramiği ile karakterlenmiş olan iskân tabakaları yerlerini zirveden itibaren Arpachiyah 1-4 diye adlandırılanlara bırakıyorlar ki bu keramik Sumer'deki El-Ubeyd safhası keramiğine çok yakın görünmektedir.

Aynı ufukta, Sumer'de olduğu gibi sapı delikli ilk baltalar meydana çıkıyor. Burada baltalar, çifte baltalar şeklinde taştan yontulmuşlardır. Bu tip önceden Tell Halef safhası muskaları ile malûmdur. Evler, pişmemiş kerpiçlerden yapılmış,

[25] Oppenheim, *Tell Halaf*, Londra, 1933.

sefil kulübelerdi ve Elam'da olduğu gibi kısmî defin icrası kaide idi. O halde en eski Sumer kültürü, Asur'da, mahalli medeniyetin tekâmülünün nisbeten çok muahhar bir merhalesinde görülmektedir.

Arpachiyah (zirveden itibaren 6)'ın en eski iskân tabakası, merkezinde bir tapınağı bulunan sokakları fena açılmış ve silosunda zahire dolu çok önemli bir kasaba idi. Altıncı tabakada, dikdörtgen meskenler pişmemiş kerpiçten yapılmışlardı. Fakat yedinci tabakadan itibaren bunlar, bazen taştan sağlam temelleri olan diğer yapılarla karışmışlardır. Bu meskenler, uzun ve mustatil bir kısım veya geçit ile birleşen dairevî bir odadan (bir yerde bu odanın çapı 6 metredir) ibaret idiler.

Arkeolog, bu odaların, kovan biçiminde kubbeli bir dam ile örtülü olduklarını sanmaktadır. Şayet arkeologun bunun Girit'teki eski Minoen'in kovan biçimindeki ve batıda da İspanya'ya ve hatta İskoçya'ya kadar yayılmış bindirme kubbeli mezarlarla benzerliği hakkındaki faraziyesi doğru ise, bu benzerlik mânalı olacaktır. Ne yazık ki bu yapıların ne işe yaradıkları daha tayin edilmiş değildir. İçlerinden bir tanesi tepeciğin merkezinin hemen altında bulunmaktadır. Ve bir çok mezarlarla çevrilmiştir.

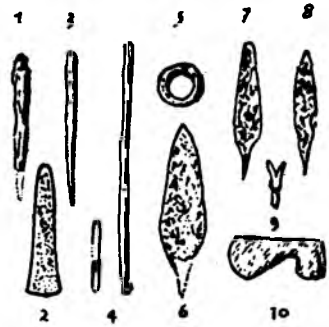
Bu safhanın en karakteristik vasfı, boyalı enfes keramiğidir. Bu keramik her ne kadar şüphesiz olarak bizzat Arpachiyah'ta yapılmış iseler de, bu keramiği Tell Halef keşifleri üzerine yapılan neşriyat daha iyi tanıtıyor [26]. Teknik ve artistik bakımlarından, bu keramik el ile yapılan antik mahsullerin en muvaffak olmuşlarından sayılmalıdır ve Susa I çömleklerinin en nefis eserleriyle mukayese edilmelidir. En karakteristik şekiller, merkezî dekorasyonlu açık tabaklar, derin kâseler veya kesik koni boyunlu kadehler, nisbeten uzun boyunlu ve kaideden birdenbire yükselen şişkin testiler (Levha XXIX) ve kulpsuz, ibikli küçük yemek kupalarıdır.

Vazolar krem veya devetüyü rengi kaygan bir astar ile örtülüdürler. Canlı bir siyah renk ve parlak bir turuncu çok defa birlikte kullanılmıştır ve polikrom motifler temin ederler. Bazı vazolarda beyaz siyah üzerine ilâve olunmuştur.

[26] Oppenheim, *Tell Halaf*, Londra, 1933.

Bununla beraber, merakı mucib olan şey, boyaların çok defa parlak olmalarıdır, Bu parlaklık ise perdahtan ileri gelmeyip, bizzat boyanın silikatlarının karışmaşından ve camlaşmasından mütevellittir. Gerçekte, bu hakiki bir emayye veya *firnis* denilen boyadır ve onu Yunanistan'da Miken devrinde kullanılan boyadan ayırt etmek çok defa güçtür.

Dekorasyon, mıntaka mıntaka yapılmıştır. Genel olarak, vazonun mütemadi yüzlerini örtecek kadar yeter derecede geniş olan bu mıntakalar ancak vazonun parçalarının sınırında inkıtaa uğrarlar. Bu mıntakaların dahilinde kompozisyon genel olarak metop'ların içlerine sıkıştırılmıştır. Motiflerin büyük bir sayısı jeometriktir ve sepetçilikte kolaylıkla tekrarlanabilir.

Resim 98 — Bakırdan toplu iğne, balta, iğne, halka, mızrak ucu, ok ucu, Mussian civarındaki mezarlardan 1/6.

Bu motifler: damataşı baklava, üçgen serileri, ve çifte balta (Levha XXIX) ve keza Malta haçı, noktalı daire, tekerlek, birbirlerine girmiş daireler ve yarım daireler, (merdiven motifi) yıldız ve rozetlerdir. Sivastika tasvir edilmiştir ve Malta karesi de ancak bir defa tasvir edilmiştir. Damataşı ve merdiven motifi (motif de l'échelle) tekrar edilen motiflerdir. Fakat bunlar inkitasız bir tarzda veya çok geniş bir sahada olmak üzere ancak Hindistan'da kullanılmışlardır. Rozetler her ne kadar ilk bakışta Hindistan örneklerine benzerlerse de, birbirine girmiş daireler halinde yapılmamışlardır. Bazı natüralist tasvirler: kuşlar ve hayvanlar ve hatta belki bir defa da bir insan ve bir araba (Levha XXX).

Canlı yaratıklar kasten istilize edilmişlerdir. Bununla beraber, omuzun üzerinden bakan ve daha sonraları Anadolu'da çok büyük bir rağbet görecek olan alageyik motifi daha evvel meydana çıkmıştır.

Çok görülen bir motif de üslûplandırılmış ve yüzden görülen bir öküz kafası (bucrâne) dır. Çok yakın tiplere Elam'da

Mussian'da tesadüf olunur ve bu motif kuzey Suriye'de, pek az değişerek yaşamağa devam edecek ve "Hitit„ tanrısı Teshoub'un sembolü olacaktır[27].

Tell Halef te boyalı vazoların dışında, siyah ve kırmızı bazı monokrom vazolara tesadüf olunmuştur. Bunların boyalı keramikten çok daha eski olduğu söylenmiştir. Çokları siyah, diğerleri parlak siyah ile ve bir kaçı da kırmızı astarlı penbemsi bir renkle sıvanmışlardır. Bazı siyah vazolarda kulakcıklar vardır ve kâseler bazen, alçak bir ayak üzerine oturtulmuşlardır.

İptidai siyah keramik, bir taraftan Mısır'ın Merimde keramiği ve diğer taraftan Nineva III veya Uruk'un monokrom keramikleri ile mukayese olunabilir. Bununla beraber boyalı keramik, tamamen mustakil ve kişileşmiş (ferdiyet kazanmış) bir medeniyet kompleksini karakterlendirmeye kâfi gelir.

Aynı birliğe tekerlekli taşıt kullanılmasını da muhtemel olarak atfetmek kabildir. Şayet Nineva istratigrafisine dayanılarak hesap edilen tarihi doğru olarak tayin edilmiş ise, Tell Halef vazosu tekerliğin tanılan en eski tasviri olacaktır. Tell Halef'te olduğu kadar Arpachiyah'ta da obsidiyenin işlenmesinde büyük bir hüner gösterilmiştir. İhtimal bu obsidiyen civarın volkanik dağlarından toplanıyordu. Obsidiyen denilen bu tabii camdan yalnız güzel bıçaklar ve kazıyıcılar yontulmıyor (ok uçları Tell Halef'te yoktur), fakat obsidiyen delinerek inciler yapılıyor ve vazolar elde etmek için tıraş edilyordu. Diğer taraftan, Tell Halef'te maden yoktur. El-Ubeyd'de olduğu gibi balta başları cilalı taştan yapılıyordu. İnsan veya hayvanların heykelcikleri topraktan yuğruluyor veya taştan oyuluyordu. Arpachiyah'ta sırtında içi boş bir vazo taşıyan bir hayvan bulunmuştur ki bu bir taraftan Mısır ve Ege'nin ve diğer taraftan Ur ve Susa'nın hayvan biçimindeki (thériomorphe) vazolarına yaklaşır.

Arpachiyah'ta isteatitten yassı incilere basit, çizgili motifler kazılmıştır. Bu incilerin mühür gibi kullanıldıkları anlaşılıyor. Çünkü intibaları ele geçirilmiştir. Gauri denen küçük kavkılar bereket tılısımı gibi kullanılmışlardır. Muskalar dişi

[27] Oppenheim, *Tell Halaf*, Londra, 1931.

güvercin veya çifte balta v. s. şekillerinde olmak üzere taştan oyulmuşlardır. Bu suretle çifte baltanın sihrî-dinî (magico-religieux) sembolismesi tamamen sabit olmuştur. Hatta bu sembol ile önden görülen öküz kafası (bucrâne) sembolü şimalî Suriye'de, tarihî devirlerde, Teshoub tanrısının elleri arasında tekrar bulunmaktadır. Çifte baltayı Mısır'a protodinastik veya hatta Gerzeen devirde sokulmuş olan Suriye unsurları arasında muskaların ve belki de damga-mühürlerin yanında sıralamalıdır.

Mallowan'nın Asur'daki kazıları bize bu suretle fevkalâde önemli ve o vakte kadar tesadüfe bağlı olarak çevre buluntuları ile tanınmış olan bir kompleksin eski şarkın medeniyet tabakaları içindeki nisbi yerini bnlup koymağa ve tarif etmeğe yardım etmiştir. Bugün, hem zaman ve hem de mekân içindeki durumu iyi tayin ve tarif edilmiş değildir. Tipik keramiğinin, devamlı bir surette Fırat dirseğinin yanında Karkemiş ve Sakçagözünden ta Dicle'ye ve Zab'a kadar yayıldığı biliniyor. Fakat Tell Halef'ın öküz başı ve diğer karakteristik motiflerle bezenmiş olan keramik parçaları, şark yönünde, Mussian'a kadar bulunurlar. Bu hal bu bölgelerdeki arkeolojik malzemenin yeniden incelendiği zaman Tell-Halef unsurlarının önemli bir şekilde sızdıklarını meydana çıkaracağını tahmin ettirmektedir. Batı'ya doğru, kuzey Suriye geleneğinde emaye resimle süslü vazolar Filistin'de ve idhal eşyası gibi, Abydos'ta ilk firavunların mezarlarında ortaya çıkıyorlar. Bundan başka, emaye resim tekniğinin, keza çifte balta ve öküz başlarının ibadet maksadiyle kullanılması ve belki de kovan biçimindeki mezarın eski Minoen devirde Girit'e, Kuzey Suriye'den gelmiş olmaları hakkında pek az şüphe edilebilir.

Dördüncü binin sonunda Girit ile Mısır arasındaki münasebetler, daha önceden hangi şekil altında olursa olsun, medeniyetin çoktan uzun bir geçmişe sahip bulunduğunu tahmin ettirmektedirler.

Arptchiyah'ta Tell Halef keramiği Samarra keramiğininden önce görüldüğü halde Nineva'da nisbet aksinedir. Samarra'da bile, Tell Halef üslûbunda idhal malı olan bazı keramik parçaları meydana çıkarılmış ve aynı suretle Samarra'nın münferit keramik parçaları Tell Halef'te keşfolunmuştur. O halde, iki gele-

nek, bir kaç zaman, Asur'dan geçen ve değişmeye maruz bir sınırın her iki tarafında beraberçe yaşarlarken El-Ubeyd üslûbu, daha uzakta, güneyde muvazi olarak gelişiyordu. Bunun dışında söyliyeceğimiz şey şudur ki, Tell Halef dördüncü bine veya ondan öncesine ait bir kültür çevresini karakterlendirir. Bu çevre Yakın Şark'taki medeniyetin yaradılmasında canlı yardımlarda bulunmuş olmalıdır.

Bizzat Asur'da bile Niniva III te [28] bir yağmur safhasından sonra, Sumer'de ve Elam'da olduğu gibi gri veya siyah, monokrom ve bir dereceye kadar Uruk'takine benzer bir keramik kullanan yeni etnik unsurların baskısı ile, Samarra ve Tell Halef gelenekleri kısmen inkitaa uğramışlardır. Vazo üzerine boya tamamen kaybolmuyor ve obsidiyen olsun, çakmak taşı olsun, bir çok aletlerin gerekli malzemesini teşkil etmekte devam ediyor. Bununla beraber, bakırdan yapılmış ilk parça, bir iğne ve lapis - lazuliden ilk inciler Niniva III' e aittirler. Halbuki hayvan tasvirleri kazılmış olan mühürler ise II ve III arasındaki mutavassıt bir tabakaya atfedilmişlerdir. Müteakip safhada, Nineva IV'te, Uruk'takine benziyen kırmızı astarlı keramik ve aynı zamanda fırında pişirilmiş ilk tuğladan ve çok defa Uruk devrinde tesadüf olunanlara benziyen hayvan motifli damgalar meydana çıkıyor. Şimdi, çömlekçi çarkının kullanıldığı, artık kesindir. O halde Nineva'da bu muhtelif devirlerde görüldüğü üzere, Asur evriminin, Uruk'ta tesbit edilen Sumer evrimine muvazi olarak vukua geldiğini kabul etmek makuldür. Bununla beraber, bilhassa Tepe Gavra'da görülen bazı ayrılıklara işaret etmek mümkündür [29].

Gavra VIII adı verilen (zirveden itibaren sayılmıştır) iskân tabakası, kaba taslak Nineva III veya Nineva IV'e muasırdır.Bu yerleşme tabakası,evleri ekseriyetle dikdörtgen şekilde ve pişmiş tuğla ile yapılmış küçük bir şehir idi. (düzdışbükey tuğla Asur'da asla kullanılmamıştır). Asur ikliminin, pişmiş tuğla istimalini gerekli kılacak oldukca ratıp bir iklime ve bizzat yağmurun da bu tuğlanın yapılması için zarurî yakacak maddelerini temin eylediğini hatırlamak lâzım-

[28] *LAAA*, XX. s. 71-171.

[29] *The Times*, 14 Temmuz 1933; *Illustrated London News*, sept. 1933.

dır. Duvarlar, Sumer'de olduğu gibi münavebeli bir şekilde girinti ve çıkıntılarla süslenmişlerdir. Lâkin pencereler girintilerin içinde açılmışlardı. Bazı evlerde zift ile sıvanmış hamamlar vardı. Kapıların önünde, hakikî bir kubbe ile örtülü sahanlıklar mevcuttu. Şehirde, Sumer'de olduğu gibi köşeleri ile istikametlenmiş, fakat zikkurat'sız bir çok tapınaklar vardı. Şehrin aşikâr olan zenginliğine ve refahına rağmen bakırdan hiç bir alet bulunmamıştır. Şehrin sakinleri dağlardan kolaylıkla topladıkları obsidiyenden yaptıkları aletlerle yetiniyorlardı. Bakırın yokluğu fakirlikten ileri gelmiyordu. Çünkü şehir sakinleri altından bezekler taşıyorlardı. Yük ve binek arabalarının modelleri (Resim 99) Sumer'li tiplere oldukça çok yaklaşan tekerlekli taşıt vasıtalarının örnekleridirler. Buna mukabil gliptik sanat çok farklı idi. Bu bölgenin mühürleri bazı Elaml'ı nümuneler gibi, tulâni olarak delinmiş dikdörtgen plakalardır. Bu mühürlerde oyulu bulunan şahısların ve hayvanların paralellerine ise güneyde değil daha çok Suriye ve Kapadokya'da tesadüf edilecektir.

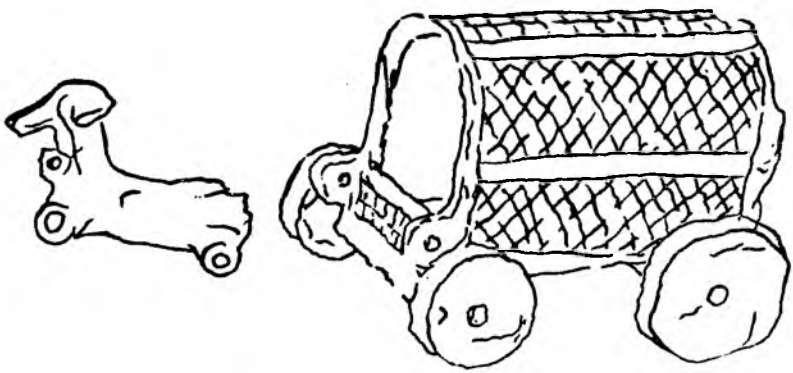
Uruk keramiği ile olan imal benzerliğine rağmen vazoların şekilleri çok farklıdır. Bilhassa, kenarı mütebariz küçük küpler, (Gavra IX'a atfedilmiştir) Harappadaki H mezarlığının cenaze küpleri ile benzerliklerine işaret etmek için zikretmelidir. Türkuvaz ve lapis, bezeklerin yapılması için çoktan kullanılıyordu. Küplerde gömülü bulunan çocuk iskeletlerine bakarak Gavra VIII halkının mezatisefal oldukları anlaşılıyor ise de (23), bu halka bir ad takmaya yeltenmek erken bir iş olacaktır.

Kabataslak Nineva V'e tekabül eden bir devirde, Tell Billanın[30], en eski istasyonlarında (zirveden itibaren 7 ve 6) ve Gavra VIII c ve VII de tarih tekrar başlıyor. Bununla beraber muhtelif sit'ler arasındaki paralelizme asla mutlak değildir. Gavra'da[31], evlerin tuğladan duvarlarını tutan, birkaç sıralı ve kalkerden yapılan temellerin kullanılması ve bütün sit'lerde boyalı keramiğin yeniden tazelenmesi ile, önceki geleneklerden bir ayrılma görülüyor. Bu devrin boyalı keramiği her nekadar çarkta yapılmış ise de teknik bakımından El-Ubeyd ve Samarra keramiğine o kadar sıkı bir surette benzer ki, birisini, öte-

[30] *Mus. J.* XXIII, s. 252 sq.
[31] *AJA*, 1932, s. 32 sq.

kinin yerine koymak kolaylıkla mümkündür. Fakat Susa II ile gerçek benzerlikleri sabit olmuştur. Karakteristik şekilleri: Tabanı yuvarlak, fakat gövdesi konik kâse veya kadehler (Resim 100), sağlam gövdeli kâseler (Resim 100, 1) ve her halde Susa II ile akraba büyük zahire küpleridir.

Erguvani siyah ile yapılmış olan motifler, ya doğrudan doğruya bazen yeşilimtrak, bazen deve rengi, bir toprak üzerine, veyahut krem rengi bir cilâ (astar) üzerine tatbik olunmuştur. Susa II ve Cemdet Nasr'da olduğu gibi dekorasyon tektonik olarak sıralanmış ve panolara taksim edilmiştir. Motifler kabın kısımlarına tekabül eden mıntakalara göre gruplanmış ve panolara ayrılmışlardır. Bu motiflerin pek çokları, çifte baltalar, üçgenler ve eşkenar dörtgenler sırası, Susa'nın ikinci üslûbu

Resim 99 — Bir hayvan $^{2}/_{5}$ ve kapalı bir araba $^{1}/_{1}$ modeli. Tepe Gavra. Speiser'e göre.

denen üslûpta da bulunurlar. Fakat burada motifler Susa II naturalist tarzında icra edilmiyen ve fakat kasden Susa I tarzında istilize edilmiş hayvan tasvirleri ile imtizaç ettirilmişlerdir (Resim 101). İstilizasyon, genel olarak Susa I b. adı verilen merhaleyi temsil eder. Mussian'da Billa 7 ve Niniva V'teki kuşların, keçilerin ve öküzlerin hakikî nümunelerine tesadüf etmek kabildir.

Billa 6'da[32] ve Nineva'da[33] soluk gri veya saman rengi dikkate değer çizgili bir keramik, boyalı keramik ile tevali

[32] *Mus. J.* XXIII, s. 252 sq.
[33] *LAAA.* XIX, s. 59 sq.

eder. Şekiller, bahsettiklerimizle çok, defa, oldukça yakınlık gösterirler ve dekorasyonda da bazı benzerlikler vardır (Resim 102). Diğer motiflerin mimariden alındığı anlaşılıyor. Ve bunlar birkaç arkayik tabakada Sumer ve Elam'da [34] bulunan taştan yontulmuş vazoların küçük bir kategorisinde görülen temalara çok yakından benzetmektedirler. Çizgili keramiğin ve boyalı keramiğin metoplu üslûbu, mesela; Uruk'ta Kızıl Tapınak'ta görülen mimari tarzlardan mı mülhem olmuştur? Nineva III ve IV'te bulunan boyalı keramik parçalarının mevcudiyeti ile sabit olan bu boyalı keramik geleneğinin mahalli devamına rağmen Nineva V keramiği, ya bir şark tesirine yahut da şark ile ve gerçekte Elam ile hemen hemen muasır olan mümasil bir rönesansı izah için baştan tahmin edilmiş olan merkez ile bir münasebete delâlet eder gibi gözükmektedir. Diğer taraftan, Sumer'in tesiri şimdi aşikârdır. Üstuvane-mühürler ilk defa olarak Asur'da meydana çıkıyorlar. Bunların dekorasyonu Ur kıral mezarlarının gliptiki ile göze çarpan benzerlikler göstermektedir. Buna mukabil, temalar aynı değildirler, fakat en eski damgalarda olduğu gibi, çok daha muahhar tarihli Anadolu ve Suriye mühürleri ile mukayese yapılmasını çok kere ilham eder. Bunun hayret edilecek bir tarafı yoktur. Çünkü, Asur'luların Babilonya ve Kapadokya arasında oynadıkları mutavassıtlık rolü tarihen sabittir. Bahis konusu olan mühürler, ihtimal Kapadokya'da Asur'lu tüccarlar tarafından sokulmuş olan üslûbun teşekkülünde merhaleleri göstermektedirler.

Güneyin tesirine diğer bir delil de belki, Nineva'da keşfedilmiş olan, kubbeli damlarla örtülü tuğladan çok sayıdaki mezarlardır [35]. Mezarlar soyulmuşlardır. Bu sebepten tarihleri iyice tayin edilememiştir. Fakat yapıları, Ur kıral mezarları ve Mussian'ın tuğladan kubbeleri ile mukayeseyi mümkün kılmaktadır.

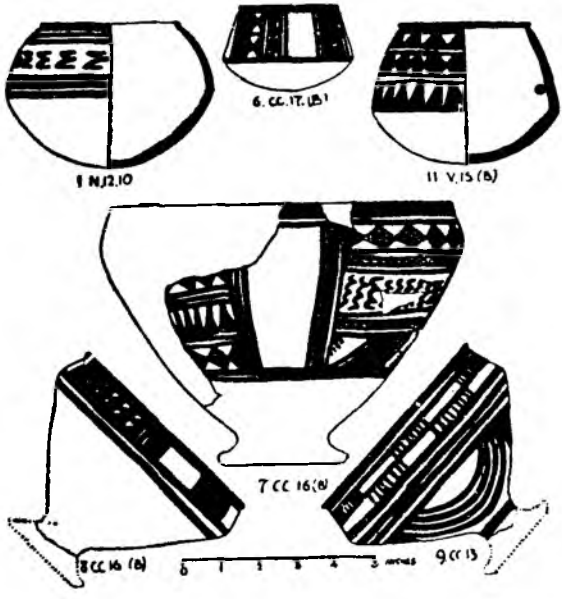
Niniva V'te meydana çıkarılmış olan Sumer tesirlerinin izleri, Asur'da prehistoryanın sonunu ve bir müddet için Asur istiklâlini ilân ederler. Bu izler, Sargon Agade istilâsının,

[34] Aynı eser, I, resim 169, *Antiquity*, VI, 1932, s. 356.

[35] *LAAA*, XIX, s. 59 sq.

ancak başlangıcıdırlar. Bu istilâ, hafidi Manishtus tarafından Nineva'da İshtar tapınağının kurulması ile şehir ekonomik bir site nizamına yükselerek, kuvvetlenmiştir. Gavra VI devrinde, bu taşra şehrini yeni ekonomi sayesinde değişmiş bulduğumuz halde, muasır Billa V şehri maden çağı için mahalli bir hareket noktası gibi ele alınmıştır.

Bu suretle Asur'da tesis edilmiş olan madencilik geleneği, tamamen Sumer karakterini taşımaktadır. Gavra VI mezarlarından mustaraz baltalar, usturalar ve dolaşık başlı iğneler elde edilmiştir[36]. Her ne kadar bu tiplerin birçoklarının evrimi, Ur

Resim 100 — Boyalı kadehler ve kâseler. Nineva V. 1/4.

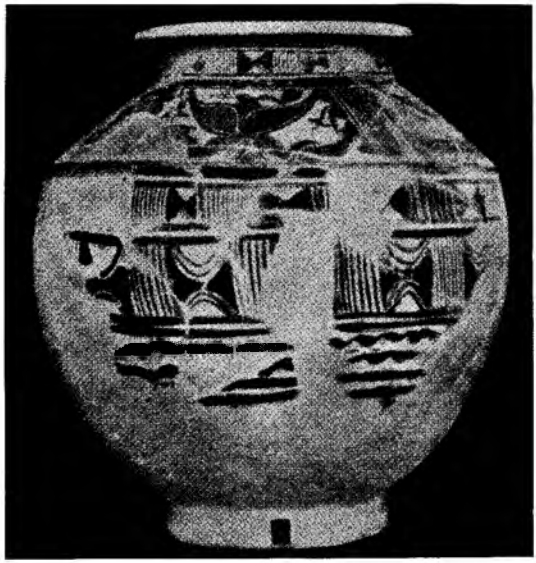
kıral mezarları devrine kadar takip olunabilirse de, baltanın en yakın örneği ise post-Sargonid olan Asur E'den elde edilmiştir.

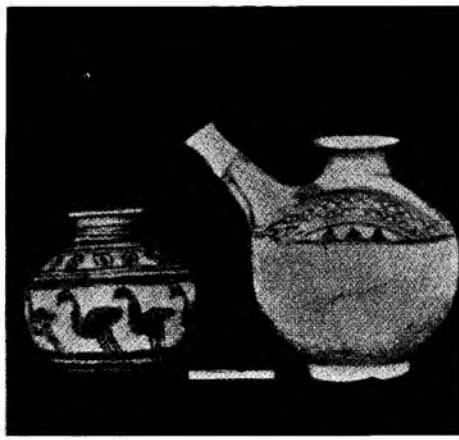
[36] Speiser, «Preliminary Excavations of Tepe Gawra»; *Amer. School of Orintal Research, Annuel.* IX, 1927-8

Bu devirde, Asur medeniyeti, az çok sathi olmak üzere Babilonya medeniyetine çok yakından bağlanmaktadır. Fakat bu medeniyet, ondan halk bakımından ayrılıyordu. Valilerin Akkad'lı olabilmeleri dışında, müdür sınıf sami dili konuşan Asur'lulardan mürekkepti. Halk kitlesi belki de çok sonra da olduğu gibi, Hurri Yafes'lerden veya Subar'lardan terekküp etmişti. Bu sonuncular, kısmen haklı olarak Nineva V keramiklerindeki resimlere benzetilebilirler. Fakat Samiler tarafından nakledilen kültür unsurları o kadar çoktur ki, halâ kültürel unsurları tayin ve tasrih etmek kabil olmamaktadır.

Kronoloji bakımından Nineva V İsa'dan önce 2500 yılından önce sona eremez. Ve ilk iskânların yaşını, bu tarihten sonra geriye giderek tayin etmek lâzımdır. Nineva III ve Sumer'le Uruk devri arasında ve Nineva II ile El-Ubeyd arasında hemen hemen bir zaman birliği (synchronisme) olduğunu kabul makul görülmektedir. Bu halde Tell Halef veya Nineva I, bugüne kadar Güney Mezopotamya'da keşfedilmiş olanların hepsinden çok daha eski olmaları icabedecektir.

Bununla beraber zahiri paralelisma ile hemzamanlığı birbirine karıştırmamalıdır. Bu gerçek üzerinde, Elburz dağının güney-doğu yamaçlarındaki Tepe Hisar kazılarından elde edilen neticelere dayanılarak israr olunabilir. Hisar I, Nineva V veya Susa II'dekilere üslûp ve şekil bakımlarından benzeyen, çarkta yapılmış keramik vermiştir. Aynı devirde, serpantin, albatr, kil ve hatta ham camdan yapılmış olan mühürler, resim 93'te gösterilen Elam'ın ilk mühürlerine benzerler. Bilâkis, Hisar II Uruk tekniğini hatırlatan gri keramikle ve Resim 89, 8 ve 10'da ve Susa I e'dekilere oldukça yakın emzikli vazolarla ve keza bakırdan veya tunçtan ok uçları, çifte helezonlu başları olan iğnelerle (bu iki tipin her ikisi de Kiklad'ın ilk devirlerinde Ege'de mevcuttur) karakterlenmiştir. Nihayet Hisar III'te gri keramikten veya gümüşten emzikli kâseler bulunmuştur ki bunlar Girit'in eski minoen vazolarına hayret verici bir şekilde benzerler. Kaşıklar iki dişli çatallar ve başka tipler güney Rusya'da Kuban vadisindeki bakır çağı mezarlarında da ayniyle bulunmuşlardır. Mohenjo-daro'da ve Sumer'in birinci sülâle devri mezarlarında çokca bulunan özel bir tipte ham camdan veya taştan inciler ve yine son zaman-

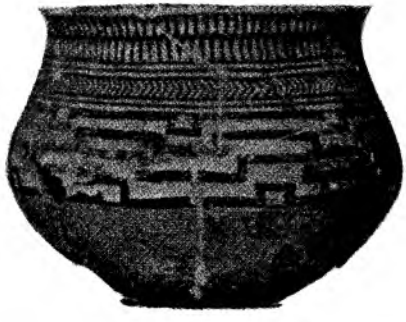

Susa II, vazolar
Louvre Müzesi.

Tabak, Samarra, 1/2.

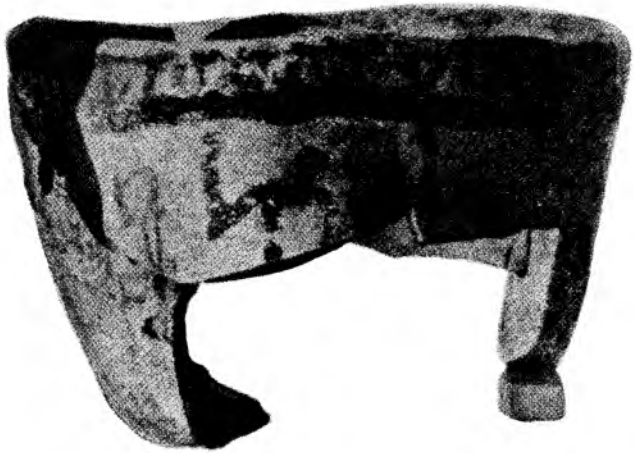
Vazo. Samarra 1/4
British Museum.

Vazo. Tel Halef, 1/7.

Vazo. Tel Halef.
Tel Halef Müzesi, Berlin.

a.

b.

a. b. Bir araba tasviri ile süslenmiş Tel Halef vazosu.

larda Mohenjo-daro harabelerinin hemen yanında satıhta keşfedilmiş olan kesere tamamen benziyen bir balta keser elde edilmiştir. Tarihleri tanılacak olan ithal malları hiç bulunmadığı için Hisar'ın muhtelif iskânlarının mutlak yaşını tayin imkânsızdır. Kültürlerinin istratigrafisi ile Niniva veya Susa'nınkiler arasında bir münasebet kurmak da güçtür.

Veziristan ve Bülûcistan dağlarını kateden vadiler boyunca uzanan münferit alüviyal havzalar ve sel ağızlarının yelpaze şeklindeki alüviyal yüzleri, Asur'da olduğu gibi küçük höyüklerle kaplıdırlar. Her havza ve her terminal vaha mustakil ekonomik bir birlik teşkil eder: Bu muhit mahalli bir özelleşmeğe müsaittir ve siyasî bir ittihadı gerekli kılmaz.

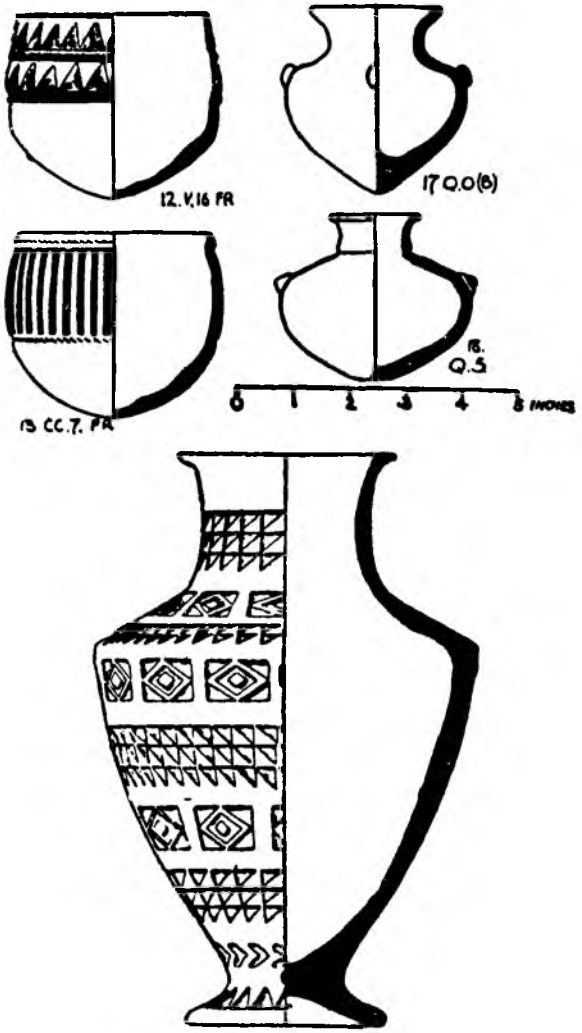

Resim 101 — Boyalı kadeh. Niniva V. $^1/_3$.

Son zamanlarda Sir Aurel Stein bu bölgedeki höyüklerin bazılarını incelemiştir. Beklenildiği gibi bunlar kasaba ve bazen de daha barbar bir halde kalmış köy harabeleridir. Tal vadisindeki Dabar-Kot höyüğü [37] hemen hemen 22 hektarlık bir sahayı kaplar ve ovaya 35 metre yükseklikten bakar. Mashkai vadisindeki Mehi [38] 7 hektardan fazla bir sahayı işgal eder

[37] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 37.
[38] Aynı eser, 43.

ve 15 metre yükseklik gösterir. Keza, beklenildiği gibi, buralarda keşfedilmiş olan medeniyetler, arkayik olmağa mütemayildirler ve mahalli özellikler gösterirler. Bununla beraber bu medeniyetler kısmen, aynı olan bir muhite ait müşterek karakterli, kısmen müşterek bir kültür temeline; kısmen karşılıklı münasebetlere ait karakterleri ve kısmen de komşu İndus vadi-

Resim 102 — Billa vazoları. Niniva V. $^1/_4$

sinin çok daha yüksek medeniyetinin etkisini gösteriyor. Bu sonuncu karakter ihtimal İndus şehirlerinin Bülûcistan maden cevherini ithal etmesiyle ilgilidir. Bu "ticaret„'in tepkili bir hareketi, herhalde ithal malı olan İndus'un karakteristik keramik parçalarında - ki bunlara Dabar-Kot ve diğer istasyonlarda tesadüf olunmuştur - aşikârdır. Bu ithalât eşyaları bu höyüklerin en aşağı Mohenjo-daro ve Harappa iskânı ile tayin olunan İndus medeniyeti devrinde meskûn olduklarını göstermektedirler.

Höyüklerinin yükseklikleri uzun bir yerleşme tarihine delâlet eden bu Bülûcistan şehirlerinin hayatları bu devreye inhisar ediyor diye bir netice çıkarmak yersiz ve erken olacaktır. Stein'ın oldukça acele yapılmış olan kazıları, kültürde, yukarıdan aşağıya doğru hiçbir değişiklik göstermemişlerdir. Herhalde, Stein, kesif ve sürekli iskân devrinin, bilhassa güney Bülûcistan'da, yağmurların nisbeten bol oldukları bir devreye inhisar ettirilmeleri gerekli bulunduğunu göstermiştir. Bugünkü iklim şartları altında ve hatta Arrien tarafından tarif edilmiş olan İskender zamanı iklim şartları altında bile bu kadar kesif iskânlar tasavvur edilmez.

Stein'ın keşfettiği bütün kültürler (daha sonra yazacağımız bir tanesi müstesna) birbirlerine ve İndus medeniyetine o kadar sıkı bir surette yakındırlar ki, ilk bakışta bunları İndus medeniyetinin farklılaşmış tezahürleri gibi kabul etmek istenilecektir. Bununla beraber gerçekte keramik tekniğinde ve motiflerde bunların Mohenjo-daro'dan ziyade Amri'ye daha yakın olduklarını tesbit etmekle beraber, çok gerilere ait medeniyetler, İndus medeniyetinin sonuna tekaddüm eden, az bilinen devreye kök salmış medeniyetlerle karşı karşıya olmamız da çok muhtemeldir. İşte bu sebepten haklı olarak Bülûcistan ve Veziristan medeniyetlerini barbar medeniyetler diye tavsif etmek kabildir. Bunlar ne yazıya ve ne de teşkilâtlı sanata ait hiçbir işaret bırakmamışlardır. Fakat onların barbarlıklarını mübalâğa etmemelidir.

Bu medeniyetlerin yaradıcıları, ya kerpiçten, ya taştan veyahut da taş temeller üzerine kerpiçten yapılmış dik dörtgen evlerde yaşıyorlardı. Malzemenin seçilmesinde etnik gelenek de-

ğil hep kolaylık rol oynamıştır. Dabar-Kot [39]'ta kanal boruları inşa ediliyor veya kuyular kazılıyordu. Madencilik her yerde tatbik olunuyordu. Maden eşya, her ne kadar az bulunmuş ise de (Koulli'de bir yassı balta ile bir ayna [40], Souktagen-dor'da bir balta [41], Dabar-Kot'ta bir kadeh) [42]' bakır ve tunçun kullanılması o kadar yayılmıştı ki kuarçist ancak bazı basit lamların ve yaprak biçimindeki ok uçlarının imalinde işe yarıyordu. Çömlekciler torna kullanıyorlardı. Pişme ile kırmızımtırak ve bazen de (Dabar-Kot, Koulli) aynı surette gri keramikler elde ediyordu. Vazoların yapılması için keza taş da kullanılıyordu ve delinmiş sert taşlardan kolye incileri elde ediliyordu. Mahallinde işlenmemiş olmakla beraber cam'ın bilindiği zannolunuyor. Bununla beraber cama bu kadar erken ancak Hindistan'da veya Babilonya'da tesadüf olunur.

Mahalli maden cevherlerinin varlığından dolayı, çok sayıda madenleri ithal etmek lüzumu duyulmamış ise de Dabar-Kot ve Koulli'de bulunmuş olan lapis-lazuli incileri bu ticarete delâlet ederler. Bütün bu bölge İndus vadisine müşterek olan unsurlara sahiptir. Bu unsurlar: keramikten ve kavkıdan süs halkaları "Tanrıçe„ veya yaban öküzü figürinleri ve bir çok keramik ve bilhassa cidarları delikli üstüvane şeklinde testi, dar tabanlı kâse, yüksek ayaklı çanaklardır.

İndus vadisi gruplarından birinde olduğu gibi, bir çok istasyonlarda ölü yakma âdeti vardı. Mehi [43]'de bir araba modeli halkın, Mohenjo-daro'dakilere tamamen benzeyen tekerlekli taşıt vasıtalarını kullandıklarını göstermektedir. Taştan ve dört göze bölünmüş olan mustatil bir vazo -ki aynı istasyonda bulunmuştur- Mohenjo-daro'dakinin hemen aynıdır. Düğme biçimindeki mühürler ve izler üç istasyonda da bulunmuştur. Bunların şekilleri, bazı İndus tiplerini uzaktan hatırlatır. Fakat hiç birisinde ne yazı ve ne de natüralist gravürler yoktur. Başında bir lapis bulunan bir iğne bir Babilonya şeklidir. Fakat bu müşterek karakterlere mahalli ayrılıklar

[39] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 37.
[40] Aynı esr 43.
[41] Aynı eser, 43.
[42] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 37.
[43] Aynı eser, 43.

karşı gelmektedir. Kuzey vadilerinin kadîm figürinlerinde[44] bulunan takyeler güney vadileri figürinlerinde yoktur[45]. Boyunlarında ve gerdanlarında inci kolyeler, katır boncuğundan pandantifler vardır. Kollarında halkalar doludur. Ayrılıklar boyalı keramikte, tabiatiyle daha barizdirler. Madde genel olarak kırmızımtrak veya pembedir ve siyah desenlerle boyanmıştır. Lâkin şimalde ve Koulli'de ve güneyde Suktagendor'da kırmızımtrak bir astarın teşkil ettiği zemin üzerinde boyalı dekorasyon vardır. Mehi'de astar, genel olarak krem veya deve rengidir. Ve çok daha şimalde, Zhob vadisi müstesna, beyaz astarlara çokca tesadüf olunur. Gerek şimalde ve gerekse cenupta daha çok turuncuya çalan bir kırmızı veya kırmızı astardan daha ziyade erguvani bir kırmızı, çok defa siyah ile birlikte kullanılmıştır. Fakat cenupta kırmızı, münhasıran ufkî geniş şeritlerde istimal olunur, Kuzeyde ise kırmızı aynı zamanda, siyah çizgilerle muvazi giden ince çizgilerde veya siyah sulu tarama dekorlarda kullanılır.

Bu farklar görüldüklerinden daha az esaslıdırlar. Meselâ Sur-Jangal[46] ve Mehi'de[47] çok özelleşmiş olan aynı motif hem kırmızı hem krem veya deve rengi astarlar'da görülür. Özel bezekli bir dekoratif bütün, Mehi'de kırmızı bir astar ve Koulli'de ise krem veya deve rengi bir astar üzerine boyanmıştır, Moghul-gundai[48] 'de de yardımcı olarak kullanılan kırmızı, birbirine girmiş çemberler gibi tamamen İndus'un karakteristiği olan bir motifi canlandırmaya yarar.

Üslûpda mahalli ayrılıklar aşikârdır. Fakat hiç bir yerde İndus üslûbu kadar tam ve iyi işlenmiş bir üslûp mevzubahis değildir. Girift çemberler, merdiven motifleri ve mütevali üçgenler gibi İndus üslûbunu yaşatan dekorasyonlara şahit olunur. Fakat bunlar daima bölgelerin ve dar metopların içine sıkışmışlardır. Gerçekten bölgelere ve metoplara göre tertiplere sıkca tesadüf olunur. Bölgeler Mohenjo-daro'ya yabancı olmayan rondel, taramalı muavvec çizgileri, yarım daireler gibi "su mo-

[44] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 35.
[45] Aynı eser, 43.
[46] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 37.
[47] Aynı eser, 43.
[48] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 37.

tif„'leri, tekrar ederlerse de, süreli üçgenler dizisi, mutevali üçgenler, çifte baltalar, eşkenar dörtgenler gibi çok daha Amri-'ye özel olan başka unsurları da ihtiva ederler.

Bu iki mahalde de hayvani (animal) bir uslûp gelişiyordu. Keçi dizileri Mussian, Elam veya Niniva V'teki gibi aynı "mücerret„ istilizasyon ile aynen tasvir edilmişlerdir. Yabani öküzler, balıklar ve kaplanlar çok daha büyük cesamette ve Frankfort'un gösterdiği üzere Susa II'yi hatırlatan realist tarzda tasvir edilmişlerdir. Fakat, bu hayvanları dar bölgelere sokmak için, onları sıkıştırmak ve uzatmak lâzım gelmiştir. (Levha XXXI, I). Bunlar bazan indi ağaçlar etrafında toplanmışlardır ve bacakları arasındaki mesafeler ve keza sırtlarının üstündeki boşluklar, küçük yıldızlar, taraklar, sigmalar veya çemberlerle doldurulmuştur. Bu hal Dipylon Yunan üslûbunu ilham etmiş olana hayret verecek derecede yakın olan bir barbarca boşluk korkusu (horror vacui)'nu göstermektedir. Şu halde yüksek vadilerde, hepsi de zaman itibariyle Mohenjo-daro medeniyetini aşan, fakat ovada Amri safhasında yaşamağa devam edemeyen ve belki de mukaddem karakterler muhafaza eden, bir sıra mahalli barbar kültürler görüyoruz. Koulli ve Mehi'de Susa II nin naturalizması ile imtizac etmiş olsalar da, Susa I keramik sanatı ile bağlar Mussian veya Niniva'daki kadar aşikârdırlar. Diğer istasyonlarda, polikromi ve bazı motifler Cemdet-Nasr ile mukayeseyi temin ederler. Batı Makran'da Shahi-Tump[49] mezarlarında ve Nal vadisi iskân yerlerinde[50] batı ile olan bu temaslar çok daha iyi gösterilmişlerdir.

Shahi-Tump, keramiğine bakılırsa Bülûcistan'ın diğer sitleri ve Mohenjo-daro gibi aynı devre ait harabeleri bulunan bir höyüktür. Bu harebelerde, Susa I veya Samarra ile uzaktan benzerlikler gösteren değil, fakat tamamen aynı olan bir kültüre ait mezarlar kazılmıştır. Cesetler uzunlamasına veya dizleri büyük olarak gömülmüşlerdir. Ölülerin yanında yassı baltalar, ve bir keskin taraflı bakırdan bir bıçak, albatrdan tabaklar, lapis-lazuliden inciler, düğme biçimi tipinde sert taştan veya bakırdan mühürler ve bazan Susa I a'da olduğu gibi

[49] *Mem. Arch. Surv. İnd.*, 43.
[50] Aynı eser, 35.

yuvalar şeklinde tertip edilen vazolar takımı bulunmaktadır. Açık geniş tabaklar (Levha XXXII), yüksek kâseler, küçük bodur çanaklar (profil köşeli değildir, ve kulakcıklar yoktur) ve Susa I a'daki ovoid testiler, hepsi mevcuttur. Üç katlı bir vazonun muadili Susa II'de vardır. Tabaklar ve hemen bodur bütün kâseler gri bir maddeden yapılmışlar ve o kadar yüksek bir hararette pişirilmişlerdir ki onlara dokunulduğu zaman porselen intibaı alınmaktadır. Diğer kaplar pembe ve astarsız bir keramikten yapılmışlardır. Gerçekte bu, muhtelif tarzlarda pişirilmiş olan aynı maddedir : Her ikisine de saman karışıktır, astarı yoktur, ve bir tarafı pembe, diger tarafı gri veya ortası gri ve yüzü pembe renkte mutavassıt keramik parçalarına tesadüf olunur. Diğer taraftan bu pembe keramik teknik bakımından Samarra keramiğine benzer. Bu mevki ile Susa I arasındaki münasebetler, Sivastika ve Malta Karesi'ni ihtiva eden motiflerle sabit olmuştur. Mutavassıt halkalar, Stein tarafından Helmund deltasında [51], rüzgârın aşındırdığı sitlerde toplanmış olan karakteristik keramik parçaları, taştan vazo kırıkları ve bakırdan mühürlerle elde edilmiş sayılabilinir.

Elam ve Asur mezarlıkları vasıtasiyle tanıdığımız kültürün Hindistan sınırlarına ulaştığını görüyoruz. Şayet mezarlarla kasaba arasındaki münasebetler doğru dürüst tayin edilmiş iseler, Shahi-tump mezarlarının garpteki hakikî muadillerinden binyıl sonra olmaları icabediyor. Bu kültür doğuya doğru yayılmıştır. Fakat, izi Amri'de görüldüğü üzere, Doğu ile Batı arasındakl eski münasebetleri açıklamak için çok geç kalmıştır.

Nal [52] ve Nundara [53] vadilerinde Bülûcistan'ın diğer taraflarında bulunanlardan ziyade, çok özelleşmiş, çok tekâmül etmiş bir medeniyetin izleri bulunmaktadır. Belli başlı sit olan ve Nal yakınında bulunan Sohr-dambın her ne kadar evlerin taştan veya kerpiçten harabeleri iki hektarlık bir sahayı kaplarsa da şehirler arasında şöyle böyle bir yer alabilir. İki tarz defin tesbit edilmiştir. Vazolarla birlikte bazı kemiklerin ve kafanın bir arada bulundukları kısmî gömme ve tuğladan mezarlara tam gömme, maden kullanılması çok yaygın idi. Yassı

[51] Stein, *Innermost Asia*, Levha CXIII—CXIV.
[52] *Mem. Arch. Surv. Ind.* 35.
[53] Aynı eser, 35.

baltalar uzun ve kuvvetlidirler. Bıçaklar Sumer'li tipe uygundurlar. Bir hancer İndus'taki hançerlere benzer, fakat İndus'un mızrak veya ok başları ve bıçakları yoktur. Yaban öküzü tasvirleri, taştan halkalar, mermerden vazolar, fayans kullanılması, kavkıdan bir bezek halkası, sert taştan iki konili uzun inciler ve isteatitten bir düğme-mühür Nal ve İndus medeniyeti arasındaki yakınlıkları gösterirler. Bununla beraber, kadın heykelcikleri yoktur, mühür İndus üslûbunda hâkedilmiştir ve bakırdan başka bir mühür ve keza lapis-lazuli'nin nisbî çokluğu daha ziyade Shahi-tump'u hatırlatırlar.

Herhalde, keramik tamamen orijinaldir. Toprağın rengi yeşilimtraktan penbemsiye değişir ve bazen de krem renginde veya çok nadir olarak koyu kırmızı bir astar ile örtülüdür. Karakteristik şekiller kenarları kıvrılmış kâseler, bodur ve kısa boyunlu vazolardır. Vazolar kenarları siyahla çizilmiş ve içleri çok defa kırmızı, sarı, mavi ve yeşil ile örtülmüş motiflerle bezenmiştir. Bu sonuncu üç renk pişirmeden sonra tatbik edilmişlerdir. Fakat kırmızı, çok defa Amri'deki üzüm kırmızısının aynı olan kırmızı, birçok hallerde, tesbit edilmişe benziyor.

Dekorasyon, genel olarak, panolara bölünmüş tektonik geniş mıntakalar halinde tertip edilmiştir. Motifler bir taraftan realist bir tarzda gösterilmiş ve fakat dekoratif bir kompleks içinde birbirine uymak üzere istilize edilmiş kaplanlar, boğalar, balıklar ve yapraklara ait nefis tasvirleri ve diğer taraftan jeometrik motifleri ihtiva eder. Sigma'lar, W'ler, batıda alışılmış olan taraklar ve meselâ girift çemberler ve Levha XXXI b'deki gibi noksan tekerrürlü motifler. Şekillerin muhtelif parçaları muhtelif renklerle doldurulmuş olan bu temaların imtizacı, İndus'a has olan üslûbu bile geçen nefis bir dekorasyona müncer olur.

Bu üslûbun bir çok unsurları ve tekniği doğrudan doğruya Amri safhasından doğmuş olabilir. Yalnız Bal'daki ayni astar ve aynı üzüm kırmızısı rengini değil, fakat Nal'in bazı motiflerini ve bilhassa ortası daireli haç gibi çok serili bir motifi de buluyoruz. Bu suretle Nal kültürünün Amri kültürüne benzeyen bir kültürden doğduğu ve Mohenjo-daro kültürüne paralel olarak geliştiği neticesine varabiliriz. Bu hal herhalde Amri veya ona benzer bir kültürün batıya doğru yayıldığını

gösterecektir. Bülûcistan'daki istikşafımız, bize, bu bölgenin, Cemdet Nasr veya daha önceki bir devirde, Dicle'den İndus'a kadar uzanan sürekli bir kültür bütününün bir parçasını teşkil ettiğini göstermektedir. Bununla beraber bu bütünü tarif veya tecrid etmeğe maddi olarak yardım etmemiştir.

Diğer taraftan, bu istikşaf, bu sürekliliği kesen bir medeniyet kompleksi telâkkimizi aydınlatmaya'da yardım etmiştir. Mezarlardan elde edilen deliller, çoktan Susa ve Samarra'da tesadüf etmiş olduğumuz bu kompleksi teşkil eden unsurları daha iyi tasrih etmeye de yardım ediyorlar. Keramikteki şekiller ve özelleşmiş teknikler bilhassa yassı baltalar için maden kullanılması, sapan (fronde) ve topuz, taştan vazoların yapılması, Sivastika ve Malta haçının ritüel olarak kullanılması, lapislazuli'nin ve artistik, mücerret bir üslûbun sevilmesi karakteristik noktalardır.

Bütün bu vasıflar, Frankfort'un platolar medeniyeti bütününde isbat edilmediğine göre, bu suretle karakterlenmiş olan bu dalda yeni bir terim yapmak, onu batı İran medeniyeti diye adlandırmak gerektir.

Bu medeniyet, bir taraftan plato medeniyetinin El-Ubeyd grupuna ve diğer taraftan, Tell Halef'te temsil edilmiş olan kuzey Suriye kompleksine nasıl bağlanmaktadır? Birinci grup ile olan ayrılıkları biraz yukarıda sayılmış ve Arpachiyah belgeleri ile desteklenmiştir. Tell Halef grupu batı İran grupundan yalnızca şekiller, teknik ve bazı keramik motifleri ile değil fakat taştan muskalar, "mühür„ gibi kullanılan bu muskaların gravürü ile, ayrı majik sembollerin seçilmesi, mimarlıkta aynı zamanda taş ve tuğlanın kullanılması ve cenaze ritlerindeki bazı özelliklere ayrılmaktadır.

Bu üç kültür 1904'te Pumpelley [54] tarafından Türkistan'da Anav'da keşfedilmiş olan çok daha eski bir kültürün müşterek bütün unsurlarını göstermektedirler. Anav'ın ilk sakinleri kerpiçten dikdörtgen evler yapıyorlardı. Buğday ve arpayı ihtimal sulama usulü ile ekiyorlardı. Şimdiye kadar

[54] Pumpelly, *Explorations in Turkestan*, Carnegie Institute Publications, 73. Pumpelly'nin jeolojik kronolojisi, genel olarak, reddedilmiştir. Ve Schmidt'in arkeolojik tarihi de şimdi itibarda değildir.

incelediklerimizden bambaşka boyalı beyazımtrak bir çanak çömlek kullanıyorlardı. Bakır ve kurşunu biliyorlardı. Sert taşları türkuvaz (ve belki de lapis-lazuli) dahil olmak üzere inciler yapmak için delebiliyorlardı.

Fakat baltaların, taştan vazoların, heykelcik, mühür veya muskaların Anav'da bulunamadığı ve fakat uzun boynuzlu öküz, domuz, yabani koyun ve Urial denen koyunun ise bu iskân müddeti esnasında mahalli olarak evcilleştirildikleri görülüyor. Bununla beraber, menfi hükümlere varılacak kadar kazılar yeter derecede geniş değildirler. Kırmızı, siyah ve gri çanak çömlek ile karakterlenmiş olan kompleks herhalde Hindistan'a da ulaşmıştır. Gerçekte, bu kompleksin teknikleri Hindistan'da Mezopotamya'ya nazaran da uzun zaman yaşamışlardır. Lâkin Hindistan şahadeti diğer unsurlarını tayin etmeğe yardım etmiyor. Türkistan'da da Anav II ve III'te buna benzer bir şeye tesadüf olunur. Birincisinden gri veya cilâlı siyah (belki de torna ile yapılmış) keramikten ve pişirme esnasında, çok defa istenilerek alacalı yapılan, demirli kırmızımtrak bir astar ile sıvanmış vazolar elde edilmiştir. Keçi ve deve ehlileştirilmişti. Küçük piramidal başlı bakırdan iğneler, ve lapis-lazuli ve kornalinden gerdanlık daneleri bulunmuştur. Anav III'te vazoların hepsi de torna ile yapılmıştır. En bayağıları beyazımtrak bir maddeden yapılmış ve Hisar III, Kappadokya ve Girit'teki eski Minoen kâselerine benzer ibikli kâselerdir. Cilâlı kırmızı ve dezokside gri keramikten kaplar ve bilhassa Hisar II'ninki gibi kadehler keza çokturlar. İndus tiplerine yaklaşan tekerlekli taşıt vasıtaları (bir araba modeli ile tasvir edilmiştir), topraktan kadın heykelcikleri, taştan vazolar, bakırdan ve adi tunçtan hançerler, mızrak uçları ve bıçaklar ve haç ve diğer alışılmış, bilinen motiflerle süslenmiş kilden mühürler görülmüştür. Bununla beraber taştan ve üzerine bir kuş (griffon), bir aslan ve bir de insan tasviri hâkedilmiş olan menşurun üslûbu daha çok Girit ve Anadolu'yu hatırlatır.

Kronolojisi daha sağlam bir temelden mahrum olan Anav kırmızı ve gri renkteki çanak çömlek grubunun tayini hususunda bize hiçbir suretle yardım edemiyor. Bize yardım etmesi için, Dr. Frankfort'un bu kompleksin kaynak yurdu kabul ettiği Anadolu'ya gözlerimizi çevirmemiz lâzımdır. Dicle'den

Ege denizine kadar uzanan büyük plato kuşağı, gerçekte özelleşmiş bir kültürün yurdu olmak için iyi seçilmiştir. Ne yazık ki Anadolu prehistoryasının ilk safhaları Turova [55] Mysie'de Yortan [56] ve Lesbos'ta Thermi [57] gibi batı sınırının en son hudut istasyonları ile malûmdur ve bu istasyonlardan hiçbirisinin de dördüncü binyılın sonundan çok önce iskân edilmediği görülüyor.* Bunlardan elde edilmiş olan neticeler, Kapadokya'da Alişar höyüğü [58] ve Van yanında Şamramaltı (Tilkitepe) [59] sondajları ile, her zaman teyit edilmemek üzere, kontrol olunabilirler.

Suriye İran'ın beyaz boyalı mahsullerinin aksine olarak bütün bölgenin en eski çanak çömleğinin kara ve kırmızı olmak üzere tek renkli olduğuna dair elimizde delil vardır.

[55] Bu meseleler için bakınız: Childe *Dawn*, s. 53 sq.

[56] Aynı eser.

[57] *Annual of British School at Athens, XXX, sa. 1—52.*

[58] Schmidt, «Anatolia through the Ages», *Oriental Institute of Chicago Communications*, IX, 1931.

[59] *PZ*, XIX, s. 297 sq.

* Sayın dostum Profesör Gordon Childe'ın eserinin İngilizce aslından Fransızcaya çevrildiği tarih 1935 yılıdır.

Bu itibarla Türkiye'de en aşağı 10 yıldanberi yapılmış olan yeni prehistorik arkeoloji ve antropoloji araştırmaları müellifin bu eserinde tabiatiyle yer bulamıyacağı için biz burada Anadolu'ya ait en önemli araştırmalar hakkında kısaca malûmat vermeği faydalı bulduk.

Bugün Anadolu'da tarihöncesi medeniyetlerinin eski taş medeniyeti (paleolitik) ile başladığını artık kesin olarak biliyoruz. Anadolu'da bu eski taş medeniyetini mezolitik adı verilen bir intikal medeniyeti ve onu da cilâlı veya yeni taş medeniyeti (neolitik) ve kalkolitik medeniyet takip etmektedir. Bu medeniyetlerden sonra tam bakır, tunç ve demir (Hitit) çağı medeniyetleri gelmektedir. Anadolunun eski taş medeniyetlerine ait bugünkü klâsik istasyonlarımız, Ankara civarında Etiyokuşu, Malatya'da Adıyaman, ve Isparta'da Bozanönü mağrası, mezolitik medeniyet için Burdur civarında Baradiz, Samsun civarında Tekeköy, neolitik medeniyet için Mersin (Yumuktepe), Sivas civarında Hafik'tir.

Kalkolitik ve tam bakır medeniyetleri ile müteakıp medeniyetler için Alacahöyük (Yozgat), Etiyokuşu (Ankara), Ahlatlıbel (Ankara), Karaoğlan (Ankara), Dündartepe (Samsun), Karaz (Erzurum) istasyon ve höyüklerine işaret edeceğiz. Bu istasyonlardaki çalışmalar Türk Tarih Kurumunun yardımı ve himayesi altında icra edilmişlerdir. Türkiye'deki bu son 10 yıl içindeki prehistorik Arkeoloji ve Antropoloji çalışmalarının genel tabloları Doktor K. Bittel'in *Praehistorische Forschung in Kleinasien* (1934) ve M. Pfannenstiel'in *Die Altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens* (1942)

İlk siyah mahsuller renklerini kilin içinde serbest bir halde bulunan kömürden almışlardır. Bunun içindir ki bu keramiğe kömürlü adı takılmıştır. Fakat bu kömürlü keramik daha başlangıçtan itibaren kırmızımtrak keramik ile birlikte bulunmuştur [60]. Siyah kenarlı Mısır vazoları gibi iç tarafı ve ağız kenarı siyah, dış tarafı kırmızı iki renkli (bicolore) vazolar birçok mahallerde görülmüştür. Batı Anadolu şekilleri bakırdan veya su kabağından prototiplere dayanırlar. En karakteristikleri ve kolaylıkla tanılanları çok defa bir gaga ile nihayetlenen uzun boyunlu surahilerdir ve çok iyi yapılmış kulplu kadehler ve kâseler serisidir. Dekorasyon "skeiomorfik„ tir. Bunlar, bakırdan kapların dikişlerini taklit eden kabartma damarlar, veya su kabaklarının taşındıkları, ottan iplerin tasvirleridirler. Dekorasyon çizgilidir veya ince beyaz bir boya ile yapılmıştır. En özel şekiller ve dekorasyonların bu sahanın batı ucuna inhisar ettiği görülüyor. Batı (Anadolu) için tesbit edilen diğer özellikler, hiç olmazsa duvar temelleri ve Mezopotamya'da olduğu gibi kapı mili yuvaları için taş kullanılması, ilkönce sade bükülmüş başlı yahut da piramid veya koni biçiminde küçük düğmelerle nihayetlenen iğnelerin madenden yapılması ve Merimde' de olduğu gibi cilâlı taş galetalardan yapılan taştan baltalar, armut biçimi topuzlar, kadın figürinlerinin imali ve küpler içine gömmedirler. Başlangıçta taştan veya madenden yapılmış delikli baltalar yoktur, fakat taştan savaş baltaları batı Anadolu'da [61] ve Kappadokya'da [62] üçüncü binyıl esnasında

---

eserlerinde bulunmaktadır. Anadolu'nun prehistorik Antropoloji ve Arkeolojisi bakımından Türk araştırıcılarının (Şevket Aziz Kansu, Kılıç Kökten, Tahsin Özgüç, H. Koşay, R. O. Arık M. Şenyürek v. s). yayınları bir taraftan Türk Tarih Kurumunun kazılarına ait raporlarında, diğer taraftan ayni Kurumun yayınladığı iki ayda bir çıkan *Belleten* dergisinde *Türk Tarih Kongresi zabıtlarında* ve nihayet *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisinde, Türk Antropoloji Dergisi* ile Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan *Türk Arkeologiya ve Etnoğrafya Dergisinde* bulunmaktadır. (Ş. A. K.)

[60] Dr. Frankfort'un siyah keramiğin kırmızı keramikten önce geldiği düşüncesi Thermi kazılarıyle reddedilmişe benzer rapor, aynı eser s. 18.

[61] *Anual of British Sehool at Athens, XXX, sa. 1—52.*

[62] Schmidt, «Anatolia through the Ages», *Oriental İnstitute of Chicago Communications*, IX, 1931.

meydana çıkarılırken geyik boynuzlarından çekiçler veya delikli mızrak sapları Doğuda ta Şamramaltı'ya kadar bulunurlar[63]. Taştan vazolar ve inciler Anadolu'da asla imal edilmemişlerdir ve mühürler yavaş yavaş kabul olunmuşlardır[64].

Genel olarak, üçüncü binin oldukça ileri bir anına kadar, bütün Anadolu'da basit bir köylü ekonomisinin hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Köylerin, ticaret her ne kadar çok erkenden geliş miş ise de, kendi yağları ile kavruldukları görülüyor. Endüstri tipleri o kadar sağlam yerleşmişlerdi ki, tesiri silahlandırmayı değiştirmiş olan çok daha yüksek bir medeniyetin sadmesine bile mukavemet edebildiler. Sumer tesiri maddî donatımın az mütekâmil diğer taraflarına da sirayet etmiş ve müteakip bahiste görüleceği üzere tesiri ruhî hayatta bile kendisini göstermiştir.

Bugün, keramik dışında Anadolu'nun doğu komşularına yaptığı yardımların neler olduğunu tasrih etmek güçtür. Meselâ, Uruk ve Anadolu arasındaki keramik benzerlikleri bile tam olmaktan uzaktırlar. Gerçekte, Anadolu'nun arkayik çanak çömleği bütün Mezopotamya mahsulünden çok Mısır'ın Merimde ve Amrati keramiğine o kadar yaklaşıyor ki, kuzey Afrika ile Anadolu arasında çok eski münasebetler faraziyesini ciddi olarak nazarı dikkate almak lâzımdır. Diğer taraftan Mezopotamya ve Anadolu'ya müşterek olan keramik tekniği nisbeten basit ve ilkeldir. Hakikaten özelleşmiş bir avadanlık tahmin ettiren gri keramik Anadolu'da "Minyan keramiği„ vasıtasiyle, ancak üçüncü binin tam sonunda yani Uruk veya Mohenjodaro'daki zuhurundan bir kaç yüz yıl sonra meydana çıkar.

Şekillerde, benzerlikler, Anav III'ten ve Hisar III'ten itibaren doğu Anadolu ve Suriye yoluyla Kappadokya ve Girit'e kadar yanı ibikli testi yardımı ile[65] yeniden tesbit olunabilirler. Fakat bu seride doğu örnekleri daha doğru dürüst tarihlenmemişlerdir ve Girit'te bile, yüksek derecede özelleşmesine rağmen bu tip, beşyüz yıl veya daha fazla bir müddet itibar görmüştür.

[63] *PZ*, XIX, s. 297 sq.

[64] *Annual of British School at Athens*, *XXX*, *sa.* 1-52.

[65] Frankfort, *Arch. and Sam. Problem*, s, 59-62 Samarra'nın kadeh biçimindeki vazoları malûm olduktan sonra, kadehleri aynı kompleks kültür birliği içine sokmak tartışmayı mucip görülmektedir.

ONUNCU BÖLÜM

YAYILMANIN MEKANİZMASI

Bu eserde, insan medeniyeti tarihinde iki büyük devrimin vukua geldiği tesbit edilmiştir. İnsan bir taraftan besinini aramağa mecbur olduğu merhaleden, besinini yaratmağa muktedir oldugu merhaleye geçmiştir ve diğer tararaftan, endüstri ve ticarete dayanan bir şehir ekonomisinin doğduğuna şahir olduk. Bölüm II'de, bu devrimlerin ilkinden önceki doğu dünyası hakkında genel bir görüş vermeye çalıştık. Bu dünya avcı ve balıkcı münferid topluluklardan teşekkül etmekle beraber, birbirleriyle temasa geçebiliyorlardı. Birinci devrimden sonra, arkeolojik belgeler bize, bu avcı ve balıkçı toplulukları büyük nehirlerin yakınında, vadiler boyunca, göllerin ve küçük göllerin kıyılarında delta bataklıkları arasında, mustakar, yerleşik kasaba veya köylerde yaşayan çiftçilerin takip eylediğini gösteriyorlar. Bu tablo tamam değildir. Muhtelif köyler münferit birlikler değildirler. Kaynaklarını lokalize etmek mümkün olan malzemenin dağılışı, hemen başlangıçtan itibaren, muazzam sahalar arasında irtibat ve münasebetlerin vukua gelmiş olduklarını isbat etmektedir. Fayum gölü kolonları, çoktan, Kızıldeniz'in ve Akdeniz'in kavkılarını alıyorlardı. Obsidiyen (ihtimal doğu Anadolu'dan çıkan) Sumer'de El-Ubeyd sakinleri tarafından kullanılıyordu. Lapis-lazuli Susa ve Samarra'nın en eski mezarlarında bulunmuştur. Mısır'a "gerzeen„ devrinde Türkistan'a Anav II devrinde ve Bülûcistan'a ise inceleyebildiğimiz nisbette erken ulaşmıştır.

Majik veya faydalı değeri olan maddelerin uzun mesafelerden çok erkenden intikali yanında komşu bölgeler arasındaki münasebetler o kadar sıkı idiler ki, vazolar bile mübadele edilmiştir. Suriye keramik parçaları Dicle üzerindeki Samarra'da çok erkenden bulunmuşlardır. Buna karşılık aynı devrin Asur'lu çanak çömleği de Tell Halef'e ulaşıyordu.

Bölüm IX da, bu münasebetlerin mekanizması hakkında meselâ bugünkü hayat tarzlarından, transhümans'tan veya yer-

leşik toplulukların dışında çoban veya avcıların bulunması gibi hallerden elde edilen neticelere dayanarak bazı izahlarda bulunduk. Avcılar bahsinde, arkeolojinin doğrudan doğruya çok sayıda deliller temin etmesini beklememelidir. Fakat bu boşluk feraziyeyi cerhetmez. Ve hatta ikinci devrimden önce bu insanlardan bazıları kendilerini nakil ve ticaret işine hasretmenin iyi ve kazançlı olduğuna hükmetmişlerdir. Modern Afrika'da çok mütevazi bir ekonomik plân üzerinde mütehassıs olmuş tüccarlara tesadüf olunur.

İkinci devrim, Mısır'da, Babilonya'da ve Hindistan'da vukua geldiği zaman muhit işte bu halde idi. Şayet ikinci devrimin etkilerini incelersek, birinci devrimin intişarını daha iyi anlıyacağız.

Menşeinin temelinde, Mısır'da ve Babilonya'da görülen ve bir kıral veya bir ruhban sınıfının elleri altında, ilkönce besin maddesi olmak üzere bir servet fazlasının toplanması gibi ekonomik şartları tahmin etmek gerektir. Bu fazlanın bir kısmı, doğrudan doğruya besin maddesi müstahsilleri olmayan ziraat erbabını, tüccarları ve askerleri idare etmek için topluluğun içinde sarf olunuyor ve yahut da ham maddelerle mübadele için ihraç ediliyordu. Büyük Britanya'nın endüstri devriminde olduğu gibi bu suretle doğan yeni hayat şartları bir işçi sınıfının çoğalmasına müncer oluyordu. Bu şartlar altında, iş istemek hususunda halkın çok fazla sayıda bulunmuş ve göçe mecbur kalmış olması da mümkündür. Genişleme, yayılma vetiresini hızlandırmaya kâfi gelir.

Ham maddeler için yeni ihtiyaçlar yayılmanın (diffusion) revşi ve hatta mekanizması üzerine bile çok daha derinden tesir icra ederler. Mısır, Sumer ve İndus şehirleri, tapınakların, mezarların ve umumî binaların dekorasyonu ve ihtiyaçları için olduğu kadar zanaat erbabının ve askerlerin donatımı için, çok miktarda tahta, yapı taşı ve maden cevheri, baharat ve kıymetli taşlar aramak durumuna gelmişlerdi. Yani endüstri şehirleri birinci devrimde doğmuş olan köylü toplulukları dünyası ile çok daha sıkı münasebetlere girmek zorunda idiler.

Bu yeni talebi tatmin ederken, çiftçi veya avcı bazı fakir toplulukların önüne yeni fırsatlar, yeni yaşama şartları çıkıyor ve mahallî nüfuzun çoğalmasını mucip oluyorlardı. Mısır'ın tah-

taya ihtiyacı olduğu içindir ki Byblos bir şehir haline gelmiştir. Mısır'lılarla Giblit'ler [1] arasındaki münasebetlerin tamamen dostça olduğu anlaşılıyor. Mısır'lılar kendilerini, Fatih'ler, istilâcılar gibi değil, tüccar gibi tanıtıyorlar, albâtr'dan vazolar, bezekler, bozulacak ticaret eşyası getiriyorlar ve mukabilinde Lübnan'ın sedir ağacı tahtalarını alıyorlardı. Bazıları da ihtimal burada yerleşiyorlar veya hiç olmazsa, uzun müddet ikamet ediyorlardı. Giblit'lere Mısır'ın hiyeroglif yazısını öğretiyorlar ve tanrılarından bazılarının kültünü sokuyorlardı. Hatta Mısır'lı heykeltraşların mahalli tapmak için kabartmalar yapmak üzere geldikleri de olmuştur. Bu suretle Byblos'ta madenler ve nadir taşlar isteyen endüstri ve ticaret hayatı için yeni bir merkez olmuştur. Bu ihtiyaçların tatmini yeni bir intişar merkezinin doğmasına sebep oluyordu. Bu suretle yaratılan yeni medeniyet yerli unsurları muhafaza ediyor ve Mısır'lı telâkkilere bilhassa Asya'lı olan unsurlar sokuyordu. Mısır'lılar tarafından bezenmiş olan bir tapınağın altına Mısır'lı düşüncelere yabancı ve fakat tipik olarak Babilonya'lı bir âdete uyularak bir temel deposu konmuştur.

Girit'te şehir medeniyetinin erkenden meydana çıkması, herhalde aynı soydan etkilerden ileri gelmiştir. Bu halde, Mısır'lı ve Asya'lı kolonlar "neolitik„ bir kültürün istihalesine yardım etmiş olacaklardır. Aynı soydan bir olay, Anadolu'da, Basra körfezi kıyılarında ve daha uzakta doğu istikâmetinde de vukua gelişmiş olabilir. Kappadokya'da, Sargon'un seferlerinden önce bile, görünüşte Asur'lu veya Babilonya'lı tüccarların Mezopotamya ile maden ticareti yapan bir koloni tesis ettiklerini biliyoruz [2].

Bununla beraber, köylüler daima uysal değildirler. İlk Fıravunlar arazilerinde altın madenleri bulunan "sefil Nubiyalıları cezalandırdıklarını„ iftiharla söylerler [3]. Sinai'deki bakır madenlerindeki sefer heyetlerini himaye için ordular gönderiyorlardı; bunlar, kayalarda bedevi'yi "cezalandırmak„ üzere olan halleriyle tasvir edilmişlerdir. Sumer medeniyetinin doğuşu meselesini incelediğimiz zaman, ordunun müdahalesinin, Suriye'li

[1] Montet, *Byblos et l'Egypte* s. 272.
[2] Smith, *Early History of Assyria* s. 83.
[3] Moret, *Des Clans aux Empires.*

a. Kap. Mehi.

b. Polikrom vazo. Nal.
Orta Asya Müzesi, Delhi.

a.

b.

a. b. Tabak ve küçük basık kap. 2/5. Shahi-Tump.
Orta Asya Müzesi, Delhi.

ve Elam'lıların yeter derecede odun veya maden temininden gösterdikleri nefreti bertaraf etmek için gerekli olabileceğini görmüştük. Fakat askerî tecavüzü, ekonomik nüfuzun ne vakit takip eylediğini kestirmek karanlık kalmaktadır. Sargon'un savaşlarında ekonomik âmil inkâr edilemez ve her vakada Sargon'un sancağı, sulhçu kervanların çizmiş oldukları yolu takip ediyordu. Kappadokya'ya ordu çoktan yerleşmiş olan tüccarların talebine cevap vermek için gitmiştir. Yazıtları "gümüş dağlarından„ ve "sedir ormanlarından„ bahsederler.Sonraki metinler onun savaşlariyle, maden cevherleri üzerine yapılan bir incelemeye göre Oman diyarında bulunan ve diorit ve bakır bakımından bir merkez olan Magan ve belki de Akdeniz dünyasında bulunan bir "Kalay memleketi„ arasında da bir münasebet tesis ediyorlar.

Emperyalist ticaretin neticeleri bir dereceye kadar, çok daha sulhçu bir ticaretin neticeleri ile müterafık olabiliyordu. Sargon, kendisinden sonra gelenler ve belki de selefleri, Asur'da şehir hayatının doğmasında, şehirlerin kurulmasında, kendi yağları ile kavrulan toplulukların endüstri ve ticaret merkezleri haline inkılâp etmesinde büyükçe bir sorumluluk sahibidirler. Niniva'da Sargon'un torunu olan Manisptousou, her halde lokal bir tapınağın yerine geçmek üzre bir İshtar tapınağı inşa ettirmiştir. Asur'da İshtar tapınağının tesisi çok eski bir Sumer'li fatihin eseri olmalıdır. Mezopotamya'da, tapınağın daima, servetlerin toplandığı ve endüstri'nin geliştiği bir merkez olduğunu unutmıyalım. İshtar tapınaklarını inşa etmek ve bezemek olayı, bir servet fazlasının kul edilmiş, berektli bir işçi sınıfının beslenmesi için sarfolunduğunu göstermektedir. Bu hal aynı zamanda daha çok bakır, daha çok tahta ve lapis-lazuli'ye ihtiyaç duyuruyordu. Bu suretle yeni siteler de kendiliklerinden Byblos'ta olduğu gibi, nufusu ve ihtiyaçları çoğalan intişar merkezleri haline inkılâp ediyorlardı. Müteakiben, bu şehirler tabiatiyle Babilonya'lı tiran'lara karşı birer isyan ocağı ve nihayet, ihtirasları çok daha geniş bir mikyasta ve daha çok yakıcı, lüzumsuz iç harplerini Babilonya şehirlerinde körükleyen devlet merkezleri halini aldılar. Doğdukları şehri bir imparatorluğun devlet merkezi seviyesine çıkaran bütün fatihler imparatorluklarını, vergi toplayan ve belki de yarattığından çok ser-

veti harap eden veya toplayamayan bir makine gibi görüyorlardı.

En sonunda, ikinci devrimin harp hadiseleri göçlere sebep oldular. Güney Girit'teki eski minoen medeniyetinde Mısır ilhamı o kadar derin ve geniştir ki, bunu ancak Merimde'lilere akraba olabilen Girit neolitikleri arasına Mısırlı hakiki bir koloninin yerleşmesi izah edebilir. Evans[4] Menes'in istilâsı önünde kaçan Delta halkının Adaya sığındıkları faraziyesini ileri sürmüştür. Bunun gibi üçüncü binde erkenden, Kiklad'larda, balık işareti sallandıran gemi tasvirlerine tesadüf ediyoruz. Aynı işraet, gerzeen vazoları üzerinde tasvir edilmiş olan Delta kayıklarına da dikilmişti. Fakat bu işaret Nil'de tarihin başlangıcından önce kaybolmuştur. O halde Ege gemileri, korsan veya tüccar, adalarda yerleşen diğer Delta mültecilerine ait olabilirlerdi.

Aynı zamanda adalardaki ve (belki de daha sonra) Kıbrıs'taki kolonlar bilhassa şehir medeniyetinin birinci ve ikinci merkezlerinde büyüyüp giden ihtiyaçlara cevap vermek için hayatlarını kazanmak ümidinde olan Asya'lılar idiler. Girit'te bile bu Asya'lı unsur hâkim idi.

Ticaret, fetih ve göç gibi vetirelerin kültürün intişarını hakikaten nasıl temin eylediklerini ve kültürün hakiki gelişme tarzını göstermek için, müşahhas örneklerle bir istitrat yapmak enteresan olacaktır. Byblos'taki yazı tipik bir vakadır[5]. Giblit'ler tarafından kabul edilen yazı, ilk firavunlar zamanında yapılmış, bilhassa Mısır'lı olan hiyeroglifler sistemi idi. Giblit'ler onların sırlarına fevkalâde bir surette alıştılar. Fakat sistemi ıslah etmeği asla tecrübe etmediler. Mısır'da yazının şekli çağlar boyunca değişti. Byblos'un hiyeroglif yazısı hemen bin yıla yakın bir zaman eski imparatorluğun bütün eskiliklerini muhafaza etti.

Üştüvane (silindir) Babilonya'dan itibaren intişarı göstermeğe yardım edebilir. Üstüvane Uruk devrinde icad edilmiş ve Asur'a, Suriye'ye ve Kappadokya'ya yayılmıştır. Bu sonuncu bölgede bu unsurların sokulması herhalde Sargon tarafından himaye görmüş ve barbarların arasında yerleşmiş olan bu

[4] Evans, *Palace of Minos*, II. s. 22. sq.

[5] Montet, adı geçen eser, s. 67.

tüccarların atalarına aittir. O halde mahallî ilk mühür kazıyıcılar pre-sargonid bir geleneği takip ediyorlardı. Üçüncü binin sonunda, Kappadokya tabletleri bize, "doğrudan doğruya Sumer'den iştikak eden ve fakat aynı devirde Sumer-Akkad'daki Sumer sanatından daha az değişmiş bir sanat„'ı gösterir[6]. Meselâ, Ur kıral mezarları devrinde revaçta bir konu olan ve sonra Mezopotamya'da moda olmaktan çıkan, fakat barbar bir tarzda yapılan ve Sumer'li olmayan bazı unsurlarla imtizac eden Symposion, Kappadokya'da yaşamağa devam etmiştir. İlk Mısır'lı üstüvanelerin Cemdet Nasr devri Babilonya üslûbunu tasvir ettiklerine, fakat ilk sülâle zamanında muamelenin tamamen nilotikleşmiş olduğununa, tezadı göstermek bakımından işaret ediyoruz.

Byblos'ta hieroglif yazının ve Kappadokya'da gliptik'in tarihine ait bu örnekler, yalnız intişarın inkâr edilmez delillerini teşkil ettiklerinden değil, fakat aynı zamanda, taşra bölgelerinin arkayizan temayülü gibi prehistorik usulde çok önemli bir ilkeyi aydınlatmak bakımından da faydalıdırlar. Bir düşünce veya bir teknik alınmıştır. Fakat bunu alanlar onu icadedenler kadar çabukca geliştirmeye muktedir değildirler.

Sumerli madenî şekillerin yayılması ile yine aynı ilkeler ve keza savaş tesirleri tesbit edilmektedir. Bahis konusu olan tipler ve bilhassa sapı delikli balta, yalnız bir sahaya münhasır kalmak şartı ile üçüncü binin başlangıcında, büyük bir rağbete mazhar olurlar. Sapı delikli baltalara Elam'da, Luristan'da, Asur'da, doğu Anadolu'da ve Suriye'de ve hançerlere batı istikametinde ihtimal Kappadokya vasıtasiyle intikal ederek, Turova'ya kadar tesadüf ediyoruz. Bunların, Luristan'da [7] bulunan eşya, Suriye'deki üstüvane-mühürler [8] ile iştiraki bütün serinin Babilonya menşeini teyid etmektedir. Meydana çıktıkları saha, genel olarak, Sargon'un seferlerinin istikameti ile uygun düşmektedir. Bu devirde madenin son derecede çok kullanılmasının, Sumer ve Akkad saldırmalarına karşı bir tepkiden mülhem olmuş olması çok muhtemeldir. Bu

[6] Contenau, *Manuel*, III, s. 1161.
[7] *İllustrated London News*, 29 Octobre 1932.
[8] *L. AAA*, VI. s. 90.

hadiselerden çok zaman önce maden Asur ve Suriye'de biliniyorsa da,kullanılması çok mahdut idi. Tell Halef sakinlerinin kolaylıkla ve ucuzca elde ettikleri obsidiyen ve taşla iktifa ettikleri anlaşılıyordu. Asur'da Tepe Gavra'da Niniva III veya IV devrinde zengin hemşerilerin mezarları biliniyor. Bu mezarlarda altın ve lapis-lazuliden bezekler bulunduğu halde bakırdan bezekler bulunmamıştır. Müreffeh insanlar bile, obsidiyen, taş ve kemikten âletlerini kâfi görüyorlardı. Bu malzeme aynı suretle donanmış komşulara karşı kullanılan silâhları yapmağa kâfi geliyordu. Madenden miğferler ve madenden silâhlar taşıyan Babilonya ordularına karşı koymak için, çok daha tesirli birşey bulmak gerekti.

Yerliler yeni silâhı kabul etmeğe ve maden işlemeğe ciddiyetle koyulmağa mecbur kaldılar. Tecrübeli sanat erbabı, ya savaşta veya kervanlardan alınan mahpuslar veya Babilonya esaretinden kaçan ve orada zorla madenciliğe alıştırılmış olan esir vatandaşlar arasından seçiliyorlardı.

Silâh yapmak için maden kabul edildikten sonra (bu tenbih bir kere olduktan sonra madenin kullanılması artık yalnız silâhlara inhisar etmiyordu) yeni yeni endüstri merkezlerinin yeni intişar ocaklarının iskân yerleri husule geliyordu. Eskiden lüks eşyası müstesna, ham maddelerle yetinen Asur ve Suriye halkları da, muntazam bir kullanma için madene ihtiyaç duyuyorlardı. Onların isteklerine cevap vermek için bir şehir ve endüstri hayatını kabule çok defa mecbur kalıyorlardı.

Bizzat Mısır'ın, Sumer'in ve Hindistan'ın talebinden hasıl olan bu ikinci derecedeki merkezlerde malzeme araştırması için çok daha vasi bir sahayı gerekli kılan yeni ihtiyaçlar doğuruyorlardı. Bülûcistan, Elam, Asur, Suriye ve Girit birinci derecedeki merkezlerin rollerini tekrarlıyarak Ege adaları gibi üçüncü derecedeki merkezlerin doğmasına sebep oldular. Endüstri ve ticarete dayanan muntazam bir ekonomi, çiftçilik ve balıkçılığa dayanan ve kendi yağı ile kavrulan bir medeniyetin yerini aldığı vakit, kültürün yayılması, daima artan bir çabuklukla husule geliyordu. Maden bahsinde, eski kaynakların sathî küçük damarlar olabileceklerini hatırlatmak lâzımdır. Büyük derinlikte lağam tekniği ve buradan elde edilen yan-

mamış maden cevherlerinin izabesi, şüphesiz daha iptidai bir şekilde idi. Gelişen şiddetli ihtiyaçlar sathî damarları süratle tüketiyorlardı. O halde maden aramasını teşkilâtlandırmak gerekiyordu. Aynı mülâhaza tabiatiyle, nadir ve kıymetli taşlara da kabili tatbiktir ki, bunlar da güzelliklerinden çok majik hassaları için rağbet görüyorlar ve cenaze ritlerinde ve ibadet servislerinde çok lüzumlu addolunuyorlardı.

Yayılmanın bu tesirleri, bununla beraber, ilerlemenin daima kaynağı olmamışıtır. Sargonid devirde önce Sumer'ler, tunç yapmak için yeter derecede kalay alıyorlardı. Sargonid devirden itibaren, halita nadirleşti, o kadar ki, saf bakırdan dövülmüş fena baltalar, dökülmüş tunçtan baltaların yerine geçmişlerdir. Belki de bu maddenin istihsalindeki inkıta, emperyalist saldırmaya karşı bir tepkiden mütevellittir. İnhisarcı nasyonalizm kurbanları arasında, tribal bir tesanüt ruhu, teşkilâtlı bir mukavemet tevlit etmiş olabilir[9]; belki de Hindistan ve Mezopotamya arasındaki münasebetlerin kesilmesi, mutavassıt bölgelerin aynı bir tepkisi neticesi olmuştur. Ve tabiatiyle, barbarların mukavemeti, zekâ ve maddi kaynaklarla desteklendiği zaman, bazı anlarda medenilerin saldırışına karşı muzaffer olabilir. Sumer tarihi, Guti ve Mari'lerin esaretine girmek gibi durgunluk devirleri ile kesilmiştir.

İkinci devrimden sonra icad ve keşiflerin yayılmasına yardım eden mekanizmaların rasyonel bir tablosunu, yukarıdaki izahların çizdiğini zannediyorum. Bunlar keza Avrupaya da tatbik olunabilir. Fakat, yayılmanın en eski merhalesini meselâ, İsa'dan önce 3000 yılda Mısır, Sumer ve Hint arasında mevcut olan münasebetleri izah etmezler. Hatta madenciliği ele alalım. Bu devirde, Mısır Sumer ve Hint mektepleri tamamen ayrı idiler. Meselâ baltalar, keserler, bıçaklar, hançerler ve pensler gibi basit eşyanın ayrı şekilleri vardı. Mısır'lı ve Sumer'li tipler Girit'e ulaşmışlardır. Hint'li tipler Bülûcistan arasından geçerek yayılmışlar ve Anava, ulaşmışlardır. Sumerli tipler mutavassıt bölgede hâkimdirler. Nil, Fırat ve İndus arasındaki altta bulunan müşterek bağ izah edilmeden kalıyor. Mısır'lı ve Sumer'li gelenekler, belki de, Cemdet Nasr devrinde

[9] Cf. Smith, Op. Cit. s. 50.

ayrılmaya başlıyorlar. Hint ve Sumer arasındaki bağlılık, her iki bölgede kullanılan ve fakat daha Mısır'da kullanılmıyan tuncun icadına kadar devam etmişe benzeyor. Şayet İndus ile Nil arasındaki madencilik bilgilerinin ilk intişarı yukarda tahlil edilen ikinci intişarın aynı tarzda izah olunabilirse, İndus havzası, makul tek merkez olarak ortaya çıkar. Fakat ihtimal, diğer bir mekanizmayı hesaba katmak lâzım gelmektedir.

"Mühür„lerde aynı bir problem ortaya koyuyorlar. Mühür telâkkisinin yayılmış olduğuna hiç şüphe yoktur. Çünkü mühür -damgalar sürekli, fakat mahdut bir saha üzerinde dağılmışlardır. Yayılma, ikinci devrimin Sumer veya Mısır'da vukuundan önce başlamıştır. En eski tarihli silindirler, muhtemel olarak Susa I a'ya aittirler. Fakat bazı Asur nümuneleri belki de o kadar eskidirler ve bu teknik keza, Uruk'ta da hemen kendisini gösterir. Hind'te, arkeolojik tarihin başlangıcından önce teessüs etmiştir. Mısır'da damgalar, üstüvanelerle beraber proto-dinastik zamanlarda meydana çıkarlar.Girit'te, [10] düşünce takriben İsa'dan önce 3000 yılda kök tutar ve ihtimal, yukarıda söylediğimiz gibi, ticarî gelişme ile birlikte vukua gelen Asya'lı kolonizasyon'dan doğar.

Bu telâkkinin Anadolu'da yayılması aynı vetiriye bağlanabilir. Turova ve Lesbos'ta [11] örneklerin üçüncü binin son yarısını tarihledikleri görülüyor ki, bu devirde Sumer hançerleri çoktan Anadolu'nun batı kıyılarına ulaşmışlardı. Fakat Tesalya'da [12] bazı münferit örneklerin daha önce olmaları mümkündür. Bununla beraber çok daha eski devirlerde bütün şark dünyasında ta Hinde kadar yabancı olmıyan majik jeometrik motiflerle süslenmiş olduklarından, Asya'lı serilerden doğmuş olmalarını münakaşa mümkündür. Orta Avrupada bile, aynı ailenin nihai depolarını teşkil ettiklerinde şüphe olmayan kilden bazı mühürler keşfolunmuştur.

Bu mühürler incelendiği zaman akılda iki noktayı tutmak lâzımdır. Başlangıçta bunlar, ihtimal tılsım idiler. Şimalî Suriyede ve "gerzeen„ Mısır'da olduğu gibi, inciyi majik sembol ha-

[10] Bilhassa bakınız: Matz, *Die frühkretische Siegel.*

[11] *Brit. School, Ath. Ann.*, XXX. s. 38.

[12] Wace ve Thompson. *Prehistoric Thessaly*, s. 149. Matz. adı geçen eser, Levha XXVI.

linde yontacak yerde (muska), sembol, onun yüzüne hâkediliyordu. Herhalde sonradan bu incinin mühür gibi kullanıldığında şüphe yoktur. Bu âdet Hind'te tesbit edilmemistir. Girit'te, keza Babilonya'da Elam'da, Suriye ve Mısır'da tesbit olunmuştur. Buna mukabil ne Turova'da ve ne de Avrupa'da muhakkak olarak böyle değildir.

İkinci nokta olarak, bu tılsımların kopya edilmeleri kolaydı. Turova ve kıta Avrupa'sında ve Türkistan'da Anav'daki bir çok örnekler kilden yapılmışlardır. Bu taklitleri yapmak için, işçilerin gözleri önünde taştan orijinal bir mührün bulunması kâfi idi. Bu iş maden işçiliğinde olduğu gibi, baştan bir alışmayı gerekli kılmıyordu. Taştan bir mühür yapmak için, burgu ve kalem işlerine alışmak belki de zarurî olan tek şeydi. Mühürleri mükemmel bir şekilde yapımış olan Girit'lilerin, alınmış veya çalınmış örnekleri taklit ettiklerini tasavvur etmek güçtür. Fakat heyeti umumiyesi ile mütalea edilirse, mührün ticarete VII. bölümde atfettiğimiz özel manada olmak üzere, ticaret vasıtası ile yayılmış olması muhtemeldir.

Tekerlekli taşıt vaşıtalarında göçün büyük bir rol oynamış olması lâzımdır. Bu tekniğin tesirleri mutlak surette inkılâpçıdırlar. Tekerlekli bir araba, yalnızca nakil ve ticareti çok kolaylaştırmakla kalmaz, fakat aynı zamanda sahiplerinin hareket imkânlarını çoğaltır. Gerçekte nomadizmanın yeni bir cinsine sebep olur. Arabalarla hamallara, eşeklere ve hatta develere yüklemek güç olan eşya yüklerini (çanak çömlek dahil) nakletmek kabildir.

İsa'dan önce dördüncü binin sonundan çok evvel, tekerlekli arabalar İndus'tan ta Akdeniz kıyılarına kadar kullanılıyordu. Ondan sonra, bunlar Girit'e ulaştılar fakat bu usul Mısır'da takriben İsadan önce 1700'de Asya'lı Hyksos'lar tarafından kabul ettirildikten sonra benimsendi. İcadın yayılmış olduğunda hiç şüphe yoktur. En eski Sumer anıtlarında tasvir edilmiş olan özel tipteki tekerleklerin, bugün bile Hind arabalarında bulunanlarla olan tam benzerliği buna en kesin bir delildir. Aynı devirde yani üçüncü binin başlangıcında Girit, Asur, Babilonya, Türkistan ve Hind modellerinde, taşıt vasıtalarının inşasındaki bütün ayrılıklar meydana çıkar. Ancak bu taşıt vaşıtalarının, yani tekerlekli arabaların ilkesi bu

muhtelif merkezlerde uzun zamandan beri malûm olması mahallî farklaşmanın sebebini teşkil edebilir.

Çomlekci tornasını da, görünüşte, arabaya bağlamak lâzımdır. Erek, Anav ve Mohenjo-daro'da bu aynı icadın iki tasviri belki de aynı zamanda görülmüştür. Fakat Girit'te ve kuzey Suriye'de tekerlekli araba ihtimal ki çömlekçi tornasından önce benimsenmistir. Halbuki Mısır'da iki icat arasındaki bu münasebet ters idi.

Şu halde birinci devrimin doğduğu köy dünyası çoktan, ikinci devrim vukua gelmeden önce, bir yayılma tiyatrosu idi. Nil'den ta İndus'a kadar sürekli bir halde bir avcılar ve balıkçılar zincirinin, kendiliğinden ve kendi teşebbüsü ile aynı türden nebatları ekmeye, kaplar yapmaya ve eğirmeye ve dokumaya başlamasını tasavvur etmek hayalî birşey olacak. Bu bilhassa, gıdalarını aramakla yetinenlerin ilk muakkipleri arasındaki münasebetlerin sıkılığı şimdi daha iyi anlaşıldığından daha da manasızlaşacaktır. Birinci inkilâba bağlı olan fikirler, ya bir kolonizatör hareket veya uzun, sürekli ve tekerrür eden sıkı münasebetler sayesinde de yayılmış, dağılmışlardır.

Basit münasebetlerin ve göçün mütekabil olarak oynadıkları rolü tayin edebilir miyiz ? Eski bir göç IV. bölümde etrafı ile anlatılmıştır. Doğu İran kültürünü taşıyanlar, belki de Susa ve Samarra arasında bulunan bir merkezden itibaren Seistan yolu ile Bülûcistan'a doğru çok yavaş olarak yayılmışlardır.

Fakat bunların yurtlarını terketmedikleri anlaşılıyor. Çünku onlara çok yakından benzeyen bir halk, değişmiş olarak Susa II ve Niniva V 'te tekrar meydana çıkar. O halde göç, bir halk tabakasının fazla derecede çoğalmasından mütevellit yavaş bir genişleme ile olmuştur. Sumer'de El-Ubeyd sakinleri, Asur'da her ne kadar saf batı İran'lıları takip etmiş gibi görünüyorlarsa da, belki de aynı kütüğe dahildirler. Bundan başka meselâ, gıda istihsaline dayanan ekonominin Hinde ulaşmasına sebep olan kanal gibi, doğu İran medeniyetinin birinci olduğunu söylemek kabil değildir. Birinci ınkilâba bağlı olan telâkkiler muhaceretimizden öncedirler.

Göçmenler Bülûcistan'ı çoktan özel ve kendilerininkine değer bir kültürle işgal edilmiş bulmuşlardır. Doğu İran kültürü,

gerçekte, gıda istihsaline bağlı telâkkileri, ferdileştirerek kendi içine almıştır. Asya'da bile, o kuzey Suriye, Niniva I ve Anav medeniyetlerine ve keza Hind'te kendisinden önceki kültüre karşı durabilir.

Bununla beraber, söylediğimiz bütün kültürler, Afrika'lı ve Anadolu'lu familyalara karşı, akraba ve asiyanik bir familya teşkil eder gibi gözüküyorlar. Bunlar bazı müşterek unsurlara sahiptirler. Genel olarak boyalı beyazımtrak keramik, armut biçimi topuz, madenin bilinmesi, tuğladan mimari, hububat, belki de koyunun ve sığırın evcilleştirilmesi. Yalnız Niniva I ve Anav I, bütün familyanın bir atası bulunacağı farzedilirse, ata olabilecek kadar oldukça iptidaî gözükmektedirler. Çin'i de incelediğimiz vakit, iyi yerde olduğu hissini veren Anav, tablomuzda bilhassa Mısır'ın yeri bilindiğine göre çok merkez dışı kalmaktadır.

Ancak bu suretle tarif edilen asyanik medeniyetin yayılması Mısır'daki Gerzeen kültürünü izah edebilir. Perry'nin istediği tarzda[13] vetireyi tersine çevirmek, bugün artık kabil değildir. Muntazaman kullanılması, Mısır'da, ancak "gerzeen„ devirde kabul edilen lapis-lazuli ve obsidiyen Asya'lı mahsullerdir. Boyalı beyaz keramik, ibikli vazolar, tuğladan mimarî, muskalar, El-Ubeyd devrinden itibaren Asya'da bulundukları görülür. Hatta, Babilonya kronolojisini kısaltarak Cemdet Nasr'ı, proto-dinastik Mısır'ın muasırı yapsak bile, Sumer'de El-Ubeyd safhası, Mısır'ın "gerzeen„'i kadar hiç olmazsa eskidir. Çünkü El-Ubeyd veya Susa I kültürlerinin nilotik "gerzeen„'den doğduklarını düşünmeğe yer olmadığı gibi Niniva I gibi farazî öncüleri de "gerzeen„'den getirmek kabil değildir.

Lâkin "gerzeen„ safhasından önce Mısır'dan amratiyen, badariyen ve tasiyen safhaları gelip geçmişlerdir. Bu arkayik devirlerde Mısır'ın ve Asya'nın nisbî payları hakkında ne düşünmek gerektir? Nilotik (Nilli) ilk medeniyetlerle Asya'da, meselâ Sumer gibi, bilinen en eski medeniyet arasındaki bir kıyaslama, tesadüfün güçlükle eseri olabilecek benzerlikler meydana çıkarmaktadır. Bununla beraber, bu benzerlikler, çok mücerred

[13] *The Growth of Civilization.*

bir karakterdedirler ve ihmal edilemiyecek müşahhas benzemezliklerle denk gelmektedirler.

Her iki sahada da hububat alüviyonlu arazide ekilmişlerdi. Fakat Afrika'da, buğday, kızılca buğday, Asya'da ise ihtimal adi bugday, (Anav ve Cemdet Nasr'da olduğu gibi) idi. Antik Mısır arpası da Asya'lı variyetelerden ayrılır[14]. Her iki bölgede başaklar testere dişli çakmak taşları ile biçiliyordu. Afrika'da kabza düz, Asya'da ise, bugün de olduğu gibi, bükük idi. Her iki saha da hayvanları evcilleştiriyordu. Koyunun ise menşei ihtimal Asya'dır. Her iki bölgede, topuz, yay ve sapan kullanılıyordu. Mısır'ın eski ok uçları tabanlarında çukurdular, Asya'lı uçların ise yaprak şeklindedirler (Fayum'daki çok daha muahhar tipler gibi) Kamış hasırdan evler her iki sahaya da müşterektir. Asya'da bunlar tuğladan evlerle birlikte bulunuyorlardı. Her iki bölgede de cilâlı taştan balta başları kullanılıyordu. Fakat başlangıçtan itibaren şekiller hafifçe ayrılırlar ve Babilonya'da sap deliği daha başlangıçta tespit edilmiştir. Obsidiyen erkenden yüksek Asya'da kullanılmıştır. Fakat obsidiyen'in üstünlüğüne rağmen, işçi, Mısır'ın ilk çakmak taşlarının kalitesini asla elde edememiştir. Bakır her iki sahada da çok erkenden tanındı. Merimde, Fayum ve Tasa Asya'da tanınmayan belki saf bir neolitik kültürü gösteriyorlar. Her iki bölgede sepet ve kaplar yapılıyordu. Mısır'da keramik geleneği siyah sonra kırmızı monokrom bir keramikle başlarken, Asya parçası açık, çok defa boyalı keramiğe bağlanır. Heykelcikler, takma saçlar (peruka) burun ve dudak bezekleri için de aynıdır.

Arkeolojik belgelerin uzlaşmayan iki medeniyet ile beraber başladığı görülmektedir. Üst paleolitikte bile ayrılmış olan bölgelerle bu iki medeniyet bir dereceye kadar tevafuk ederler. Belki de, kendilerini saklamış olan kültür ayrılıkları birinci inkılâptan sonra da yaşamaya devam etmişlerdir. Doğrudan doğruya delillerle, bu iki mefruz bölgeden hangisine bu devrimi atfetmek lâzımgeleceğini tayin imkânsızdır. Bu konuda nazari düşünceler bilim sahasını aşarlar.

[14] *Nature*. 6 mai 1933.

Avrupa'da batıda tanılabilen ilk neolitik kültürler, hayvan derisinden mülhem keramiği, çanakları, yassı çakıl taşlarından baltaları, domuz azılarından bezekleri ile Mısır Deltasındaki Merimde kültürüne bazen o kadar yakındırlar ki, bunları kuzey Afrika istepi boyunca ve ihtimal İspanya'dan geçerek Akdenizin ötesine, çok yavaş bir göçle yayılmış muahhar bir intişar gibi kabul lâzımdır. Orta Avrupanın en eski kültüründe, Mısır ile akrabalığı baştan münakaşa edilmiş olan Girit ve Anadolu medeniyetleri ile az aşikâr olmayan benzerlikler gösterir. Diğer taraftan Tesalya'nın Bulgarya, Ukrayna ve Transilvanya'nın boyalı keramik medeniyetleri, bizim Asya bölgesinin medeniyetlerine, yalnız keramikleri bakımından değil, fakat damga-mühürler, bakır, kullanma ve ihtimal tuğladan mimari (hiç olmazsa Tesalya'da) ve genel ekonomi bakımlarından da benzerler.

Avrupa'ya neolitik kültürün yayılması, bununla beraber, büyük bir kısmı itibariyle ikinci devrimin tesirlerine bağlı olduğu şüphesizdir ve bu etüdümüzün sınırları dışında kalan talî merkezlerden mülhem olmuştur. İğneler, kulak küpeleri, saç halkaları, pandantifler ve keza kolyeler gibi Sumer'li tiplerin Turova vasıtasiyle Tuna vadisi boyunca ve sapı delikli baltanın orta Rusya yoluyla intişarı, bununla beraber Avrupada madenciliğin bilvasıta da olsa, Asya tarafından ilham edilmiş olduğunu isbat eder.

Bu eserin amacı evvelâ, proto-historik doğunun iyi tarihlenmiş ve çok zengin malzemesine müracaat etmesi yerinde olacak Avrupa prehistoryası tetkikinde tatbiki gereken ilkeleri ortaya koymak ve mümkün ise müdafaa etmekti. Şayet, bunu yaparken, Avrupa sahasında çalışanlara, özel problemlerini çok daha açık bir perspektif altında görmelerine yardım etmiş ve şayet medeniyetin yayılması genel doktrinini haklı çıkarmış isek, gayemize ulaşmışız demektir.

KISALTMALAR

Dergiler

AfO., Archiv für Orientforschung, Wien.

AJA., American Journal of Archaeology.

Anc. Eg., Ancient Egypt, London.

Ant. J., Antiquaries Journal, London (Society of Antiquaries).

L'Anthr., L'Anthropologie, Paris.

Antiquity, Antiquity Southampton.

Arch., Archaelogia, London (Society of Antiquaries).

AZ., Zeitschrift für ägyptische Sprache, usw., Berlin.

JEA., Journal of Egyptian Archaeology, London.

JRAI., Journal of the Royal Anthropological Institute, London.

JRAS., Journal of the Royal Asiatic Society, London.

LAAA., Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology.

MAGW., Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien.

Man, Man (Royal Anthropological Institute), London.

MDOG., Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin.

Mem. Arch. Surv. Ind., Memoirs of the Archaeological Survey of India.

Mus. J., Museum Journal, Philadelphia.

OLZ., Orientalische Literatur-Zeitung, Berlin.

PZ., Praehistorische Zeitschrift, Berlin.

Rec. Const., Recueil des notices et Mémoires de la Société archéologique de Constantine.

Rev. Arch., Revue archéologique, Paris.

Rev. Ass., Revue d'assyriologie, Paris.

ZDMG., Zeitschrift der deutschen Morgenländ.-Gesellschaft, Leipzig.

Kollektif eserler

CAH., Cambridge Ancient History.

Mém. Dél. Perse, Mémoire de la Délégation en Perse, Paris (Ministère de l'Instruction publique).

Real., Ebert's *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin.

Müellifler

BRUNTON and Caton-THOMPSON. The Badarian Civilization, London. 1928.

CAPART. Les Débuts de l'Art en Egypte.

CHILDE. Dawn of European Civilization, London, 1925.

CONTENAU, G. *Manuel d'archéologie orientale*, Paris, 1924-9.

EVANS. *The Palace of Minos at Knossos*, London, 1918-28.

FRANKFORT. *Studies in the Early Pottery of the Near East* (Occasional Papers of Royal Anthropological Institute, 6 and 8), London, 1925-7.

— *Archaeology and the Sumerian Problem* (Oriental Institute of Chicago, Studies 4), Chicago, 1932.

HALL and WOOLLEY. *Excavations at Ur*, I, *al'Ubaid*, London, 1927.

MACKAY. "Excavations in the 'A' Cemetery at Kish and at Jemdet Nasr„ (Field Museum of Natural History, *Anthropology Memoirs*, I), Chicago 1926-1931).

MARSHALL, MACKAY, and Others. *Mohenjo-daro and the Indus Civilization,* London, 1932.

MENGHIN, *Weltgeschichte der Steinzeit,* Wien, 1931.

MORET. *From Tribe to Empire,* London, 1925.

— *The Nile and Egyptian Civilization,* London, 1927.

PETRIE. *Prehistoric Egypt,* London, 1920.

— *Tools and Weapons,* London, 1917, also.

— *Naqada and Ballas, Diospolis Parva, Royal Tombs, Abydos, Hierakonpolis* (Egyptian Exploration Society).

— *Tarkhan, The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh,* etc. (British School of Archaeology in Egypt).

SCHARFF. *Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte* (Morgenland, XII), Leipzig, 1927.

SMİTH, Sidney, *Ancient History of Assyria,* London, 1927.

SPEISER. *Mesopotamian Origins,* Philadelphia, 1930.

WOOLLEY. *Ur Excavations,* II, *The Royal Cemetery,* London 1934.

Konu hakkında önemli olan başka eserler de bölümler içinde işaret edilmiş olduklarından burada onlardan bahsetmiyoruz.

İNDEKS

A

Afrasie (Afrika - Asya), 17, 35, 39.
Ağırşak, 49, 109.
Akdeniz tipi, 140, 164.
Akkad, 14, 100, 101, 113, 129, 162, 177, 181, 222.
Akşak, 14.
Altın, 214, 224.
Albatr, 214.
Alpli, 164.
Amri, 169, 177, 178, 211, 214.
Amonit, 101.
Amorit, 11, 139.
Amrati, 49, 52, 68, 72, 83, 85.
Anav, 217, 218, 221, 229, 231, 232, 233.
Ana tanrıça, 55.
Andrae, 106.
Antilop, 170.
Antropometri bak. brakisefal, 30, 45, 50, 52, 55, 98, 112, 123, 140, 164, 172.
Anzti, 6.
Arpa, 37, 46, 165, 217, 223.
Arkayık Sumer, 193, 210.
Arkayık mühür, (189, bak mühür).
Arpachiyah, 195, 198, 201, 202, 217.
Armenoid, 99, 140, 164.
Asur, 13, 100, 112, 117, 133, 144, 173, 179, 203, 224, 228, 230.
Asyanik medeniyet, 233.
Astar, 168, 172. 178, 186, 191, 213,
Asselar, 30.
Asya muflon'u 38.
Aşölleen. 21, 22.
Atma (fırlatma) odunları, (bak. boomerang).
At, 165,
Atlantik, 20.
Ateriyen, 28.
Ateria uçları, 24.
Aurel Stein, 215.
Avcılık, 51, 74, 83, 108, 116, 129, 146, 183, 197, 222, 232.

B

Babil, 131, 134.
Babilonya, 11-14, 101-130, 134-139. 143-148, 158-168, 170-181. 188, 190-195, 208.
Badari, 2, 10, 42, 50-56, 64, 67, 83.
Bakır, 145, 166, 170, 173, 174, 183, 197, 203, 212, 218, 224, 234.
Balıkçı, 222, 228, 232.
Balta (taş) 42, 46, 48, 50, 76, 87, 89, 109, 126, 157, 214, 217, 218, 229. (Sapı delikli balta, 99, 147, 157, 186, 198, 227, 235; çifte taş balta, 198, 202, 214; cilâlı taş başlı balta, 83, 183, 201. 234; Yassı balta, 148, 166, 212, 216; Balta keser, 209; Mustaraz balta, 207; Cilâlı taş balta, 50, 196, 197).
Bezek, 73, 110, 151, 165, 174, 184, 204, 228. (Kaytan izli Bezek, 168; Tarak ile kazıma Bezek, 110; Tırnakla yapılmış Bezek; 110: Bakır Bezek, 228).
Bıçak, 69, 75, 76, 81-89, 92, 95, 126, 136, 166, 196, 216, 229; (Maden Bıçak, 218; Bakır Bıçak, 214; Obsidiyen Bıçak,197).
Bilezik, (Fildişi) 55, 64, 66.
Bindirme kubbe (tuğla) (encorbellement), 85, 86, 133, 134, 199.

Binicilik, 187.
Bitum (zift), 106, 112, 156.
Bız, 109.
Boyalı resimler, 30.
Boynuzlu boğa 120, 170.
Boomerang, 33, 89, 149.
Bostan kültürü, 179.
Boyalı Keramik (bak keramik), 191.
Brakisefal, 172.
Breasted, 6.
Brunton, 11, 55.
Buğday, 37, 41, 165, 217, 234.
Buğday (kızılca) 37, 46, 52.
Büyük daneli buğday, 37.
Büren (çakı veya kalem), 23, 24, 25. (mikro-büren, 26).
Byblos, 6, 11, 171.

C

Camuz, 165, 170.
Cam, 212.
Campbell-Thompson, 104, 182.
Canavar, 95, 119, 121, 136, 174.
Capsien, 25-34, 39, 41, 46-50, 61, 66, 67.
Cemdet Nasr, 15, 104, 113, 118, 122, 137, 140, 153, 176, 177, 178, 189, 190, 193, 205, 214, 227.
Cenaze küpleri, 204.
Cenaze ritleri, 69, 97, 132, 133, 134, 183, 217, 229.
Cenaze resmi, 92, 133, 183.
Cherry, 35.
Combe-Capelle, 30.
Contenau G. 162.
Cro-Magnon, 30.
Cüce çakmak taşları, 26, 129. (Küçük ay, Trapez şeklinde mikrolit, 26; geometrik miniktaş, 28).

Ç

Çanak, çömlek, 43, 46-50, 53, 61-71, 90, 109, 110-112, 197, 212-221, 235.
Çark, 130, 176, 188, 191, 203.
Çatal, 208.
Çapa, 88, 106, 126.
Çapa kültürü (bak bostan kült.), 35.
Çatal tırnaklı hayvan, 38.
Çakmak taşı aletler, 76, 170.
Çeltik ziraati, 165.
Çekiç (boynuzdan), 221.
Çizgili süslü beyaz keramik (bk. motif) 62, 70.
Çizgili siyah keramik, 63.
Çifte düzgün kadehi, 189.
Çiftci, 195, 222, 223, 228.
Çiftcilik, 35, 36, 37-42, 51-56, 67, 73. 82, 105, 107, 116, 123, 142-146, 158, 165, 180, 183.
Çivi (kilden), 120.
Çoban, 222.
Çömlekcilik, 114, 119, 122, 126, 129, 131, 132, 134, 145, 151, 173, 174, 177, 178, 189, 212.

D

Dabar-kot, 209, 211, 212.
Damga-mühür, 230. (Bak - mühür).
Damga, 170, 206.
Dalgalı çizgi, 53, 191.
Dalgalı kulp, 72, 79.
Defin riti, 190, 194, 199.
Defne yaprağı biçimi uç, 24, 52. (bak. uç)
Dekorasyon, 80. 110, 117, 169, 197, 200, 205, 206, 213, 216 [taramalı nakış, 169. taramalı muavveç şerit, 169, taramalı üçgen ve yarım dairelerin imtizacı, 169. (bak. motif).]
Dekor, (siyah sulu tarama) 213.
Dekorasyon (skeimorfik), 220.
Delikli iğne, 192 (bak. iğne).
Delinmiş yuvarlak taşlar, 32.
Delinmiş kavkı, 45, 47. (bak. kavkı)
Destere dişli çakmaktaşı yongaları, 39, 234.

Dinî sembolizma, 192.
Dinî veya majik semboller, 175,
Dinastik ırk, 98, 99.
Devekuşu yumurtaları kabuklarından oyulmuş inciler, 47.
Deve (evcil) 20, 165, 218. 231
Devlet merkezleri, 225.
Dokuma, 46, 49, 109, 176, 232.
Düğme biçim mühür (bak. mühür), 89.
Düz-dışbükey tuğla (plan-Convexe) 132. (bak. dam ve bindirme kubbe, 86, 133, 134).

E

Eduard Meyer, 14.
Eğer şeklinde cilâlı taş blok, 39, 46.
Ege, 201, 228.
Ekonomik site, 207.
Ekonomik birlik, 209.
Ekonomi, 221, 223, 228, 232.
Ekonomik şartlar, 223.
Ekonomik Emperyalisma, 144, 158, 159.
Ekonomik nüfuz, 225.
Elam, 14, 104, 110, 121, 143, 151, 175, 180, 180-185, 190-194, 228.
El baltaları (bak. balta), 21.
El-Ubeyd, 15, 104 - 132, 141 - 158, 178, 183 - 186, 197, 203, 222, 233.
Emperyalist ticaret, 225.
Emzikli sürahi, 187.
Emzikli (sivri) ibrik, 187, 192.
Emzikli testi, 191.
Endüstri, 23, 25, 101, 112, 123, 130-147, 161, 166, 176.
Endüstri merkezleri, 228.
Endüstri şehirleri, 223.
Endüstri tipleri, 221.
Epigrafi, 15.
Eridu, 13, 14, 18, 102, 104, 113, 144, 161. 182, 185.
Erek, 103 - 142, 139, 156, 189, 193, 232.
Eşek 97, 125, 142, 154, 231.
Escargotière, (salyangoz kabukları yığınları) 32.
Etnik tipler 30, 98, 99, 140, 162, 164, 165, 178, 211. (bak. Dinastik).
Eurafricain (Avrupa - Afrikalı) tip, 106, 164, 189.
Evans, 226.
Evcilleştirme, 34, 36, 37, 38, 108, 165, 169, 170, 376, 218, 234.

F

Fallus, 174.
Fallisizm, 175.
Fayans, 170 - 176, 183 - 185, 216.
Fayum, 45 - 52, 61, 89, 101, 107.
Fezzan, 20.
Fleure, 10.
Figürin, 65 - 69, 95, 96, 109-112, 165, 170, 175, 177, 198, 212, 220. (bak. heykelcik)
Fildişi tarak, 174.
Frankfort, 105, 184, 186, 191, 214, 217, 218.
Frazer, I, 7.
Fritz, 120.

G

Gaga, 168.
Gerdanlık, 171.
Gemi, 58, 95.
Gerzeen, 65, 68, 69, 73, 78, 80-88, 202.
Girit, 164, 228.
Gıda istihsali, 35, 36, 39, 51.
Gılgamış, 95, 155.
Gliptik, 182, 192, 204, 227.
Gravür 29, 30, 33, 66, 154, 155, (bak. mağara san'atı).
Göl evleri, 38, 232.

H

Hathor, 8, 77.
Harappa, 2, 161, 162, 165, 167, 169, 172, 175, 177, 178.

Harpon, 80, 81, 108, 109, 149.
Hançer, 61, 69, 76, 88, 148, 166, 176, 218, 227, 229, 230.
Hammurabi, 100, 149.
Hamam, 165, 173, 204.
Hamit, 7.
Hall, 99, 132.
Halita (bak arsenık, 166; Tunç, 148, 166, 208, 212, 218, 229).
Hak etme (bak. tasvir), 218.
Haç (eşit kollu), 184, 218.
Heykelcik (kadın, adak, insan veya hayvan heykelcikleri), 55 - 58, 64 - 67, 73, 108 - 112, 140, 144, 155, 164, 174, 185, 201, 216 218, 234.
Heykel, 164.
Heliopolis, 4, 81.
Hesap, 121.
Herzfeld, 197.
Hiyeroglif. 6, 92, 97, 224, 226.
Hisar, 209, 218, 221.
Hint öküzü, 195.
Hint medeniyeti, 160, 176.
Hindu bereket kültü. 174.
Homo Neanderthalensis, 22, 23.
Horus, 6, 8, 81.
Homo sapiens, 20, 23.
Hububat, 165, 234.
Hyksos, 100.

İ

İbâdet, 174. 229.
İberomaurusiyen, 28, 34.
İğne, 75, 150, 167, 207, 208, 212, 220. (Kemikten, olta iğnesi, 42, 48; boynuz olta iğnesi, 48, 50, 126; Kemik iğne, 48, 109, 127, 198; Fildişi toplu iğne, 54, 58, 64, 66; Saç iğneleri, 73; Bakır iğne, 88, 197, 203, 218; Delikli iğne, 192).
İklim, 17, 21 (bak. kuraklık), 36, 41, 42, 51, 104 ve (bak. yağmur devri), 19, 104, (glasiye devri) 17, 18, 19.
İnci, (kemik ve kavkıdan) 49, 54, 112, 127, 146, 154, 167, 170, 172, 198, 221, 230; Altın inci, 171; Fayans inci, 171; Taş inci, 212).
İnci gerdanlık, 64, 185].
İndra, 175.
İndus medeniyeti, 162, 164, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 211.
İntişar merkezleri, 224, 225, 228.
İstilizasyon, 205.
İstratigrafi, 125.
İşçi sınıfı, 211, 223, 225.
Iska kültürü, 35, 116, 145, 160, 161, 165.

J

Jeometrik motif, 191, 193.
Jeometrik sembol, 186.
Jordan, 119, 123, 132, 182.
Junker, 49, 55.

K

Kabartma, 120, 121, 122, 126.
Kabza, 234.
Kazıyıcı, 46, 61, 88.
Kanalizasyon sistemi, 164.
Kalkolitik, 83.
Karma işletme (çiftçiler ve çobanlar), 36.
Kasaba ve köy harabeleri, 180, 204.
Kapitalist, 141.
Kavkı, 66, 93, 128, 141. 151, 153, 155, 166, 185, 188, 199, 201-216, 220.
Kavkı yığınları, 34, 42, 53.
Kavkı gerdanlık, 54. (Delinmiş kavkı, 45, 47).
Kâse, 43, 46, 53-72, 90, 91, 110, 111 115, 127, 168, 176, 184, 187, 197, [İbikli 218; Çanak (gobelet) 43, 46, 183; Kil ve taş kâ-

se, 64, 70; Bakraç, 43; Omurgalı kâse, 53, 184; Ayaklı bodur kâse, 53, 172, 184; Yüksek gövdeli kâse, 176; Emzikli kâse, 184, 197, 208, 215, 220; Alçak ayaklı kâse, 201; Derin kâse, 191; Dar tabanlı kâse, 214; Ta banı yuvarlak, gövdesi konik kâse, 205].

Keçi, 218.

Kemikten yontulmuş pandeloklar, 33

Kemik kabza, 39.

Kemik âlet, 187, 228.

Keser, 87, 109, 229.

Keski lamlı ok, 69.

Kemerli kalem, 25.

Keramik, (Polikrom keramik, 126, 168, 169, 190, 191; Keramik boya süsleri 127; Boyalı keramik, 168, 171, 176, 182, 199, 204, 209, 235; Keramik perdahlık, 174; Süslü keramik, 177; Külrenk keramik, 168; Kırmızımtrak veya pembe siyah desenli keramik 213; Gri keramik, 203, 208, 211, 221; Pembe ve astarsız keramik, 215; Deve rengi keramik, 53; Soluk gri veya saman rengi çizgili keramik, 205; Çizgili keramik, 196, 206; İptidaî siyah keramik, 201; Çarkta yapılmış keramik, 208; Sade siyah veya esmerimtrak kırmızı resimle süslü boyalı keramik, 196; Kömürlü keramik, 220; Siyah veya monokrom keramik, 233, 234).

Köpek, 20, 59, 67, 73, 95.

Kilmahrut, 155.

Kilden çivi, 106, 120.

Kızıl Tapınak, 121, 124.

Kiremit, 108.

Kızılca buğday, 233.

Kısmî yakma, (bak. ölü gömme), 190.

Kiş, 12, 13, 14, 15, 102-113, 122-145, 151-156, 161, 164, 192.

Kjoekkenmoedding (mutbak kalıntıları kümeleri) 1.

Kollektif çalışma, 116.

Kolye, 198, 212.

Kolon (sütun), 106, 107, 156.

Koyun, 165, 176, 234.

Kornalin gerdanlık, 171, 172, 185, 198, 218.

Kronoloji, 3, 12, 167, 176, 192, 208.

Küneiform, 193.

Kulli, 212, 213, 214.

Kubbeli mezar (bak. mezar), 190.

Kubbeli dam, 199.

Kulp, 49, 64.

Kulplu kadeh, 187.

Kurban, 175.

Kulakcık, 49.

Kültür tabakaları (séquence), 11, 72.

Kültürün intişarı, 226, 235.

Kültür istratigrafisi, 195.

Kült objesi, 62.

Küp içine gömme 204. (Bak. ölü gömme, küp, 72, 91, 132, 168, 172, 184; (Büyük küp, 172, 191; Dalgalı kulplu küp, 72, 79, 205).

L

Lagaş, 12, 13, 102-104, 113, 131, 145.

Langdon, 182.

Lam (yaprak), 23, 24, 46, 48, 61, 69, 76, 88, 126, 170.

Lapis-lazuli, 166, 176, 185, 192, 198, 203, 212, 216, 218, 222, 225, 228, 233.

Larsa, 13.

M

Mackay, 177.

Maden (bak. bakır, tunç, demir, altın, (99, 126, 161, 131, 139, 143-158,

166, 176, 180, 212, 217, 224-227; Bakır, 109, 116, 145.; Tunç, 147, 148, 151, 164, 166; Demir, 147, 148, 151, 166; Altın, 151, 167).

Maden işçiliği, 131, 187, 207, 228, 229, 230, 231, 235.

Maden aletler, 177.

Maden ticareti, 224.

Magan, 225.

Mağara san'atı, 29, 30, 66. (bak. sanat).

Madenî vazo (bak. vazo), 192.

Majik, 7, 184, 222, 229.

Majik sembol, 184, 185, 187, 197, 217.

Majik jeometrik motif (bak. mot), 230.

Malakit (düzgün), 64.

Malta karesi (bak. mot), 197, 215.

Mallowan, 195, 202.

Malta haçı, 200, 216.

Manethon, 3.

Mauer, 21, 23.

Marshall, 174.

Mehi 209, 212, 214. 218.

Menghin, 26, 36, 134.

Menes, 5, 6, 10, 68, 77, 82, 88, 89, 95, 97, 99, 162, 226.

Merimde, 47, 50, 51, 52, 68.

Mezar, 10, 42-52, 55-60, 64, 68, 73, 75-81, 83-88, 91-98, 103-110, 113, 119, 123, 126, 132-146, 152, 172, 175, 182, 190-192, 199, 206, 207, 214, 217, 222, 228.

Mezar eşyası, 172, 183; (Mastaba, 85, 86, 87, 96, 97; Ehram mezar, 87, 88; Kral mezarları, 99, 108, 132-139, 156, 171, 172; Tuğla kubbeli mezar, 206).

Mezolitik, 26-31, 32-39 (bak. Natufiyen, 32, 113).

Mezopotamya, 1, 11-19, 28, 47, 92-101, 107-110, 115-118, 136, 143, 146, 160, 164, 170, 171, 178, 181.

Mikro-büren, 126.

Mızrak, 46, 61, 88, 221.

Mohenje-daro, 2, 160-170, 172, 175, 177, 178, 211, 216, 232.

Mongol, 165.

Motif, 83, 97, 110, 120, 122, 127, 157, 177, 184, 189, 191, 205. (Damalı üçken seri, 178, 200, 214; Sepetçilik motif, 110, 152, 197, 200; Çifte balta motif, 177, 184, 200, 205; Tanrıça mot. 111; Keramik bezek mot. 127, 169; Çizgili mot. 152. 177, 184, 196, 201; Girift daireler mot. 177, 200, 213; Stilize nebatî mot. 169; Sigma, 178; Gülbezek, hurma mot. 169; Kiriş mot. 169; Haç veya T veya yürek gibi karışık mot. 169; Jeometrik mot. 170, 184, 186, 200, 216; Taramalı muavveç mot, 213; Sivastika, 197, 200, 216; Malta haçı, 200, 216; Noktalı daire, 200; Polikrom mot. 199; Stilize hayvan mot. 197, 200, 205; Merdiven mot. - yıldız ve rozet-, 200, 213).

Morgan, J. 10, 18, 181.

Mozaik, 120, 156.

Muska, 55, 56. 64, 70-81, 91, 92, 118, 136, 150, 172, 198, 201, 202, 217, 230, 233.

Mussian, 186, 190, 191, 192, 200, 202, 205, 214.

Musiki âletleri, 154.

Musson, 17.

Mustaraz balta (bak balta), 187, 192.

Musteriyen, 22, 23. 24, 28, 34.

Musteriyen uç, 23, 24, 25.

Mühür, 97, 115, 118-128, 131, 136, 144-151, 165-177, 182-190, 192, 193, 194, 206, 208, 212, 214, 215-218, 221, 230. (İnci mühür, 185, 189, 231; Düğme biçim mü-

hür, 187, 189; Damga - mühür (bak. damga), 202, 235).
Münferit topluluk, 222.
Münasebetler mekanizması, 222.

N

Natufiyen, 32, 33, 34, 39, 46, 48, 50.
Newberry, 80.
Neantropik, 23, 24.
Nekropol, 185, 186.
Neolitik, 24, 27. 28, 50, 51, 83, 86, 101, 224, 225, 234.
Ninive, 103, 186, 195, 197, 198, 201. 202, 203, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 214, 228, 232, 233.
Nom, 74, 75, 80.
Nomad (göçebe) ve nomadisma, 101, 135, 162, 231.

O

Obsidiyen, 201, 203, 204, 222, 228, 233, 234.
Ok, 46, 48, 52, 81, 108, (bak. ok ucu)
Ok ucu 51. 61. 67. 69, 89, 108, 146, 148, 167, 208, 212, 234.
[Yaprak biçimi ok ucu. 183.
Dişli çakmak taşı ok ucu. 183.
Çatal biçimi ok ucu 192].
Oppenheim, 198.
Orak 46, 52, 61. 88, 126, 147.
Orinyasiyen, 24, 25, 31, 32, 50.
Oraniyen, 28, 33, 39.
Ostraloid, 146.
Oziris, 6, 7, 80.

Ö

Ölü gömme 34, 49, 50, 55, 59, 73, 78, 111, 123, 132, 134, 172, 175. (Ölü gömme, tarzları, 172; yakma, 172, 175, 212; Kısmî yakma, 180; Kısmî gömme, 172, 175, 199, 215; küp içine gömme, 172, 220; bir araya gömme, 190; münferit gömme, 182; Etlerin dökülmesinden sonra gömme, 182, 183, 190; Tam gömme, 215; Cesedin uzunlamasına veya dizler bükük gömme, 182, 214).
Öküz kafası sembolü, 202.
Öküz başları, 176, 202, 218.

P

Palet, 44, 47, 49, 54, 60, 64, 66, 73, 82, 88, 91 - 99, 121.
Paleolitik, 22, 26 - 29, 30 - 34, 38, 41, 50, 59, 83, 102, 112.
Paleantropik, 23.
Perry, 35, 41, 133, 136, 233.
Petrie (Flinders), 9, 10, 11, 56, 58, 72, 79, 81, 98, 99.
Peake, 10.
Pedonkül, 24, 51.
Perdah aleti, 48, 168, 176.
Peruka, 33, 64, 67, 106, 112, 167.
Piktografik, 13, 117, 121, 124.
Piltdown, 21, 23.
Piyedestal, 46, 48, 152. (bak. kâse)
Protonegroid, 56.
Predinastik Mısır, 10, 45, 56 - 59, 61, 63 - 67, 72 - 80, 81 - 90, 93 - 99, 112, 114, 126.
Prehistorik yerleşme, 103, 104, 106, 108, 154, 162, 164, 165, 166.
Prehistorik mimarî, 106, 110, 122-132, 136, 138, 157, 158, 161, 165, 173, 176.
Pumpelley, 217.

S

Sakal, 40, 112, 164.
Sargon (Agade), 12, 14, 138, 139, 144, 145, 147, 158, 181, 206, 226, 227.
Sami, 129, 130, 139, 178, 208.
Samarra, 197, 198, 202.
Sapan, 48, 70, 183, 197, 216, 234.

Sayma sistemi, 118, 121, 190.
Sanat, 123, 131, 161, 227.
Sbayka ucu, 23.
Scharff, 55, 79.
Sepetçilik, 46, 185.
Sepet, 234.
Servet kaynakları, 34, 35, 51, 87, 223, 225, 226. (bak. kapital)
Sermaye, 116, 117, 127, 146, 162. (bak. Servet kay.)
Serpantin, 208.
Sebiliyen, 28.
Sebil, 41.
Shemsou-Hor, 67, 80, 81, 82.
Shahi-tump, 214, 215.
Silindir, 45, 50, 80, 92, 97, 118-121, 127, 129, 130, 136, 141, 144, 145, 158, 166, 172, 189, 193, 206, 215, 230.
Sigma, 111, 214, 216. (bak. mot.)
Sivastika, 215. (bak. mot.)
Sıhrî - dinî sembolizma, 202.
Silâh, 69, 88, 74, 139, 141, 161, 166, 170, 192.
Siva, 174, 175.
Sivastika ve haç, 184, 185.
Silo, 47, 199.
Sir Aurel Stein, 200.
Sistra, 136.
Sothis, 4.
Sothiyak sikl 4, 5, 81.
Solutreen, 24.
Souktagen-dor, 212.
Sosyal organizasyon, 68, 69.
Speiser, 15, 104, 181.
Subarlar, 14, 105, 144.
Sumerli tip, 193, 229.
Sulama, 217.
Susa, 103, 127, 152, 173, 181, 182, 185, 186, 190, 192, 193, 194, 208, 209, 232.
Sumer yazısı, 193.
Sumer, 13-17, 98-133, 136-140, 141-151, 155, 158, 160-168, 171-179, 181-187, 192.
Sumer medeniyeti, (Arkayik) 131, 139, 153, 161.
Sürahi (gagalı) 172, 220.
Sürahi, 54, 62, 172.
Symposion, 227.

Ş

Şef, 11, 142.
Şehir ekonomisi, 203, 222.
Şehir medeniyeti, 93, 130, 134, 176, 224, 225, 226, 228,
Kültürel birleşme, 179.
Ticari ve endüstriyel şehir ekonomisi, 164, 185.
Şelleen, 21, 22.
Şuruppak (Farah), 13, 14, 103, 104, 131, 133, 141, 142, 151, 152, 153, 154, 176,

T

Tablet, 11, 12, 117, 121, 124-126, 170, 171, 174, 190, 227.
Tahta işçiliği, 154, 225.
Tahıl kültürü, 36, 105, 146, 176, 179,
Takvim, 3, 4, 5, 7, 81.
Tanrı, 116, 117, 118, 123, 141, 142, 157, 174, 175, 202, 224.
Tanrıça, 112, 175, 185, 212.
Tanrı sembolü (Hitit-Teshoub) 201.
Tanrı tapıcıları, 99.
Tanrı kırallar, 8.
Tapınak, 77, 93, 103, 111, 114, 117-124, 138, 139, 141, 143-146, 154, 155, 156, 162, 163, 189, 195, 199, 204, 206, 207, 225. (bak. ibadet ve Beyaz Tapınak. 118, 119).
Tas 49, 91,
Tasvir, 101, 121, 122, 131, 141, 142, 143, 155, 160, 161, 169, 170, 171, 174, 175, 184-187, 189, 214. (Bak. friz, 154, 155);(İnsantasviri, 184; Natüralist tasvir, 184, 186, 200, 214; İnsan ve hayvan tas-

virleri, 169, 175, 184, 191, 193, 200, 203, 214, 220; Yaban öküzleri tasviri, 216).
Tasa, 11, 42, 46, 49, 55, 63, 83.
Tasiyen, 43-48, 50, 51, 52, 101, 109.
Taşıt vasıtaları, 99, 130, 143, 158, 166, 173, 218, 231,
Taş, 165.
Taş işçiliği, 83, 199.
Tatuaj, 64, 112.
Tazyik ile yontma, 23, 24.
Tezyinat, 62. 63, 170, 191. (Sepet modeli, 63; Gamalı haç, 170; Yarım daire, 190).
Tekerlek, 130, 143, 173, 201, 212,
Tekerlekli araba, 142. 177, 232.
Tell-Halef, 130, 186, 198, 201, 202, 208, 217, 228.
Tello, 12.
Tell-Billa, 204, 205, 207.
Tepe gavra, 203, 228.
Tepe-Hisar, 208.
Testi, 168, 172, 199, 221. (Gagalı testi, 110, 126, 152. 156; Omurgalı testi, 126, 127).
Thériomorphe. (hayvan biçimi) 72, 201.
Thermi, 219.
Ticaret, 98,112, 146, 168, 183, 211, 212, 221, 222, 224, 225.
Ticarî münasebet (bak. Tüccar ve endüstriyel medeniyet, 98, 101, 143, 144, 146, 162, 176, 206).
Topuz, 33, 42, 46, 48, 50, 61, 69, 79, 81, 89. 108, 126, 170. (Küre biçim topuz. 170; Armut biçim topuz, 96, 157, 183, 185, 216, 220, 234. Disk biçimtopuz, 197).
Totemik kültür, 56, 74, 75.
Torna, 212, 218, 232.
Tokmak, 46.
Togan, 6, 8.
Transhumans, 223.
Traş etmek, 112, 164.
Tuğla kubbe, 190.
Tuğla, 86. 106, 120, 132, 165, 203.
Tuğla mimari, 233, 234, 235.
Tunç, 212, 229, 330 (bak. maden)
Tutak, (odun veya kemik kabza). 26, 49.
Tufan, 12, 13, 14, 103, 104, 113, 114.
Turova, 1, 145, 146, 171, 227, 230, 231.
Tuvalet aleti, 91, 153, 166, 167,
Tuvalet eşyası, 174, 185.
Tüccar, 223, 235, 227. (bak. ticaret)

U

Uç, 24, 49, 48, 61, 73, 148.
Ur, 13, 15, 97, 127, 131, 141, 142, 148, 152, 157, 171, 192, 193, 201.
Uruk, 13, 15, 114, 116, 122,-130, 136, 158, 168, 176, - 182, 186, 190, 191, 203, 206, 226.

Ü

Üstüvane, (silindir) 192, 226, 227, 234.

V

Vazo, 58, 74, 75, 79, 81, 85, 89, 90, 93, 151, 158, 167, 174, 183, 189, 193, 194, 195, 202, 216. (taş vazo, 137, 146, 153, 170, 187,215. 217, 218, 221; Gagalı vazo, 158; İbrik vazo. 233; Emzikli vazo, 185, 208; Boyalı vazo, 199, 197, 201, 220).
Vavilof, 37.

W

W. Bremer, 185,
Woolley, 13, 97, 103, 106, 109, 112, 131, 132, 138.

Y

Yabani arpa, 37.
Yayılmanın mekanizması, 222.

Yayılma (diffusion), 223.
Yay, 33, 44, 46, 197, 234.
Yapı, 117, 119, 123, 125, 156, 163, 165, 204. (Tuğla yapı, 106, 110, 132, 138, 157, 158, 176, 177).
Yazı, 124, 131, 157, 159, 162, 107. 185, 211, 226.
(bak. ideogram, 121, 126).
Yazıt, 92, 97, 139, 144, 170, 225.
Yazılı belge,3, 101, 105, 126, 181, 190.
Yazı sistemi, 130, 158.
Yarı - piktografik, 190, 193.
yassı mühür, 189.
Yer değiştirme (göçebelik), 34, 35.
Yerleşik çiftci, 180.
Yerleşik hayat, 100.
Yonga (eclat), 22, 23, 45, 88, 89, 107, 126.
Yüzük (kemik, domuz azılarından), 49, 55, 64, 66.

Z

Zaman birliği (synchronisme), 208.
Zar oyunu, 171.
Zikkurat, 117, 118, 119, 158.
Zıpkın, 32, 46, 48, 58, 61, 88.
Ziraat, 223.
Zoser, 99.